

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
ANABİLİM DALI ARAP DİLİ VE BELAĞATI BİLİM DALI

EZ-ZECCÂC VE KİTÂBU FE‘ALTÜ VE EF‘ALTÜ ADLI
ESERİNİN İÇERİK VE YÖNTEM AÇISINDAN İNCELENMESİ

Yüksek Lisans Tezi

Danışman

Yrd. Doç. Dr. Mücahit KÜÇÜKSARI

Hazırlayan

RAMAZAN ÖZKAL

Konya 2016

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ramazan ÖZKAL		
	Numarası	148106011106		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ / ARAP DİLİ VE BELAGATI		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	EZ-ZECCÂC VE KİTÂBU FE'ALTÜ EF'ALTÜ ADLI ESERİNİN İÇERİK VE YÖNTEM AÇISINDAN İNCELENMESİ			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yaptığımı bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı
İmzası
Ramazan ÖZKAL

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ramazan ÖZKAL
	Numarası	148106011106
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TEMEL İSLAMBİLİMLERİ / ARAP DİLİ VE BELAGATI
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Yrd. Doç. Dr. Mücahit KÜÇÜKSARI
	Tezin Adı	EZ-ZECCÂC VE KİTÂBU FE'ALTÜ EF'ALTÜ ADLI ESERİNİN İÇERİK VE YÖNTEM AÇISINDAN İNCELENMESİ

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan *ez-Zeccâc ve Kitâbu Fe'Altü Ef'Altü Adlı Eserinin İçerik ve Yöntem Açısından İncelenmesi* başlıklı bu çalışma 30.12.2016 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof. Dr.	Halim ÖZNRHAN	
2	Doç. Dr.	Sedat ŞENSOY	
3	Yrd. Doç. Dr.	Mücahit KÜÇÜKSARI	

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ramazan ÖZKAL		
	Numarası	148106011106		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ / ARAP DİLİ VE BELAGATI		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	TezDanışmanı	Yrd. Doç. Dr. Mücahit KÜÇÜKSARI		
Tezin Adı	EZ-ZECCÂC VE KİTÂBU FE‘ALTU EF‘ALTU ADLI ESERİNİN İÇERİK VE YÖNTEM AÇISINDAN İNCELENMESİ			

Arap dilinde fe‘altu ve ef‘altu türü eserler, hicri II. y.y.’ın başlarından itibaren müstakil eserler şeklinde telif edilmeye başlanmıştır. Bu tür eserler, belli konulara ayrılmış risaleler şeklinde olup Arap dilinde fiillerin bütün inceliklerini ortaya koymayı hedeflemiştir. Arap edebiyatı’nın altın çağlarından biri olarak nitelendirilebilecek bir dönem olan hicri III. asırda yaşamış olan ez-Zeccâc’ın en önemli eseri *Me‘âni’l-Kur’ân ve İ‘râbuh*’dür. Arap dili ve tefsir ilmine dair temel kaynaklardan biri olan bu eserinden başka çoğunluğu Arap dili konusunda olmak üzere 24 eseri daha vardır. Bu eserler içerisinde *Kitâbu Fe‘altu ve Ef‘altu* en önemlilerinden birtanesidir. Müellif, bu eserinde Arap dilinde fe‘altu ve ef‘altu sigalarındaki fiillerin anlam değişimlerini ele almıştır. ez-Zeccâc (ö. 311/923)’ın hayatı, eserleri ve *Kitâbu Fe‘altu ve Ef‘altu*’nün tahlil edildiği bu çalışma giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Girişte ez-Zeccâc’ın yaşadığı dönemin genel özelliklerinin yanı sıra fe‘altu ve ef‘altu türü eserler de genel olarak ele alınmıştır. Birinci bölümde müellifin hayatı, ilim tahsili, hocaları, çağdaşları, öğrencileri, eserleri ile ilim dünyası üzerindeki etkileri incelenmiştir. İkinci bölümde ise eserin genel bir tanıtımının ardından, kitapta takip edilen metotlar ve muhteva yönünden tahlili ele alınarak eserin Arap dilbilimi açısından bir değerlendirmesi yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arap dili, ez-Zeccâc, Kitâbu Fe‘altu ve Ef‘altu, Fiil.

SUMMARY

Author's	Name and Surname	Ramazan ÖZKAL		
	Student Number	148106011106		
	Department	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ / ARAP DİLİ VE BELAGATI		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Yrd. Doç. Dr. Mücahit KÜÇÜKSARI		
Title of the Thesis/Dissertation	EBU ISHAK EZ-ZECCAC AND HIS WORK KITABU FE'ALTU VE EF'ALTU IN TERMS OF CONTENT AND METHOD			

Works of genre called in the Arabic language *fa'altu wa af'altu* have been written since the 2nd century A.H. as separate works. This kind of works are treatises devoted to particular topics meant to set forth all elegancies of verbs in the Arabic language. The masterwork of Al-Zajjāj (d. 311/923), active in the 3th century A.H., a century that might be regarded as one of the Golden Ages of the Arabic literature, is *Maānī al-Qur'ān wa Irābuh* that is among the main sources of the Arabic linguistics and tafseer. Along with this, he has other 24 works, most of which are on the Arabic language and among which comes first *Kitābu Fa'altu wa Af'altu*. He deals with in this work the meaning changes of the verbs in *fa'altu* and *af'altu* patterns in the Arabic language. Aiming at examining the life and works of Al-Zajjāj and analysing his *Kitābu Fa'altu wa Af'altu*, this work consists of an introduction, two parts and conclusion. The introduction deals with the general features of Al-Zajjāj's time along with the works of the genre *fa'altu* and *af'altu* in a general way. Whereas the first chapter is devoted to the author's life, education, teachers, contemporaries, disciples, works and influence over the scholarly circles, the second one, after a general introduction to the work, analyses its contents and methods and finally assesses it in terms of Arabic linguistics.

Key Terms: Arabic Language, Al-Zajjāj, *Kitābu Fa'altu wa Af'altu*, Verb.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	vi
ÖNSÖZ	x
KISALTMALAR	xii
TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ.....	xiii
GİRİŞ	1
EZ-ZECCÂC'IN YAŞADIĞI DÖNEMİN GENEL ÖZELLİKLERİ VE FE'ALTU EF'ALTU TÜRÜNDEKİ ESERLER	1
1. ez-Zeccâc'ın Yaşadığı Dönemin Genel Özellikleri	2
1.1. Siyasî Durum	2
1.2. Sosyal Durum	4
1.3. Kültürel ve İlmî Durum	4
2. Fe'altu ve Ef'atu Türündeki Eserler	9
2.1. Arap Dilinde İf'âl Babı.....	9
2.1.1. İf'âl Bâbı	10
2.1.2. İf'âl Bâbı Özellikleri	11
3. Fe'altu ve Ef'altu Konusunda Yazılmış Eserler	14
4. Fe'altu ve Ef'altu Konusuna Kitaplarında Bir Bölüm Olarak Yer Veren Eserler	15
BİRİNCİ BÖLÜM	17
EZ-ZECCÂC'IN HAYATI VE ESERLERİ.....	17
1. ez-Zeccâc'ın Hayatı ve Eserleri	18
1.1. Doğumu ve Nesebi	18
1.2. Künyesi	18
1.3. Eğitimi ve Yetiştirilmesi	18
1.4. Şahsiyeti.....	20
1.5. Vefatı	21
1.6. Hocaları	21
1.6.1. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel.....	21
1.6.2. el-Cehdâmî	22
1.6.3. el-Muberred	23
1.6.4. es-Sa'leb	26
1.7. Öğrencileri	29
1.7.1. İbnu's- Serrâc	29
1.7.2. en-Nehhâs	29
1.7.3. el-Mes'ûdî	30

1.7.4.	el-Kâfî.....	31
1.7.5.	Ebû'l-Kâsım ez-Zeccâcî.....	32
1.7.6.	el-Ezherî	34
1.7.7.	el-Amidî	34
1.7.8.	Ebû Ali el-Fârisî.....	35
1.7.9.	er-Rummânî.....	36
1.8.	Muasırları.....	37
1.8.1.	İbn Keysân.....	37
1.8.2.	et-Taberî	38
1.9.	Eserleri	38
1.9.1.	Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuh.....	39
1.9.2.	Tefsîru Esmâ'illâhi'l-Husnâ	39
1.9.3.	Kitâbu'l-İbâne ve't-Tefhîm 'an Ma'âni Bismillâhirrahmânirrahîm... 40	
1.9.4.	Kitâbu Halkı'l-İnsân.....	40
1.9.5.	Mâ Summiye Min Câmi'il-Mantık	41
1.9.6.	Kitâbu'l-Envâî.....	41
1.9.7.	el-Muşelleş fi'l-Luğa.....	41
1.9.8.	Kitâbu'l-Ezdâd	41
1.9.9.	Kitâbu'l-İştikâk	41
1.9.10.	Kitâbu'l-Emâlî.....	42
1.9.11.	er-Red 'Âlâ Sa'leb fi'l-Fasîh.....	42
1.9.12.	Kitâbu'l-Arûz	42
1.9.13.	Diğer Eserleri	42
1.10.	ez-Zeccâc'ın İlmî Şahsiyeti	43
1.10.1.	Tefsir İlmindeki Yeri.....	43
1.10.2.	Tefsir İlmine Etkisi.....	44
1.10.3.	Arap Dili ve Belâgatindeki Yeri.....	45
1.10.4.	ez-Zeccâc'ın Kıraatlere Yaklaşımı.....	47
1.10.5.	Mezhebi Hakkındaki Tartışmalar.....	48
İKİNCİ BÖLÜM.....		50
EZ-ZECCÂC'IN KİTÂBU FE'ALTU VE EF'ALTU ADLI ESERİNİN İÇERİĞİ VE YÖNTEMİ.....		50
1.	Kitâbu Fe'altu ve Ef'altu'nün Genel Özellikleri	51
1.1.	Eserin Tanıtımı	51
1.2.	Kitabın Yazmaları.....	51
1.3.	Kitabın Yayınlanmış Tahkikleri	52

1.4. Kitabın Rivayet Zinciri	53
2. Eserin Muhteva Açısından Tahlili	54
3. Eserin Arap Dili İçerisindeki Yeri	55
4. Eserde Takip Edilen Yöntem	56
4.1. Fe‘altu Sigasını Öne Alma Yöntemi	57
4.2. Tercih Yöntemi.....	57
4.3. Toplumsal Hayatta Kullanılan Cümlelerden Örnek Verme Yöntemi	58
4.4. Açıklama Yöntemi.....	59
4.4.1. Çeşitli Kalıplar Kullanarak Fiili Açıklama	59
4.4.2. Fiili Ayrıntılı Açıklama.....	60
4.4.3. Fiilin Kullanıldığı Durumu Açıklama.....	61
4.4.4. Fiili Müradifiyle Açıklama.....	62
4.4.5. Fiili Açıklama Yapmadan Verme	63
4.4.6. Örnek Cümlede Geçen Kelimeleri Açıklama.....	64
4.4.7. Fiilin Farklı Anlamlarına Açıklama Getirme	65
4.5. Fiilleri Çeşitli Sigalarıyla Birlikte Verme Yöntemi	66
4.5.1. Fiili Muzari ve Mastar Sigalarıyla Birlikte Verme	66
4.5.2. Fiili MastarSigasıyla Birlikte Verme	67
4.5.3. Fiili Muzari Sigasıyla Birlikte Verme.....	68
4.5.4. Fiili Tüm Mastar Sigalarıyla Birlikte Verme	69
4.5.5. Fiili İsmi Fail Sigasıyla Birlikte Verme	70
4.5.6. Fiili İsmi Mef‘ul Sigasıyla Birlikte Verme	71
4.6. Mübalağa Bildiren Fiili Zikretme Yöntemi.....	71
4.7. Fiilin Farklı Anlamlarını Belirtme Yöntemi.....	72
4.7.1. Fe‘altu ve Ef‘altu Sigasında Aynı Manaya Gelen Fiilin Farklı Anlamlarını Belirtme	72
4.7.2. Fe‘altu Sigasındaki Fiilin Farklı Anlamlarını Belirtme	73
4.7.3. Ef‘altu Sigasındaki Fiilin Farklı Anlamlarını Belirtme.....	74
4.7.4. Sadece Fe‘altu Sigasında Gelen Fiilin Farklı Anlamlarını Belirtme..	74
4.7.5. Sadece Ef‘altu Sigasında Gelen Fiilin Farklı Anlamlarını Belirtme..	75
4.8. Fiilde Harf ve Hareke Değişiminin Etkisini Belirtme Yöntemi	76
4.8.1. Harf Değişiminin Etkisini Belirtme	76
4.8.2. Hareke Farklılıkların Fiildeki Etkisini Belirtme	76
4.9. Fiilin Manasındaki Küçük Anlam Farklarını Belirtme Yöntemi.....	77
4.10. Fiilin İlk Anlamını Terk Etme Yöntemi	78
4.11. Fiilin Eş Anlamlarını Verme Yöntemi	79

4.12. Dil Âlimlerinin Görüşlerinden Faydalanma Yöntemi	79
4.12.1. Dil Âlimlerinin Sadece İsmi ve Görüşünü Zikretme	79
4.12.2. Dil Âlimlerinin Görüşleriyle Birlikte Şevâhidlerini de Zikretme	81
4.12.3. Dil Âlimlerinin Görüşlerini Zikredip Farklı Şevâhid Kullanma	81
4.13. İstişhâd Yöntemi	82
4.13.1. Ayetlerden İstişhâd	82
4.13.2. Hadislerden İstişhâd	83
4.13.3. Şiirlerden İstişhâd	84
4.13.3.1. Yazarını Belirterek Şiiri İstişhâd Gösterme	84
4.13.3.2. Yazarını Belirtmeden Şiiri İstişhâd Gösterme	88
4.13.3.3. Ayet ve Şiirle Birlikte İstişhâd	90
4.13.4. Deyimlerle İstişhad	91
4.13.5. Deyim ve Şiirle Birlikte İstişhâd	92
SONUÇ	93
BİBLİYOGRAFYA	95
EK - 1 Kitâbu Fe‘altu ve Ef‘altu Eserinde Geçen Fiiller	101
Fe‘altu ve Ef‘altu Farklı Mana Babındaki Fiiller	101
Fe‘altu ve Ef‘altu Aynı Mana Babındaki Fiiller	109
Yalnızca Ef‘altu Babındaki Fiiller	118
Yalnızca Fe‘altu Babındaki Fiiller	121

ÖNSÖZ

İslam dininin en iyi şekilde anlaşılması açısından Hz. Peygamber zamanında kullanılan Arap dilini iyi öğrenmek en başta yapılması gereken bir görevdir. Çünkü daha sonraları çeşitli sebeplerden dolayı Arap dili bozulmaya başlamış ve bu durum İslam'ın ilk döneminde konuşulan dilden uzaklaşmaya sebep olmuştur. İslam'ın iyi anlaşılması için Arap dilinin bilinmesi gereğinden söz edildiğinde, bununla genel olarak “Arap dili” değil, “İslam'ın ilk döneminde konuşulan Arap dili” kastedilmiş olmaktadır. Bu sebeple ilk üç asırda ortaya konulan filolojik çalışmaların önemi büyüktür.

Bu dönemde Arapçanın geneline yönelik yapılan çalışmaların yanı sıra risale türü filolojik çalışmalar da yapılmıştır. Bu filolojik çalışmalar içerisinde en önemli eser türlerinden biri de kelimelerin anlam ve kökünü tespit eden çalışmalardır. Çünkü bir dilin çekirdek ve özü kelimelerdir. Eğer kelimelerin doğru anlamları tespit edilemezse cümleler anlaşılmaz hale gelir.

Ebû-İshâk ez-Zeccâc ilimle, hocayla, talebeyle, kitapla, defterle, yazma ve yazdırmayla kesintisiz bir irtibat içerisinde hayat geçirmiştir. Ayrıca o, hayatı boyunca daima ders alan bir talebe olma özelliğini devam ettirmiştir. Bu özelliği ile edindiği bilgilere, usta bir sunumla, yeni bir görüş açısı kazandırmayı da başarmıştır. Böylece, ez-Zeccâc, yaşamış olduğu bu bereketli hayatın olgunlaşmış birer semeresi olarak Arap dili açısından kıymetli eserler vermiştir. Arap diliyle ilgilenen herkesin faydalı bir şeyler bulacağı düşünülen bu eserler, yalnızca ilim talebeleri için değil, aynı zamanda âlimler ve muhakkikler için de birer kaynak niteliğindedir.

Bu açıdan h. III. asır ile h. IV. asrın başları arasında kalan zaman diliminde yaşamış olan Ebû-İshâk ez-Zeccâc'ın yazmış olduğu “*Kitâbu Fe'altu ve Ef'altu*” adlı eseri, Arap dilinde, muhtevâ ve üslup özellikleri açısından ayrı bir öneme sahiptir. Ebû-İshâk ez-Zeccâc'ın bu eseriyle ilgili daha önce herhangi bir özel çalışmanın yapılmamış olması, özgünlüğü açısından konunun önemini arttırmaktadır. Yüksek lisans tez konusu olarak bu konunun seçimindeki amaç, yukarıda açıklanan hususlar gereği, Ebû-İshâk ez-Zeccâc'ın *Kitâbu Fe'altu ve Ef'altu* eserinin ilmî ve edebî değerini ortaya koymak, ayrıca söz konusu edîbin şahsında dönemin ilmî, edebî, siyâsî ve kültürel yapısı hakkında sağlıklı bir değerlendirme yapmak olacaktır.

Bu çalışmamızda ez-Zeccâc'ın Arap dilinin sarf ve lügat özelliklerini temel alarak ele aldığı *Kitâbu Fe'altu ve Ef'altu* adlı eserindeki sarf ve mana yapıları ile

ilgili görüşleri, bu görüşlerini verirken kullandığı üslup özellikleri incelenecektir. Ebû-İshâk ez-Zeccâc'ın yaşadığı dönemin dil anlayışına örnek olması bakımından *Kitâbu Fe'altu ve Ef'altu* adlı eserinin dilsel değeri tespit edilmeye çalışılacaktır.

Ebû-İshâk ez-Zeccâc'ın doğduğu ve yaşadığı Bağdat'ın siyasî ve kültürel açıdan incelenmesi eserin yazıldığı tarihi ortamı göstermesi açısından faydalı olacaktır. Ayrıca edebî birikimini ortaya koyduğu *Kitâbu Fe'altu ve Ef'altu*'nün tahlîli III. asır Arap edebiyatına ışık tutacak bir çalışma olması bakımından da önemlidir.

ez-Zeccâc'ın *Kitâbu Fe'altu ve Ef'altu* adlı eserini bilimsel bir araştırma konusu olarak incelemeyi hedefleyen bu araştırmanın bölümleri ve içerikleri şu şekilde oluşmaktadır:

Giriş kısmında, ez-Zeccâc'ın yaşadığı dönemle ilgili genel bilgiler sunulmuştur. H. III. asır ile h. IV. asrın ilk dönemi arasında kalan zaman diliminde Abbâsîlerin siyasî, kültürel ve ilmî ortamına değinilmiştir.

Birinci bölümde ez-Zeccâc'ın hayatı hakkında genel bilgilere değinilmiştir. ez-Zeccâc'ın hocaları, öğrencileri, muasırları, eserleri ve ilmî şahsiyeti genel hatlarıyla incelenmiştir.

İkinci bölümde ez-Zeccâc'ın *Kitâbu Fe'altu ve Ef'altu* adlı eserinin muhtevası hakkında bilgiler verilmiştir. Yine bu bölümde ez-Zeccâc'ın bu eserini oluştururken takip ettiği metod ve üslubu belirlenmeye çalışılmıştır.

Ayrıca EK-1 kısmına, ez-Zeccâc'ın *Kitâbu Fe'altu ve Ef'altu* adlı eserinde ortaya koyduğu fiiller ez-Zeccâc'ın eserinde bu fiileri kullandığı manalarıyla verilmiştir.

Çalışmam boyunca yardımlarını esirgemeyen, eleştiri ve uyarıları ile çalışmama yön veren danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Mücahit KÜÇÜKSARI hocama şükranlarımı sunarım.

Ramazan ÖZKAL

Konya/2016

KISALTMALAR

c.	:Cilt
çev.	:Çeviren
yay.	:Yayınevi
DİA	:Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
İ.A.	:İslam Ansiklopedisi
neşr.	:Neşreden
s.	:Sayfa
tah.	:Tahkik eden
b.y.	:Basım yeri yok
b.	:İbn, bin
ö.	:Ölüm tarihi
h.	:Hicri
a.g.e	:Adı geçen eser
t.y.	:Yayın tarihi yok
a.g.m.	:Adı geçen makale
B.k.z.	:Bakınız
vd.	:Ve diğerleri
y.y.	:Yayın yeri yok.
AÜİFY	:Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları
AOY	:Ankara Okulu Yayınları
EAÜFEFY	:Erzurum Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları
EKEV	:Erzincan Eğitim ve Kültür Vakfı
DÜİFD	:Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
OMÜİFD	:On dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
AÜSBE	:Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
UÜİFD	:Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
SÜİFD	:Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
SEÜSBE	:Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ

Çalışmamızda, aşağıda geçen transkripsiyon alfabesi kullanılmıştır.

SESLİ HARFLER

آ ا	: â	أ	: e,a
ي	: î	إ	: i
و	: û	أ	: u

SESSİZ HARFLER

ء	: ’	ض	: đ
ب	: b	ط	: t
ت	: t	ظ	: z
ث	: s	ع	: ‘
ج	: c	غ	: ğ
ح	: ħ	ف	: f
خ	: ħ	ق	: k
د	: d	ك	: k
ذ	: z	ل	: l
ر	: r	م	: m
ز	: z	ن	: n
س	: s	و	: v
ش	: ş	ه	: h
ص	: ş	ي	: y

Not: Türkçede sık kullanılan özel isimlere transkripsiyon uygulanmamıştır. Bu isimler “Ömer, Ali... vb.” şeklinde Türkçede kullanıldığı gibi yazılmıştır. Harf-i tariflerin yazımında “el- ...” şeklinde küçük harf kullanılmış, cümle başlarında ya da dipnotlardaki isimlerin başlangıcında da bu usûl kullanımını dikkate alınmıştır.

GİRİŞ

EZ-ZECCÂC'IN YAŞADIĞI DÖNEMİN GENEL ÖZELLİKLERİ VE FE'ALTU EF'ALTU TÜRÜNDEKİ ESERLER

1. ez-Zeccâc'ın Yaşadığı Dönemin Genel Özellikleri

H. III. asır ile h. IV. asrın ilk çeyreği arasında kalan bir zaman diliminde yaşamış olan ez-Zeccâc, Abbâsî dönemi ilim adamlarındandır. Ebû İshâk ez-Zeccâc'ın yaşadığı bu dönemde İslâm âlemi, siyasî, sosyal, ilmî ve fikrî hareketliliği yaşamaktaydı. Bu hareketlilik tabîi olarak ilmî çalışma yapan o dönemin ilim adamlarına da yansımaktaydı.

Bu araştırmada, “ez-Zeccâc ve *Kitâbu Fe'altu Ef'altu* adlı eserinin içerik ve yöntem açısından incelenmesi” konusu irdeleneceği için Ebû İshâk ez-Zeccâc'ın yaşadığı asırdaki siyasî, sosyal, kültürel ve ilmî olaylar üzerinde kısaca durmak uygun olacaktır. Bu yüzden, ez-Zeccâc'ın yaşadığı dönemin siyasî, sosyal, kültürel ve ilmî yönlerine genel olarak değinilecektir.

1.1.Siyasî Durum

Abbâsî Devleti, Ebû'l-'Abbâs es-Saffâh (ö. 136/754) tarafından Kûfe'de kurulmuştur.¹ Kuruluşundan ez-Zeccâc'ın doğumu yıllarına kadar Abbâsîlerde iç karışıklıklar hâkim olmuş ve bu yıllar devletin îmarı ile geçmiştir. Mezhepsel çatışmalar ve kabîlesel ayrılıkların durdurulamaması devletin siyâsî istikrarının sağlanmasını geciktirmiştir. Ancak, Hârûn er-Reşîd'in hilâfete geçmesiyle az da olsa siyâsî çalkantılar azalmış, devletin îmarı hız kazanmıştır.²

Hârûn er-Reşîd'in hilafetinden ez-Zeccâc'a kadar sırasıyla el-Emîn (ö. 198/813) el-Me'mûn (ö. 218/833) ve el-Mu'tasım Abbâsî halifeliğine geçmişlerdir.³

ez-Zeccâc, el-Mu'tasım'ın 227/842'de vefatından sonra hilâfete geçerek yönetimi ele alan oğlu Vâsık Billâh döneminde doğmuş Abbâsî dönemi ilim adamlarındandır. O, Abbâsî halifelerinden birçoğuyla aynı çağda yaşamıştır. ez-Zeccâc, yaşadığı süre zarfında yönetimde bulunan halifeler arasında, Vâsık Billâh (232-227/842-847), Mutevekkil-Alellâh (232-247/847-861), el-Muntaşır (247-248/861-862), el-Musta'în (248-252/862-866), el-Mu'tezz (252-255/866-869), el-Muhtedî (255-256/869-870), el-Mu'temid (256-279/870-892), el-Mu'tezid (279-289/892-902), el-Muktefî (289-295/902-908) ve el-Muktedir Billâh (295-908/319-

¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ven-Nihâye*, çev. Mehmet Keskin, Çağrı yayınları, İstanbul, 1995, XI, 75.

² Şevki Dayf, *Târihu Edebi'l-'Arabî*, Mısır-Kâhire, t.y, II, 17,18.

³ Abdülkerim b. Abdu'l-Vâhid eş-Şeybânî ibnu'l-Eşîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1987, V, 160-238; Ahmet Suphi Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1996, s. 211; Hakkı Dursun Yıldız, “Abbâsîler”, *DİA*, İstanbul, 1988, I, 35.

932) gibi halifeleri saymak mümkündür. ez-Zeccâc, idare el-Muqtedir Billâh'ın elindeyken 311/923 yılında vefat etmiştir.⁴

Abbâsî halifesi el-Mutevekkil'in hilafeti zamanında Abbâsî devletinin Moğollar tarafından yakılıp yıkılması Abbâsîlerin çözüme devrinin başlangıcı kabul edilir. Bu dönemden sonra Abbâsî Devleti siyasî olarak giderek zayıflamaya başlamıştır.⁵

Abbâsîler el-Mutevekkil döneminin başlarından itibaren zayıflamaya başlayınca çok sayıda siyasî sorun meydana gelmiştir. Bunların bazılarını devlet ricalinin kendi aralarındaki mücadeleler oluştururken büyük bir kısmını da devletin dört bir tarafında gerçekleştirilen isyanlar ve terör olayları oluşturmaktadır.⁶

Bununla beraber bazı halifelerin aniden görevden azledildiği hatta halifelere yönelik değişik komplo ve suikastlar düzenlendiği, neticede bazı halifelerin bu suikastlar sonucunda hayatını kayb ettikleri bilinmektedir. Mesela, bazı komutanlar ve kadılar başta olmak üzere değişik çevrelerden oluşturulan bir grup tarafından el-Muktedir-Billâh'ın halifelikten azledilip yerine İbnu'l-Mu'tez'in getirilmesi bu duruma örnek teşkil etmektedir.⁷

H. III. yüzyılın sonları ve h. IV. yüzyılın başları arasında gerçekleşen bu gibi olaylar sonucu meydana gelen siyasî istikrarsızlığın neticesinde halifeliğin otoritesi zayıflamış ve suç işleme oranı artmıştır. İllerde ve kentlerde isyanlar artmaya başlamış, Bağdat'ta el-Haccâc'ın zulümlerine ilaveten h. 306 senesinde Hanbelî isyanı patlak vermiştir. Buna ilaveten h. 307 senesinde de Karmatîler Basra'yı işgal etmişlerdir.⁸ Gıda maddeleri azalmış ve fiyatlar aşırı yükselmiştir. Bağdat ve civarında can güvenliği ve maişet temini tehlikeye girmiştir. H. 311 senesinde Karmatîler Basra'da tekrar harekete geçmiş ve on yedi gün süresince orada her türlü kötülüğü yapmışlar, hac kabilelerinin önünü kesip, soymuşlar, çok fazla kişiyi katletmişler ve Bağdat'ı yasa boğmuşlardır.⁹

⁴ et-Taberî, *Tarihü'l-Umem ve'l-Muluk*, tah. Muhammed Fağl İbrâhîm, Dâru'l-Me'ârif, Mısır, 1119/1707, X, 138 ; İbnu'l-Esîr, *a.g.e*, VI, 28-34.

⁵ İbnu'l-Esîr, *a.g.e*, V, 160-238; Yıldız, "Abbâsîler", I, 31-48.

⁶ Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *el-'Iber fî Haberî men Gaber*, tah. Ebu Hâcir Muhammed es-Sa'id b. Besyûnî Zaglûl, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut, 1985, I, 430.

⁷ et-Taberî, *a.g.e*, IX, 348; ez-Zehebî, *a.g.e*, I, 430.

⁸ İbn Kesîr, *a.g.e*, XI, 75; ez-Zehebî, *a.g.e*, I, 451.

⁹ ez-Zehebî, *a.g.e*, I, 430.

1.2. Sosyal Durum

Abbâsî hilâfetinde toplum; Arap, Fars, Türk, Rum, Afrikalı unsurlar ve azınlıklardan oluşmaktaydı. Bu dönemde Araplar, çoğunlukla Şam ve Arabistan yarımadasında yaşam sürdürmekteydiler. Bağdat ve civarında Araplardan çok İranlılar, siyasî ve idarî mekanizmada yer aldıkları için çoğunluklardı. Ancak askerî mevkilerde Türklerin nüfuzu daha fazlaydı. Sarayda ve halifelerin malikânelerinde Rumlar hizmet etmekteydi. Kuzey Afrika kıyılarından getirtilen insanlar ise genelde ziraatla uğraşıyorlar, bazen de orta halli kimselerin evlerinde çalışıyorlardı.¹⁰

Abbâsîler döneminde genelde halk biri havâs, diğeri avam olmak üzere iki ana sınıftan oluşuyordu. Halife ve akrabaları ile devlet erkânı ve ilim adamları havâs tabakasını oluşturuyor, avam tabakasını ise devlet içerisine dışarıdan nüfuz etmiş halk kitleleri oluşturuyordu ki bunlar; Sindli, Rum, Ermenî, Berberî, Afrikalı, vb. gibi unsurlardı.¹¹ Hilâfetin topraklarında yaşayan sosyal sınıflardan bir diğeri de Yahudi ve Hıristiyanlardan oluşan zimmîlerdi.¹²

Hicrî II. ve III. asırda Arap toplumu daha önceki dönemlerden daha fazla zevk ve eğlenceye düşkün olmuş, içki ve eğlence meclisleri çoğalmıştı. Arap adet ve geleneklerinin dışında diğeri toplulukların adet ve gelenekleri daha fazla ön planda olmuştur. Özellikle Basra ve Bağdat, eğlencenin merkezi haline gelmiştir. Şair ve edipler buralarda zevk ve eğlence toplantılarına katılır, şiirleriyle hem devlet erkânını hem de zevk düşkünlerini eğlendirirlerdi. Bu arada zevk ve sefaya düşkün hale gelen halk ve idare arasındaki çeşitli kişilerde dînî inanç boşluğu meydana geldiği de ifade edilmektedir. Hatta bazı edip ve şâirler zındıklık ya da ilhâd¹³ ile itham edilmişlerdir.¹⁴

1.3. Kültürel ve İlmî Durum

Abbâsî İslam toplumunda, çeşitli milletlere mensup farklı kültürel unsurlar mevcuttu. Bu farklı kültürel unsurlar gerek bir arada yaşamak, gerek evlilik gibi

¹⁰ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi, Dîni, Kültürel, Sosyal İslam Tarihî*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1985, III, s. 149; Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, nşr. Z. Meğâmiz, Sad. Mümin Çevik, İstanbul, 1976, V, 48 vd.

¹¹ Corci Zeydan, *a.g.e.*, V, 48 vd.

¹² Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.*, III, s. 149; Corci Zeydan, *a.g.e.*, V, 206-208; Kenan Demirayak, *Abbâsi Edebiyatı Tarihi*, Şafak Yayınevi, Erzurum, 1988, s. 7.

¹³ Dinden çıkma sonucunu doğuracak inanç ve görüşleri savunmak. Bkz. Mustafa Sinanoğlu, "İlhâd" *DİA*, İstanbul, 2000, XXII, 90-92.

¹⁴ Demirayak, *a.g.e.*, s. 9-10.

vasıtalara birbirleriyle karışmışlardır. Öte yandan farklı kültürlere mensup çeşitli milletlerden fertlerin İslam'a girişi geometri, tıp, astronomi, idare sistemi, fıkıh, dil, edebiyat gibi pek çok ilmin canlanmasını sağlamış, kültür ve medeniyetin gelişmesine sebep olmuştur. Bu medenî gelişme İslam toplumunda çeşitli milletlerin kültürlerinin yayılması ile sonuçlanmıştır. Bu itibarla, bu dönemde, dînî kültürlerin dışında, Fars kültürü, Yunan kültürü, Hint kültürü ve Arap kültürü olmak üzere başlıca dört kültürün yaygın olduğu görülmektedir.¹⁵

Abbâsî döneminde kültürel hayatta dikkat çekici bir takım değişiklikler ve gelişmeler olmuştur. Bu değişikliklerin başında elit tabakanın yabancılarla evlilik yapması gelmektedir. Arapların Türk, Rum ve Fars asıllı kadınlarla evlenmeleri, günlük hayat tarzının değişmesine, yemek kültürünün ve giyim tarzının değişmesine yol açmıştır. Bir de, bâdiye'den gelen Araplar ve diğer topluluklar, şehir kültürü oluşturmaya başlamıştı. Devlet idarecilerinin ilgisi sayesinde edipler, kâtipler, şairler ve diğer sanatkârlar sanatlarını belli mekânlarda icra etme imkânlarını bulmuşlardır. Farklı kültür ve medeniyete sahip toplulukların birbirleriyle tanışıp kaynaşmaları ticârî seferlerin çoğalmasına da vesile olmuştur.¹⁶

Abbâsî dönemi kültürel değişim veya gelişmenin bir başka boyutu da, Afrika sahillerinden getirilen câriyelerdi. Bu câriyeler ya savaş esnasında esir olarak alınmakta ya da satın alınarak getirilmekteydi. Bu cariyelerle aynı zamanda devlet erkânı evleniyordu. el-Mu'tasım ve el-Me'mun gibi bazı halifelerin annelerinin de bu câriyelerden olduğu bilinmektedir.¹⁷

Abbâsî hilafeti dönemindeki halkın bu kültürel değişimine ve gelişmesine etken olan unsurlardan bir diğeri de yabancı adet ve geleneklerinin taklidi olmuştur. Yabancı topluluklarla tanışıp kaynaşan Araplar, günlük yaşantılarında onların adet ve geleneklerini taklit eder duruma gelmişlerdir. Özellikle İran yemek, giyim ve eşya kültürünün büyük ölçüde tesiri olmuştur. Bu değişime ve gelişmeye paralel olarak yabancılarda da Araplaşma söz konusudur. Çünkü Fars, Türk, Rum ve Ermeni asıllı halklar, zamanla Araplar gibi isim almaya, onlar gibi giyinip kuşanmaya, yeme içme ve benzeri gelenekleri taklit etmeye başlamışlardır.¹⁸

¹⁵ Kenan Seyithanoğlu ve diğerleri, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yayınları, İstanbul, 1986, III, 375 vd.; Demirayak, *a.g.e.*, s. 10-11.

¹⁶ Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.*, III, 149; Corci Zeydan, *a.g.e.*, V, 206-208.

¹⁷ Corci Zeydan, *a.g.e.*, V, 206-208; Demirayak, *a.g.e.*, s. 7.

¹⁸ Corci Zeydan, *a.g.e.*, V, 40-41; Demirayak, *a.g.e.*, s. 7.

H. III. ve IV. asırlar Abbâsî dönemi açısından siyasî karışıklıklarla dolu yıllardır.¹⁹ Ancak, Abbâsîler döneminde yaşanan siyasî kargaşa ortamının, o zamanda yaşanan ilmî hareketliliği olumsuz olarak etkilemediği görülmektedir. Zira hayatın bir alanında meydana gelen kalkınmışlık ya da geri kalmışlığın, hayatın diğer alanlarını da aynı şekilde etkilemesi beklenemez. Hatta devleti siyasî olarak uçuruma sürükleyen bazı olaylar, ilmî hayatın yükselip doruğa ulaşmasını sağlayan sebep olabilmektedir. Devlet siyasî olarak çöküşe geçse de ilmî yükseliş devam edebilmektedir.²⁰

İslam tarihi asırlara ayrılarak dikkatlice incelendiğinde, ez-Zeccâc'ın yaşadığı h. III. ve IV. asırların ilmî üretkenlik açısından en verimli ve bilim dallarında ihtisaslaşma açısından da en ihtişamlı asırlar olduğunu mülâhaza etmek mümkündür.²¹ Abbâsîlerin hükümdarlığa gelişi ile Arap edebiyatının altın devri açılmıştır. Bu dönemde yeni amiller devreye girmiş, edebiyat alanında yeni şekiller ve özellikler geliştirilmiştir. Bağdat, ilmî hayatın merkezi haline gelmiştir.²²

Emevîlerle başlayıp Abbâsîlerle en üst düzeye ulaşan tercüme faaliyetleri ez-Zeccâc döneminde büyük bir ilmî birikimin oluşmasını sağlamıştır.²³ Abbâsîler dönemi tercüme faaliyetlerinin birinci döneminde; mantık, felsefe, dil ve edebiyat, astronomi, tıp, matematik gibi ilimlerde tercüme yapılmıştır. Abbâsîler dönemi tercüme faaliyetlerinin ikinci döneminde “Beytu'l-Hikme” adlı bir merkez kurulmuş ve el-Me'mûn (ö. 218/833) döneminden itibaren tercüme faaliyetleri, devletin resmi politikası haline gelmiştir. Bu durum ilim dünyasına ciddî anlamda bir hareketlilik sağlamıştır.²⁴

Bu dönemde Kelâm âlimlerinin ortaya çıkması üzerine insanlar “Halku'l-Kur'ân” meselesini tartışmaya başlamıştır. Halife el-Me'mun bizzat bu konuyla ilgilenmiş ve huzurunda âlimlerin konuyu tartışması için meclisler kurmuştur.²⁵

¹⁹ Bkz. et-Taberî, *a.g.e.*, IX-X; Yıldız, “Abbâsîler”, *DİA*, I, 31-48; Murat Tala, *ez-Zeccâcî ve el-Emâlî Adlı Eserinin Arap Dili ve Edebiyatında Yeri ve Değeri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, SEÜSBE, 2011, s. 19.

²⁰ Şevkî Dayf, *a.g.e.*, s. 130, vd.; Seyithanoğlu, *a.g.e.*, III, 453-480.

²¹ Yıldız, “Abbâsîler”, I, 41-44.

²² Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi, Dîni, Kültürel, Sosyal İslam Târihi*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1985, II, 149-151; K. V. Zettersteen, “Abbâsîler”, *İ.A.*, İstanbul, 1978, I, 21.

²³ Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.*, II, 150; Seyithanoğlu, *a.g.e.*, III, 453-480; Demirayak, *a.g.e.*, s. 10.

²⁴ Mahmut Kaya, “Beytu'l-Hikme”, *DİA*, İstanbul, 1992, VI, 89; Clément Huart, *Arab ve İslam Edebiyatı*, çev. Cemal Sezgin, Ankara, t.y., s. 173; M. Akif Özdoğan, “Abbâsîler Dönemi Tercüme Faaliyetlerinin Arap Edebiyatına Etkisi”, *Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, V/16, 2005, s. 35.

²⁵ Bkz. Muhammed Ebû Zehrâ, *İslamda Fikhî Mezhepler Tarihi*, çev. Abdülkâdir Şener, Hisar Yayınevi, t.y.; Yıldız, “Abbâsîler”, I, 41.

Daha önceki dönemlerde ilme damgasını vuran rivayet metodu bu dönemde de etkisini devam ettirmiştir. Ancak bu döneme damgasını vuran tema artık üretim ve özgünlük olmuş, bunun neticesinde şerh ve tenkit çalışmaları başlamıştır. Neticede bu dönem, metin, şerh, telif ve üretim devri olmuştur. Üretilen yeni eserlerle çok uluslu bir medeniyetin temelleri atılıp güçlendirilmeye çalışılmıştır. Siyasî alanda krizlere yol açan farkların ilmî platformlarda ortadan kaldırılması amaçlanmış ya da bu farkların etkisi azaltılmaya çalışılarak toplumun genel temayüllerine ve İslâmî fikre aykırı olan görüş ve temayüllerin önüne geçilmeye çalışılmıştır.²⁶

ez-Zeccâc'ın yaşadığı asırda iki tür âlim tipi ortaya çıkmıştır. Birinci grup kültürlerini, nakilcilik yaparak ve mevcut ilmî birikimi öğrenip aktarmak suretiyle geliştirenlerden oluşur. Bunlara “ilim ehli” denirdi. İkinci grup ise ez-Zeccâc gibi, yeni hükümler çıkarmak suretiyle ilmî kültürlerini geliştirenlerden oluşmaktaydı.²⁷

Abbâsî yöneticileri çalışkan ve yetenekli kişileri destekliyorlar, onları devletin himayesine alıyorlar ve onlara birçok hediyeler veriyorlardı. Hatta bazı âlimleri vezir olarak görevlendiriyorlardı. Yöneticilerin maddî destekleri sayesinde fikrî, ilmî ve kültürel ürünler bütün çeşitleriyle bu zaman diliminde olgunlaştı.²⁸

Bu asırlarda yaşayan birçok müellif İslam ümmetine çok faydalı eserler bırakmıştır. Hadis ve rical ilimleri başta olmak üzere, Arap dili, fıkıh, tefsir, akaid gibi alanlarda yazmış oldukları eserlerle ümmetin gönül ve fikir dünyasını aydınlatmışlardır. ez-Zeccâc'ın yaşadığı dönemde ilmî münazaralar gerçekleştirilmiş ve eşsiz eserler kaleme alınmıştır. Bugün bile bu âlimlerin mirasları kullanılmaya devam edilmektedir.²⁹

Ebû Abdurrahmân el-Mukrî' (ö. 213/828), Hâlef b. Hişâm el-Bezzâz (ö. 229/843) ve İbn Mucâhid (ö. 324/936) Abbâsilerin bu döneminde yetişmiş büyük kırâat âlimleridir.³⁰

Tefsir alanında İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/922), Ebû Muslim Muhammed b. Baḥr (ö. 322/934), ayrıca Mu'tezile'nin meşhur tefsircilerinden olan Ebû Bekr el-Es'âm (ö. 240/854) bu dönemde yetişmiş önde gelen âlimlerdendir.³¹

²⁶ Mâzin el-Mubârek, *er-Rummânî en-Nahvî fî Dav'ı Şerhihi li Kitâbi Sibeveyhi*, İkinci Baskı, Dâru'l-Fikr, Dimeşk, 1995, s. 17.

²⁷ Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e*, II, 150.

²⁸ Özdoğan, *a.g.m*, s. 35; Bekir Tuna, *ez-Zeccâcî ve İştikâku Esmâillâh Adlı Eserinin Arap Dilindeki Yeri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, SEÜSBE, s. 27.

²⁹ Özdoğan, *a.g.m*, s. 35.

³⁰ Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e*, II, 150-151.

³¹ Seyithanoğlu, *a.g.e*, III, 395-407.

Hadis alanında Ahmed b. H̄anbel (ö. 241/855), el-Buhârî (ö. 256/869)³², Muslim b. Haccâc el-Kuşeyrî (ö. 261/874), es-Sicistânî (ö. 275/888), Ebû Dâvûd (ö. 275/888), İbn Mâce (ö. 275/888), et-Tirmizî (ö. 278/891) ve en-Nesâî (ö. 303/915) gibi büyük âlimler yetişmiştir. Bu âlimlerin her biri hadis sahasında kıymetli eserler kaleme almışlardır.³³

Arap edebiyatı ve grameri alanında yapılan çalışmalar hicrî ilk yüzyılın başlarında kurulan iki yeni şehir olan Basra ve Kûfe’de yoğunlaştı. Bu iki muhitteki dil ve edebiyat çalışmaları farklı prensipleri, üslûp ve metodları dolayısıyla münâkaşa ve ihtilafları olan iki filolojik ekolün doğmasıyla sonuçlandı. Bu çalışmalar sırasında Basralılarla, önceleri onlardan istifade ederek yetişen ve h. II. yy. (m. VIII. yy.) sonlarında ayrı bir ekol teşkil eden Kûfeliler hararetli bir yarışma içindeydiler.³⁴

Abbâsîler döneminde yöneticiler, âlimlere ve edebiyatçılara hizmette adeta yarışmışlardır. Birçok âlim ve edebiyatçının yıldızı bu dönemde parlamıştır.³⁵ Hatta halifeden sıradan bir vatandaşa varıncaya kadar bütün insanlar, ilim öğrenmeye başlamışlar veya en azından edebiyata meyletmişlerdir.³⁶

ez-Zeccâc döneminde dil ve nahiv ilimleri adeta zirveye ulaşmıştır. Basra ve Kûfe dil mektepleri dört bir yönden gelen talebelerle dolup taşmıştır. H. III. asırda Ebû Osman el-Mâzinî (ö. 229/844), Ebû Hâtîm es-Sicistânî (ö. 255/869), Ebû'l-Fağl er-Riyâşî (ö. 257/871), Ebû Sa'îd en-Nahvî (ö. 275/888), Ebû'l-'Abbâs el-Mubberred (ö. 285/898), es-Sa'leb (ö. 291/904), İbn Keysân (ö. 299/911); h. IV. asırda ise ez-Zeccâc (ö. 310/922), el-Cevherî (ö. 312/924), İbnu's-Serrâc (ö. 316/928) Abdurrahmân el-Hemedânî (ö. 327/939), Ebû Ali el-Kâlî (ö. 356/967) es-Sîrâfî (ö. 368/978) gibi pek çok ünlü dil âlimi yetişmiştir.³⁷

Bağdat'ta teşekkül eden ve Ebû Ali el-Fârisî (ö. 377/987), İbn Cinnî (ö. 392/1001), ez-Zeccâc gibi âlimlerin temsil ettikleri yeni bir ekol olan Bağdat ekolü Basra ve Kûfe’de gerçekleştirilen çalışmalara uzlaştırıcı bir yön vermiştir. Aralarında İbn Keysân (ö. 299/911), İbn Şuqayr (ö. 315/927) ve İbnu'l-Hayyât (ö. 320/932) gibi âlimlerin de bulunduğu bu tür yaklaşım içerisindeki orta görüş sahiplerine Bağdâdî

³² Ebû Bekr Ahmed b. Alî el-Hâtîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Dâru'l-Kuttâb el-'Arabî, Beyrût, 2001, II, 4-36.

³³ Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e*, II, 155-156.

³⁴ Şevkî Dayf, *a.g.e*, III, 43; Bkz. Muhammed Zağlûl Sellâm, *el-Edeb fî Aşri'l-'Abbâsiyyîn*, Muşşietu'l-Ma'ârif, İskenderiyye, 1999.

³⁵ Özdoğan, *a.g.m*, s. 35; Tuna, *a.g.e*, s. 27.

³⁶ Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e*, II, 150; Demirayak, *a.g.e*, s. 10; Seyithanoğlu, *a.g.e*, III, 453-480.

³⁷ Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e*, II, 155-156; Yıldız, “Abbâsîler”, I, 40.

denildiği de olmuştur. Neticede, ez-Zeccâc'ın yaşadığı dönemde Bağdat'ta Basrîler, Kûfiler ve bu iki ekolü cem edenler olmak üzere üç grup nahivcinin bulunduğu ortaya çıkmıştır. ez-Zeccâc işte bu dönemde, böyle münbit bir ortamda yetişmiş bir Arap dili ve tefsir âlimidir.³⁸

Sonuç olarak ez-Zeccâc işte böyle bir ilim havzasının ortasında yaşamıştır. ez-Zeccâc'ın yaşadığı, hicrî üçüncü asır ve dördüncü asrın başları her ne kadar siyasî açıdan karışık bir dönem ise de fikrî ve kültürel hareketlilik açısından verimli, canlı ve güçlü, ilmî açıdan oldukça üretken ve zirve olan bir dönem olarak değerlendirilmektedir. Birçok âlim ve edebiyatçının yıldızı bu dönemde parlamıştır. Bugün bile bu âlimlerin mirasları kullanılmaya devam edilmektedir. Zira bu asırda ilim, edebiyat ve akaid alanlarında üretilen bilgiler, bu alanlarda yazılmış en değerli eserler arasında sayılmaktadır.

2. Fe'altu ve Ef'atu Türündeki Eserler

Arap dili alanında uzmanlaşmış olan âlimlerin bu alana dair eserleri incelendiğinde fe'altu ve ef'altu sigasına yönelik ya müstakil eserler yazdıkları ya da eserlerinde bu konuya değindikleri görülmektedir. Bu tür eserlerin konusu Arap dilinde en sık kullanılan sülâsî fiillerin if'al babına dönüştüğü zaman fiilin anlamında meydana gelen değişimlerdir.

2.1. Arap Dilinde İf'âl Babı

İlk döneminde nahiv ve sarf olarak herhangi bir ayrım görmediğimiz Arap grameri için zamanla dil bilimcilerin sayılarının artması ve gramerin gelişim göstermesi sonucu sarf; yani kelime bilgisi ve nahiv; cümle bilgisi olarak sınıflandırma ihtiyacı hâsıl olmuştur.³⁹

Arap dilinde ilk çalışma Ebû'l-Esved ed-Duelî (ö. 67/686) tarafından Kur'an'da kelime sonlarının harekelenmesi olmuştur. Bu çalışması ile Ebû'l-Esved nahvin mucidi olarak kabul edilmiştir. İbn İshâk el-Hadramî'ye (ö. 117/735) nahiv ilminin illetlerini açıklayan İsa b. Ömer (ö. 149/811) ise bu sahada ilk telif veren kişi

³⁸ Şevkî Dayf, *a.g.e.*, III, 43; Daha geniş bilgi için bkz. Muhammed Zağlûl Sellâm, *el-Edep fî Aşri'l-'Abbâsiyyîn*, Muşietu'l-Ma'ârif, İskenderiyye, 1999.

³⁹ Muhammed b. A'la b. Ali el-Fârukî el-Hanefî et-Teḥânevî, *Keşşâfu Istulâhâtü'l-Funûn*, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1984, I, 24-25.

olarak kabul edilmiştir.⁴⁰ Sarf konusunda ise günümüze ulaşan en eski bilgiyi Sîbeveyh (ö. 180/796) meşhur eseri *el-Kitâb*'ında vermektedir.⁴¹

Her dünya dilinin kendine özgü kurallarla yeni fiiller türetme yöntemleri vardır. Arap dilinde kelimelerden yeni anlamlar oluşturmak için daha çok “iştikak” yöntemi benimsenmiştir. Bu yöntemin bir sonucu olarak çoğunlukla fiilden, bazen de isim ve sıfatlardan yeni fiiller türetme yoluna gidilmiştir. Bunu sağlamak için duruma göre mücerred fiilin başına, ortasına veya sonuna سَأَلْتُمُونِيهَا kelimesinde bulunan harflerden bir, iki veya üç tanesi ilave edilmiştir. Böylece bu fiil kendi asıl anlamının dışında yeni anlamlar kazanmıştır. Hatta çoğu kez mücerred yapıdaki asıl anlamı tamamen değişikliğe uğrayarak kaybolmuştur. Örneğin sülâsî mücerred bir fiil olan دَعَى'nin anlamı “söz verdi” iken, bunun if'âl babına göre دَعَى şeklinde mezîd yapısı “korkuttu, tehdit etti” anlamını kazanmıştır. Bunun yanında bazı dilcilere göre mücerred yapıdaki anlamını mezîd olduktan sonra da koruyan fiiller bulunmaktadır.⁴² ez-Zeccâc'ın *Kitâbû Fe'altu ve Ef'altu* adlı eserinde de bu konu ile ilgili bir bölüm yer almaktadır.

2.1.1. İf'âl Bâbı

Arap dilinde 35 tane fiil bâbı vardır. Bu fiil bâblarından sülâsî mucerrede bir harf ziyadesi ile mezîd olan ve ez-Zeccâc'ın *Kitâbû Fe'altu ve Ef'altu* adlı eserinin asıl konusunu teşkil eden if'âl bâbı incelenecektir.

İf'âl bâbı sülâsî mücerred fiilin başına fethalı bir (ئ) hemze'nin eklenmesiyle elde edilen mezîd fiildir.⁴³ Bu bâbın hemzesi ile ilgili olarak bilinmesi gereken önemli bir husus vardır. Bu husus mazi fiilin başına getirilen hemzenin, fiili muzari formuna dönüştürüldüğünde muzari formun bütün çekimlerinde düşmesi ve sülâsî mücerred şeklinde bir görünüm vermesidir. Örneğin, كَرَّمَ fiili كَرَّمَ şeklinde mazi formda mezîd

⁴⁰ Ahmet Hasan ez-Zeyyât, *Tarihü'l-Edebi'l 'Arabî*, Kahire, t.y, s. 360; İbnu'l-Kıfî, *a.g.e*, I, 51; Soner Gündüzöz, “Nahiv ve Sarf İlimlerinin Doğuşu Üzerine”, *OMÜİFD*, 1997, Sayı: 9, s. 289-291.

⁴¹ Ebû Bişr 'Amr b. 'Usmân b. Kanber Sîbeveyh, *el-Kitâb*, nşr. 'Abdusselâm Muhammed Hârun, 3. Baskı, Mektebetü'l-Hâncî, Kâhire, 1988, IV, 242.

⁴² Bir grup dilci bu fikre karşı çıkmaktadır. Bunlara göre aynı anlamın hem mücerred hem de mezîd olarak iki ayrı kiple aynı şekilde ifade edilmesinin tutarlı bir tarafı yoktur. Dolayısıyla mezîd kiple ifade edilen anlamın en azından vurgu ve güç unsurları bakımından mücerred kipteki anlamdan daha fazla olması gerekir. Bkz. el-Esterâbâzî, Muhammed b. el-Hasan er-Râzî, *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, tah. Muhammed Nur Hasan ve Muhammed Zagraf, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1982, s. 83-84.

⁴³ Bu hususla ilgili geniş bilgi için bkz. Abdulhamîd, Muhammed Muhyiddîn, *Durûsu't-Taşrif*, Kahire, 1378/1958, s. 38-39.

olurken, muzariye dönüştüğünde يُكْرِمُ şeklinde görülür. Bunun nedeni كَرَمٌ formunda da görüleceği üzere Arap dilinde iki harekeli hemzenin telaffuz açısından ağırlık oluşturuyor olmasıdır.⁴⁴

2.1.2. İf'âl Bâbı Özellikleri

1- Te'addî (التَّعَدِيَّةُ); Lâzım (geçişsiz) olan fiilin, müteaddî (geçişli) yapılması.

Fiilin if'âl bâbına aktarılması ile eğer fiil lâzım fiil ise müteaddî hale gelir. Eğer fiil müteaddî ise çift müteaddî (iki mef'ûl alan) fiil şekline dönüşür. Çift müteaddî olan fiil ise üç mef'ûl alan ettirgen yapıya dönüşür. Te'addî if'âl bâbının en çok kullanılan türüdür.

Örnek: أَجْلَسْتُهُ: oturdu جَلَسَ: onu oturttum.⁴⁵

2- Duḥûl (الدُّخُولُ); Bir zaman veya yere girmek.

Bir bölgeye ya da zamana ulaşmak, intikal etmek, girmek gibi anlamları fiile kazandırmak için kullanılır.

Örnek: أَصْبَحَ: Sabah صَبَّاحٌ: Sabahladı⁴⁶

3- Şayruret (الصَّيْرُورَةُ); Bir halden başka bir hale geçmek.

Daha çok isim kökenli kelimelerin bir şeye sahiplik kazanması anlamına dönüştürülmesi amacıyla kullanılır.

Örnek: أَمَرَ البُسْتَانُ: Ürün Bahçe meyve verdi.⁴⁷

4- Ḥaynûnet (الْحَيْنُونَةُ); Zamanı Gelmek

Zamanın fiilin işlevselliği açısından müsait olduğunu anlatmak için kullanılır.

Örnek: أَحْصَدَ الزُّرْعُ: Ekin biçme zamanı geldi.⁴⁸

5- Kesret (الكثرةُ); Çokluk.

Fiilin if'âl bâbına aktarılması ile fiildeki çokluğu ve çoğalmayı anlatmak için kullanılan ve sık olarak başvurulan anlam türüdür.

⁴⁴ el-Birgivi, *Maksûd Şerhi*, y.y, t.y, s. 197.

⁴⁵ Bkz. İbrahim el-Hâc, *Sarf Tercümesi*, İstanbul, 1304, s. 71. Kadri Yıldırım, "Sülasi Mücerred Fiillerin Mezid Olmakla Kazandıkları Yeni Anlamlar", *DÜİFD*, 2000, II, 213.

⁴⁶ Bkz. Muhammed Sâlim Muḥaysin, *Taşrîfu'l-Ef'âl ve'l-Esmâ fî Dav'i Esâlîbi'l-Kur'ân*, Beyrut, 1987, s. 82; Yıldırım, a.g.m, s. 215.

⁴⁷ Bkz. Muhammed Ḥayr Ḥalvânî, *el-Muğni'l-Cedîd fî 'İlmi's-Şarf*, Beyrut, ty, s. 161; Yıldırım, a.g.m, s. 214; Şahin Yetik, *Arap Dilinde Kur'ân-ı Kerim Bağlamında İf'âl ve Tef'il Babları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çorum, s. 16.

⁴⁸ Abduh er-Râcihi, *Tatbiku's-Şarf*, Dâru'n-Naḥda, Beyrut, 1973, s. 30; Yıldırım, a.g.m, s. 214.

Örnek: شَغَلَ: meşgul etti أَشْغَلْتُهُ: Onu çok meşgul ettim.⁴⁹

6- İzâle etmek (الإِزَالَةُ وَالسُّلْبُ); Gidermek, ortadan kaldırmak.

Fiilin ifade ettiği manayı mef'ûlden uzaklaştırmak için kullanılır.

Örnek: شَكَى زَيْدًا: Zeyd şikâyet etti. أَشْكَيْتُ زَيْدًا: Zeyd'in şikâyetini giderdim.⁵⁰

7- Ta'rîd (التَّعْرِيفُ); Arz etmek.

Sunmak, arz etmek, sergilemek, maruz bırakmak gibi anlamlar elde etmek amacıyla kullanılır.

Örnek: بَعْتُ الْمَنْزِلَ: Evi sattım. أَنْبَعْتُ الْمَنْزِلَ: Evi satışa çıkardım.⁵¹

8- Vicdan ve Musâdefe (الْوَجْدَانُ وَالْمُصَادَفَةُ); Bir şeyi muayyen bir vasıf üzere bulmak.

Bir kişi hakkında görülen olumlu veya olumsuz bir vasfı, kişinin kendisinde görüldüğünü izah etmek için kullanılır.

Örnek: أَكْرَمْتُ أَحْمَدَ كَرِيمًا: Ahmedi çok cömert buldum.⁵²

9- Sayıya Ulaşmak (الرُّصُولُ إِلَى الْعَدَدِ)

Belli bir sayıya ulaşıldığı anlatılmak istenildiğinde, istenen sayının kendisinin if'âl bâbına aktarılması ile bu anlam elde edilir.

Örnek: أَخْمَسَ الْعَدْدُ خَمْسًا: Sayı beşe ulaştı.⁵³

10- Dua (الدُّعَاءُ); Dua Etmek

Bir kelimeye dua etmek manasını kazandırmak için kullanılır. Genellikle doğa ile alakalı isimlerin türetilmesi ile elde edilir.

السَّقِي: İri taneli yağmurla yüklü bulut. أَسَقَيْتُهُ: Ona su ve yağmur ihsan etmesi için dua ettim.⁵⁴

11- Temkîn (التَّمْكِينُ); İmkân Sağlamak.

Bir kimseye bir fiili yerine getirebilmesi için imkân ve güç sağlamak amacıyla kullanılır.

⁴⁹ Abdussamed Refi' el-Yanyevî, *el-Muhtaşar*, Dersa'âdet, 1307, s. 53; Abduh er-Râcihî, *a.g.e.*, s. 32; Yetik, *a.g.e.*, s. 18.

⁵⁰ Abduh er-Râcihî, *a.g.e.*, s. 32; Yetik, *a.g.e.*, s. 16.

⁵¹ Ya'kûb Emîl, *Kâmûsu'l-Muhtalahati'l-Luğaviyye ve'l-Edebiyye*, Beyrut, 1987, s.73; Yıldırım, *a.g.m.*, s. 215.

⁵² Halvânî, *a.g.e.*, s. 162.

⁵³ Abduh er-Râcihî, *a.g.e.*, s. 32; Yetik, *a.g.e.*, s. 19.

⁵⁴ Bkz. Halvânî, *a.g.e.*, s. 162. Yetik, *a.g.e.*, s. 20.

Örnek: حَفَرْتُ نَهْرًا: Bir kanal kazdım. أَحَفَرْتُهُ نَهْرًا: Ona bir kanal kazma imkânı verdim.⁵⁵

12- Hucum etmek (الهجوم)

Bir kelimeye saldırmak, hücumla kalkmak anlamı verebilmek için kullanılır.

Örnek: طَلَع: Doğmak أَطَلَعْتُ عَلَيْهِمْ: Onlara saldırdım, hücum ettim.

13- Işımak (الإشعاع)

Fiile havanın aydınlanması anlamı katmak için kullanılır.

Örnek: أَشْرَقَتِ الشَّمْسُ: Güneş doğdu. (Ortalığı aydınlattı.)⁵⁶

14- Tesmiye (التسمية); İsimlendirme.

Bir kişi veya nesneyi isimlendirmek için kullanılır.

Örnek: أَكْفَرْتُهُ: Onu kâfir olarak isimlendirdim.⁵⁷

15- Mutâva‘at (المطأعة فعّل); Tef‘îl bâbının dönüşlülüğü

Failin eyleminin nesne tarafından kabul edildiğini açıklamak için kullanılır.

Örnek: فَطَّرْتُهُ فَأَفْطَرَ: Ona iftarını açtırdım, o da açtı.⁵⁸

Üç harfli fiillerin if‘âl bâbına aktarılması ile bazen aksi yönde verilmek istenen bir anlamı ifade etmek için kullanılabilir. Ancak bazen de bu fiiller mezîd olmalarına rağmen yani if‘âl babına nakledilmelerine rağmen manaları değişmeyip aynı da kalabilmektedirler.⁵⁹

Sîbeveyh if‘âl bâbını temelde anlamda değişiklik yapanlar ve yapmayanlar olarak iki grupta incelemiş ve kendisinden sonra gelecek olan pek çok Arap dili âliminin istifade edeceği yoğun örneklemeler ile konuyu anlatmıştır. ez-Zemahşerî if‘âl bâbının en çok kullanılan türünün te‘addîlik olduğunu belirtir. el-Birgîvî ise if‘âl babı için; sayılan manaların yalnızca if‘âl bâbının hemzesinden kaynaklanan bir anlam olmayıp fiille birlikte o manaları ifade ettiğini ve bu manaların hemze’ye izafe edilmesinin mecâzî bir ifade olduğunu belirtir.⁶⁰ el-Esterâbâzî if‘âl bâbı ile mezîd olan

⁵⁵ el-Yanyevî, *a.g.e.*, s.53; Yıldırım, *a.g.m.*, s. 217.

⁵⁶ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *İrtiâfu’d-Đarab fî Lisâni’l-‘Arab*, Mektebetu’l-Hancî, Kâhire, 1998, I, 173; Yetik, *a.g.e.*, s. 21.

⁵⁷ el-Endelüsî, *a.g.e.*, I, 173; Yetik, *a.g.e.*, s. 22.

⁵⁸ el-Yanyevî, *a.g.e.*, s. 54; Yıldırım, *a.g.m.*, s. 217.

⁵⁹ Ebu’l Mansûr el-Cevâlikî, *mâ Câe ‘alâ Fe‘altu bi Ma‘nen Vaħidin*, tah. Mâcid ez-Zehebî, Daru’l Fikr, Dimeşk, 1982, s. 27-58; Yetik, *a.g.e.*, s. 21-22.

⁶⁰ el-Birgîvî, *a.g.e.*, s. 197.

bir fiilin anlam olarak artması gerektiğini, aksi halde mana değişmeyeceği için abes bir iş yapılmış olacağını söyler.⁶¹

3. Fe‘altu ve Ef‘altu Konusunda Yazılmış Eserler

Arap dili âlimleri fe‘altu ve ef‘altu sigasına önem vermişler ve gerek ez-Zeccâc’dan önce gerek ondan sonra birçok âlim bu konu hakkında birçok eser kaleme almıştır. Bu türden bilinen ilk eser Kuṭrûb’un *Fe‘ale ve Ef‘ale* adlı eseri ez-Zeccâc’dan yaklaşık bir asır önce yazılmış ve ez-Zeccâc dönemine kadar bu alanda birçok eser telif edilmiştir. Daha sonraki asırlarda da müstakil olarak bu konuda eser yazımı devam etmiştir. Bu eserlerin bir kısmı tahkik edilmiş halde iken diğer bir kısmı tahkik edilmemiş halde bulunmaktadır. Bu eserler yazılış tarihlerine göre şöyle sıralanabilir:

- 1- Kuṭrûb’un (ö. 210/825) *Fe‘ale ve Ef‘ale* adlı eseri⁶²
- 2- el-Ferrâ’nın (ö. 207/822) *Fa‘ale ve Ef‘ale* adlı eseri⁶³
- 3- Ebû ‘Ubeyde Ma’mer b. Musennâ’nın (ö. 209/824) *Kitâbu Fe‘ale ve Ef‘ale* adlı eseri⁶⁴
- 4- Ebû Zeyd el- Ensârî’nin (ö. 215 / 830) *Kitâbu Fe‘ale ve Ef‘ale* adlı eseri⁶⁵
- 5- el-Asma‘î’nin (ö. 216/831) *Kitâbu Fe‘ale ve Ef‘ale* adlı eseri⁶⁶
- 6- Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm’ın (ö. 224/838) *Fe‘ale ve Ef‘ale* adlı eseri
- 7- et-Tevvezi’nin (ö.233/847) *Fe‘ale ve Ef‘ale* adlı eseri⁶⁷
- 8- İbnu’s-Sikkît’in (ö. 244/858) *Fe‘ale ve Ef‘ale* adlı eseri⁶⁸
- 9- Ebû Hâtım es-Sicistânî’nin (ö. 255/869) *Fe‘altu ve Ef‘altu* adlı eseri
- 10- Muhammed b. Hasen el-Aḥvel’in (ö. 250/864) *Fe‘altu ve Ef‘altu* adlı eseri⁶⁹
- 11- eṣ-Ṣa‘leb’in (ö. 291/904) *Fe‘altu ve Ef‘altu* adlı eseri
- 12- ez-Zeccâc’ın (ö.311/923) *Kitâbu Fe‘altu ve Ef‘altu* adlı eseri
- 13- İbn Dureyd’in (ö. 321/933) *Kitâbu Fe‘altu ve Ef‘altu veya Ef‘ale ve Fe‘altu* adlı eseri⁷⁰

⁶¹ el-Esterâbâzî, *a.g.e.*, s. 83; Yetik, *a.g.e.*, s. 31.

⁶² Yâkût el-Ḥamevî, *a.g.e.*, XVIV, 53; İbn Ḥallikân, *a.g.e.*, IV, 312.

⁶³ İbnu’I-Kıfî, *a.g.e.*, IV, 17; Yâkût el-Ḥamevî, *a.g.e.*, XX, 14.

⁶⁴ İbn Ḥallikân, *a.g.e.*, V, s. 239; es-Suyûtî, *a.g.e.*, II, 295.

⁶⁵ İbn Ḥallikân, *a.g.e.*, II, 379; es-Suyûtî, *a.g.e.*, I, 583.

⁶⁶ İbnu’I-Kıfî, *a.g.e.*, II, 203; es-Suyûtî, *a.g.e.*, II, 112.

⁶⁷ İbnu’I-Kıfî, *a.g.e.*, II, 162.

⁶⁸ Yâkût el-Ḥamevî, *a.g.e.*, XX, 52.

⁶⁹ İbnu’I-Kıfî, *a.g.e.*, III, 92; Yâkût el-Ḥamevî, *a.g.e.*, XVIII, 126; es-Suyûtî, *a.g.e.*, I, 82.

- 14- İbn Durusteveyh'in (ö. 347/958) *fi İttifâki Ma'nâ Fe'ale ve Ef'ale* adlı eseri⁷¹
- 15- el-Kâfî'nin (ö. 356/967) *Fe'altu ve Ef'altu* adlı eseri⁷²
- 16- el-Âmidî'nin (ö. 371 / 981) *Fe'altu ve Ef'altu* adlı eseri⁷³
- 17- el-Cevâlikî'nin (ö. 540/1145) *mâ Câne 'alâ Fe'altu ve Ef'altu bi Ma'nen Vâhid* adlı eseri.⁷⁴
- 18- İbnu'l-Enbârî (ö. 577/1181)'nin *Fe'altu ve Ef'altu* adlı eseri⁷⁵
- 19- el-Vâsîfî (ö. 626/1228)'nin *Fe'altu ve Ef'altu* adlı eseri⁷⁶

4. Fe'altu ve Ef'altu Konusuna Kitaplarında Bir Bölüm Olarak Yer Veren Eserler

ez-Zeccâc'dan önce ve sonraki asırlarda fe'altu ve ef'altu konusu hakkında müstakil eserler olduğu gibi, bir bölümünde bu konuya değinilen eserler de mevcuttur. Bu eserler yazılış tarihlerine göre şöyle sıralanabilir:

- 1- İbn Kuteybe (ö. 276/889) *Edebu'l-Kâtib* adlı eserinde "fe'altu ve ef'altu" konulu bir bölüme yer vermiştir.⁷⁷
- 2- İbn Kûtiyye (ö. 367/977) *Kitâbu'l-Ef'âl* adlı eserinde bu konuyu bir bölüm olarak işlemiştir.⁷⁸
- 3- İbnu'l-Haddâd (ö. 400/1009) *Kitâbu'l-Ef'âl* adlı eserinde bu konuyu işlemiştir.⁷⁹
- 4- İbnu's-Sîde (ö. 458/1066) *el-Muhaşşas* adlı eserinde bu konuya değinmiştir.⁸⁰
- 5- İbnu'l-Kattâ es-Sıkkîlî (ö. 515/1121) *Tehzîbu'l-Ef'âl* adlı eserinde bu konuyu işlemiştir.⁸¹

⁷⁰ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e*, XVIII, 136; es-Suyûtî, *a.g.e*, I, 78.

⁷¹ İbn Durusteveyh bu eserinden kendisi bahsetmiştir. Bkz. İbnu'l-Enbârî, *a.g.e*, s. 283.

⁷² İbnu'l-Kıfî, *a.g.e*, I, 206; es-Suyûtî, *a.g.e*, I, 453.

⁷³ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e*, VIII, 86; es-Suyûtî, *a.g.e*, I, 501.

⁷⁴ Bir sözlük çalışması olan bu eserde el-Cevâlikî, sülâsileri ve if'al babına nakledilmiş şekilleri aynı manada kullanılan kelimeleri tesbit etmiştir. Alfabetik olan bu eseri Mâcid ez-Zehebî birtakım açıklama ve notlar ilave ederek neşretmiştir. Bkz. el-Cevâlikî, *a.g.e*, tah. Mâcid ez-Zehebî, 1982.

⁷⁵ İbnu'l-Kıfî, *a.g.e*, II, 170; es-Suyûtî, *a.g.e*, II, 87.

⁷⁶ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 10-11.

⁷⁷ İbn Kuteybe, *Edebu'l-Kâtib* s. 333.

⁷⁸ İbnu'l-Kıfî, *a.g.e*, III, 178; es-Suyûtî, *a.g.e*, I, 198.

⁷⁹ es-Suyûtî, *a.g.e*, I, 598.

⁸⁰ İbnu'l-Kıfî, *a.g.e*, , II, 225; es-Suyûtî, *a.g.e*, II, 143.

⁸¹ İbnu'l-Kıfî, *a.g.e*, , II, 236.

Bu eserlerden başka, Sîbeveyh (ö. 161/777), Ebû ‘Ubeyd (ö. 224/838), İbn Kuteybe (ö. 276/890), İbn Cinnî (ö. 392/1001), İbn Fâris (ö. 395/1004), İbnu’s-Sîde (ö. 458/1065), Ebû Muhammed el-Bağdâdî (ö. 629/1231), Ebû Manzûr (ö. 711/1311) gibi âlimler bu konuya kitaplarında bir bölüm ayırmadığı halde eserlerinde bu konuya değinerek bilgi vermişlerdir.⁸²

⁸² ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 11.

BİRİNCİ BÖLÜM

EZ-ZECCÂC'IN HAYATI VE ESERLERİ

1. ez-Zeccâc'ın Hayatı ve Eserleri

1.1. Doğumu ve Nesebi

Kaynaklarda tam adı Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed b. Seriyî b. Sehl olan ez-Zeccâc, 241/855 veya 230/844 yılında Bağdat'ta doğmuş ve burada yaşamıştır. İsmi bazı eserlerde dedesine nispet edilerek Ebû İshâk İbrâhîm b. Seriyî b. Sehl olarak kaydedilmiştir.⁸³ el-Muberred'in 247/861 yılında halife Mutevekkil-Alellâh'ın ölümü üzerine Samerra'dan ayrılıp Bağdat'a gittiği bilgisi verilmektedir.⁸⁴ Bu tarihi dikkate alacak olursak, ez-Zeccâc'ın doğum yılının 230 olma ihtimali daha yüksektir. Çünkü doğum yılı 241 olarak kabul edildiğinde ez-Zeccâc, el-Muberred'le karşılaştığında yaklaşık 7-8 yaşlarında olur ki bu yaştaki bir çocuğun eş-Sa'leb ile el-Muberred arasında meydana gelen çekişmelerde rol alması çok zor görülmektedir. Ayrıca el-Muberred ile tanıştığı zaman camcı olduğunu söylemesi de bu görüşü desteklemektedir.⁸⁵

1.2. Künyesi

“Sâhibu Me‘ânî'l-Kur‘ân” ünvanıyla anılan⁸⁶ Ebû İshâk İbrâhîm, gençliğinde camcılık mesleğiyle uğraştığından “ez-Zeccâc” lakabıyla meşhur olmuştur. Ailesi ve çocukluğu hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığımız Ebû İshâk ez-Zeccâc, özellikle nahiv ilmiyle meşgul olduğu için “en-Nahvî” diye de anılmaktadır.⁸⁷

1.3. Eğitimi ve Yetiştirilmesi

Cam işiyle uğraşarak asgari şartlarda geçimini temin eden⁸⁸ Ebû İshâk ez-Zeccâc, ilk önce lugat ve nahiv ilmini öğrenmek için dönemin Kûfe mektebinin temsilcisi eş-Sa'leb'in (ö. 291/904) derslerine katılmıştır.⁸⁹ Bu arada Basra mektebinin temsilcisi olan el-Muberred (ö. 286/900) Bağdat'a gelmiş ve böylece eş-Sa'leb ile aralarındaki ilmî rekabet ve münazaralar da başlamıştır. Kısa zamanda el-

⁸³ Ebû'l-Berekât Kemaluddîn el-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ' fî Tabakâti'l-Udebâ*, tah. İbrâhîm es-Sâmerrâî, Mektebetu'l-Menâr, Zerğâ'/Ürdün, 1985, s. 183; Nebîl Ebû 'Ameşe, “İbrahim b. es-Sirrî ez-Zeccâc”, *el-Mevsûatu'l-Arabiyye*, Dimâşk, 2004, X, 264.

⁸⁴ İsmail Durmuş, “Muberred”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI, 432.

⁸⁵ İbrahim Yıldız, “Ebû İshâk ez-Zeccâc ve Tefsir İlmindeki Yeri”, *Harakani Dergisi*, sayı 2, 2014, s. 86.

⁸⁶ Ebû 'Ameşe, *a.g.m.*, 264.

⁸⁷ İbn Hallikân, *a.g.e.*, I, 49.

⁸⁸ İbn Hallikân, ez-Zeccâc'ın daha sonra camcılık mesleğini bırakıp edebiyata yöneldiğini söyler. Bkz. İbn Hallikân, *a.g.e.*, I, 49.

⁸⁹ Ebû İshâk ez-Zeccâc, *Me‘âni'l-Kur‘ân ve İrâbuh*, tah. Abdulcelîl Abduh Şelebî, Âlemu'l-Kutub, Beyrut, 1998, I, 5.

Muberred'in etrafında büyük bir grubun toplandığını gören es-Şa'leb, soracağı sorularla Muberred'in ders halkasını karıştırması için zeki öğrencisi ez-Zeccâc'ı el-Muberred'e göndermiştir. Ebû İshâk ez-Zeccâc, sorduğu sorulara ikna edici cevaplar alınca el-Muberred'in zekâsına ve tartışma üslûbuna hayran kalarak ölümüne kadar bir daha es-Şa'leb'in yanına dönmemiştir. ez-Zeccâc, bu olaydan sonra el-Muberred'in derslerine devam ederek kısa zamanda nahiv ve lugat alanında parlamıştır.⁹⁰ ez-Zeccâc, el-Muberred ile tanışmasını şöyle anlatmaktadır: "el-Muberred Bağdat'a gelince, onu soracağım sorularla onu sınamaya karar verdim. Tartışmaya başlayınca beni delillere boğdu, illetleri söylememi istedi. Sorduğu sorulara cevap veremeyecek duruma geldim. Bu vesileyle onun âlim, fâzıl ve zeki biri olduğunu anladım ve bir daha ondan hiç ayrıldım."⁹¹

ez-Zeccâc, el-Muberred ile tanışıp derse başlamasını ise şöyle anlatmaktadır: "Ben camcılıkla uğraşıyordum. Nahiv öğrenmek için el-Muberred'e gittim. O karşılıksız ders vermiyor, öğrencisinden gücü nispetinde ücret alıyordu. Bana mesleğimi sordu. Camcı olduğumu, günde bir buçuk dirhem kazandığımı ve ona bir dirhem verebileceğimi söyledim. Ders alayım, almayayım bu ücreti hayat boyu kendisine vermemi şart koştu. Kabul edip derslere başladım. Ücretimi verdiğim gibi işlerinde ona yardımcı da oldum."⁹²

ez-Zeccâc, ilim yolunda kısa zamanda büyük mesafeler kat etmişti. Bu arada hocası el-Muberred'in güvenini kazanmış, onun hem öğrencisi, hem de dostu olmuştur. Hocasının, ez-Zeccâc'ı diğer öğrencilerinden üstün tuttuğu ve onun olmadığı meclislerde ders yapmadığı nakledilmiştir.⁹³

ez-Zeccâc'ın hocası ile olan bu ilişkisi ona büyük faydalar sağladı, hocasının aracılığıyla ders okuttuğu öğrencilerden bol miktarda gelir elde etti. Yine hocası vasıtasıyla Vezir Ubeydullah b. Süleyman'ın oğlu Kâsım'a ders verdi.⁹⁴ Mârîka kabilesi, çocuklarına dil ilimlerini öğretecek birini istediğinde el-Muberred, ez-Zeccâc'ı görevlendirerek ona olan güvenini ortaya koydu. Daha sonra Abbâsî veziri, oğlunun eğitimi için el-Muberred'den muallim isteyince o, yine ez-Zeccâc'ı seçmiştir.

⁹⁰ Ebû 'Ameşe, a.g.m, 264; Hâlid Milâd, Hasan Mezyû, "ez-Zeccâc Ebû İshâk İbrahim es-Sirrî" *Mevsûatu A'lâmi'l-Ulemâ ve'l-Udebâ el-Arab el-Muslimîn*, Beyrut, h. 1427, s. 88; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, tah. İhsân Abbâs, Dâru'l-Gâri'l-İslâmî, Beyrut, 1993, VI, 2682; İbn Hallikân, a.g.e, I, 49-50; Emrullah İşler, "Zeccâc", *DİA*, İstanbul, 2013, XLIV, 173-174.

⁹¹ Yâkût el-Hamevî, a.g.e, VI, 2682.

⁹² Hâtîb el-Bağdâdî, a.g.e, VI, 614.

⁹³ İbn Hallikân, a.g.e, I, 49-50.

⁹⁴ Hâtîb el-Bağdâdî, a.g.e, VI, 615-616; İşler, "Zeccâc", XLIV, 173-174.

Böylece ez-Zeccâc, hocasının desteğiyle saray çevresinde önemli bir konuma ulaşmıştır.⁹⁵

İleriki yıllarda talebesi Kâsım vezir olunca ez-Zeccâc konumunu iyice pekiştirmiştir. Vezir Kâsım'a her hangi bir iş için gelen kişilere ücret karşılığında aracılık yapmak ve onlardan görüşme konusu hakkında bir dilekçe almak suretiyle de büyük maddî kazançlar elde etmiştir.⁹⁶

Dokuz Abbâsî halifesi döneminde yaşayan ez-Zeccâc'ın kaynaklarda sadece Halife Mu'tazîd-Billâh ile münasebetinden söz edilir.⁹⁷ Halife Mu'tazîd-Billâh, veziri Kâsım'dan, kendisi için yazılan *Câmi'ul-Manţik* adlı lügatin anlaşılmayan yerlerini açıklayacak bir âlim bulmasını istemişti. el-Muberrred, kendisine tevdi edilen bu işi yaşlı olduğu gerekçesiyle kabul etmeyerek onlara ez-Zeccâc'ı tavsiye etti. ez-Zeccâc, *Mâ Summiye (Fussira) min Câmi'il-Mantık*⁹⁸ adıyla yazdığı şerhi Mütazîd -Billâh'a takdim etmiştir. ez-Zeccâc, çalışmasının karşılığında aldığı ücretin yanı sıra halifenin güvenini de kazanmış ve sarayda yapılan sohbet meclislerine katılmaya başlamıştır.⁹⁹ ez-Zeccâc bu olaydan sonra yıllık kırk bin dinar kazanarak zengin olmuştur. Daha sonra da Halife el-Mu'tazîd'in danışmanlarından birisi olmuştur.¹⁰⁰

1.4. Şahsiyeti

Sağlam bir inanca sahip olan ve Hanbelî mezhebini benimseyen¹⁰¹ ez-Zeccâc, tabakât kitaplarında dindar, fazilet sahibi,¹⁰² edebiyatta güzel eserler veren bir âlim olarak vasedilmiştir.¹⁰³

Eserlerinde imanının kuvveti, İslâm'ı savunma gayreti açıkça görülmektedir. Ayrıca Museyne (Museynîd) isimli bir kişi ile yaptığı tartışmadan sonra ez-Zeccâc'ın kalbini kırdığı birisinden hatasını anlayıp özür dilemesi ve hakka dönmesi onun faziletli biri olduğuna delalet etmektedir.¹⁰⁴

⁹⁵ Ebu'l-Hasen İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât 'Alâ Enbâhi'n -Nuhât*, tah. Ebu'l-Fazl İbrâhîm, Dâru'l-Fikri'l-'Arabî-Muessesetu'l-Kutubi's-Sekâfiyye, Kahire-Beyrut, 1986, I, 195.

⁹⁶ Hâfîb el-Bağdâdî, *a.g.e*, VI, 615.

⁹⁷ İşler, "Zeccâc", XLIV, 173-174.

⁹⁸ İbn Hallikân, *a.g.e*, I, 49-50; İbnu'l-Kıftî, *a.g.e*, I, 200.

⁹⁹ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e*, I, 62; Şemseddîn ez-Zehebî, *Siyeri Alâmu'n -Nubelâ'*, tah. Hasan Abdülmennân, Beytu'l-Efkâri'l-Devliyye, Beyrut, 2004, I, 696; İşler, "Zeccâc", XLIV, 173-174.

¹⁰⁰ Ebû 'Ameşe, *a.g.m*, s. 264; Hâlid Milâd, *a.g.m*, XI, 88.

¹⁰¹ İşler, "Zeccâc", XLIV, 173-174.

¹⁰² ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 15.

¹⁰³ Hâfîb el-Bağdâdî, *a.g.e*, VI, 614.

¹⁰⁴ İbnu'l-Kıftî, *a.g.e*, I, 198; Şemseddin ed-Dâvudî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, Dâru'l-Kutubu'l-'İlmîyye, Beyrut, 1983, I, 11; ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 5.

ez-Zeccâc, hocalarına karşı da çok vefalıydı. İlk hocası olan es-Sa'leb'le fikirleri kimi zaman uyuşmamasına rağmen ona karşı saygıda kusur etmemiştir. el-Muberrred'e ise ölünceye kadar ders ücretlerini yatırarak ona karşı vefasını göstermiştir.¹⁰⁵

1.5. Vefatı

Birçok öğrenci yetiştirip eserler kaleme alan ez-Zeccâc, 311/923 tarihinde Bağdat'ta Cemâziye'l-Âhîr ayının 19'u Cuma günü vefat etmiştir.¹⁰⁶

Bazı kaynaklarda ölüm tarihi olarak 310¹⁰⁷, 316¹⁰⁸ ve 326¹⁰⁹ yılları geçse de çoğu biyografî eserleri 311 olarak gösterirler.¹¹⁰ Buna göre 70 ya da 80 yıl ömür sürmüştür. Onun doğumu Mutevekkil-'Alellâh, ölümü ise Muktedir-Billâh zamanına rastlar.¹¹¹ Vefatından önce son sözünün "Yâ Rab! Beni Ahmed b. Hanbel'in mezhebi üzere haşret!" olduğu rivâyet edilir.¹¹²

1.6. Hocaları

ez-Zeccâc ömrünün büyük bir bölümünü ilim yolunda değişik hocaların meclislerinde geçirmiştir. Bu durumun onu ilmî taassuptan ve bağnazlıktan uzaklaştırdığı düşünülmektedir. Öyle ki, o her ne kadar ağırlıklı olarak Basra Ekolünün görüşlerine meyletse de yeri geldiğinde Kûfe Ekolü'nün görüşlerini de tercih etmiştir. Hatta bazı durumlarda her iki ekolün görüşünü de bırakarak farklı orta bir yol tuttuğu da görülmektedir. Başlıca hocalarını şu şekilde zikretmek mümkündür:

1.6.1. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel

Ebû Abdurrahmân Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî (ö. 290/903) Ahmed b. Hanbel'in küçük oğlu ve önde gelen talebesidir. 213/828 yılında Bağdat'ta doğdu. Daha çocukken hadis öğrenmeye karşı büyük bir istek duyarak başta babası olmak üzere pek çok muhaddisten ders aldı. Ahmed b. Hanbel,

¹⁰⁵ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, Mektebetu's-Sikâfeti'd-Dîniyye, Bulak, 1995, s. 22.

¹⁰⁶ Hâtîb el-Bağdâdî, *a.g.e.*, VI, 618; İbn Hallikân, *a.g.e.*, I, 49; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 130.

¹⁰⁷ Ebu'l-Ferec İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, tah. Rıza Teceddüd, Tahran, 1971, s. 66.

¹⁰⁸ ez-Zehebî, *a.g.e.*, I, 696.

¹⁰⁹ Abdülhuseyn el-Mubârek, "min A'lâmi'n-Nahvi'l-Başrî Ebû İshak ez-Zeccâc", *Mecelletu Kulliyeti'l-Âdâb fî Câmîati'l-Basra*, Sayı: 7, Yıl: 5, Basra, 1392/1972, s. 41.

¹¹⁰ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 130; Celâluddîn es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vuât fî Tabakâti'n-Nahviyyîn ve'n-Nuhât*, nşr. Muhammed Ebu'l-Fağl İbrahim, Beyrut t.y, I, 413; Abdülhuseyn el-Mubârek, *a.g.m.*, s. 41.

¹¹¹ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 16.

¹¹² Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 130; es-Suyûtî, *a.g.e.*, I, 413; el-Mubârek, *a.g.m.*, s. 41.

meşhur eseri *Müsned*'i önce özel olarak Abdullah'a okumuştur. Abdullah, *Musned*'de, "Babam dedi ki" (قَالَ أَبِي) diye naklettiği her hadisi babasından en az iki üç defa dinlemiş olduğunu belirtmiştir. "Üstat oğlu üstat" diye övülen Abdullah'ın geniş hadis bilgisini babası da takdir eder, hatta bilmediği hadisleri kendisiyle müzakere edecek kadar hadis ilminde yetişmiş olduğunu söylerdi. Babasının bazı fikhî görüşlerini de nakletmekle birlikte Abdullah daha çok hadisle meşgul olmuş, hadis tenkidi ve ilel bilgisindeki üstünlüğünü herkese kabul ettirmiştir. Otuz bin hadis ihtiva eden *Musned*, Ahmed b. Hanbel'in sağlığında bizzat kendisi tarafından tam olarak tertip ve tasnif edilemediği için bu önemli görevi Abdullah üstlenmiş ve dağınık vaziyetteki *Musned* hadislerini sıraya koymuştur. *Musned*'i tertip ettiği sırada Abdullah bu esere bazı rivayetler eklemiştir. "Zevâidu Abdillâh" diye anılan bu ilaveler, onun babası dışındaki hocalarından duyduğu hadislerle babasından duymadığı halde ona okuduğu hadislerdir. *Musned*'den seçerek meydana getirdiği *Şulâsiyyat*, babasından rivayet ettiği *Fezâil'u 'Oşman b. 'Affân, Kitâbu's-Sunne* ve *Musnedu'l-Enşâr* günümüze kadar ulaşan eserleridir. Abdullah, 77 yaşında iken Bağdat'ta vefat etmiştir.¹¹³

1.6.2. el-Cehdâmî

Ebû İshâk İsmâîl b. İshâk b. İsmâîl el-Ezdî el-Cehdâmî (ö. 282 /896) 199 /815 veya 200 /816 yılında Basra'da doğdu. Daha sonra Bağdat'a yerleşti. Büyük dedesi Hammad b. Zeyd'den (ö. 179/ 795) Ebu'l-Hüseyin İbn Ebî Ya'lâ'ya (ö. 526/1131) kadar yaklaşık üç asır boyunca birçok değerli âlim yetiştiren bir aileye mensuptur. el-Cehdâmî küçük yaşta ilme ilgi duydu; İbnu'l-Mu'azzel'den (ö. 240/854) fıkıh, Ali b. Medînî'den (ö. 234/849) hadis öğrendi. Mutevekkil-Alellah zamanında 860 yılında Bağdat'ın doğu tarafına kadı tayin edilen el-Cehdâmî, Muhtedî-Billâh tarafından 869'da bu görevden alındı. Ancak Mu'temîd-Alellâh ertesi yıl onu görevine iade etti. Daha sonra kendi isteğiyle Bağdat'ın batı tarafı kadılığına nakledildi. Dört yıl sonra da Bağdat'ın tamamına kadı oldu ve ölünceye kadar bu görevini sürdürdü.¹¹⁴

Kaynakların çoğunda 22 Zilhicce 282/11 Şubat 896 tarihinde vefat ettiği kaydedilirken bazı eserlerde 284/897'te öldüğüne dair bir rivayete de yer verilir. Mâlikî fikhında büyük otorite olan el-Cehdâmî bu mezhebin delillerini ortaya koymuş

¹¹³ Hâfîb el-Bağdâdî, *a.g.e.*, IX, 375-376; Abdul'azîz ed-Dihlevî, *Bustânu'l-Muḥaddisîn*, çev. Ali Osman Koçkuzu, Ankara, 1986, s. 69; Salahattin Polat, "Abdullah b. Ahmed b. Hanbel" *DİA*, İstanbul, 1988, I, 81.

¹¹⁴ Hâfîb el-Bağdâdî, *a.g.e.*, VI. 287-288.

ve Irak'ta yayılmasını sağlamıştır. Yahya b. Eksem'in (ö. 242 / 857) Medineliler'in fikhî görüşlerinin tartışıldığı bir meclise el-Cehdâmî'nin gelmesi üzerine, "İşte Medine geldi" demesi, onun Medine fikhını (Mâlikî fikhını) çok iyi bildiğini göstermektedir. Ebu'l-Velîd el-Bâcî (ö. 474/1081) ictihâd derecesini anlatırken İmam Mâlik'ten sonra el-Cehdâmî'den başkasının bu dereceye ulaşamadığını söyler. Sarf, nahiv ve lügat ilminde ileri bir seviyeye ulaşmış, aynı zamanda şiirle de meşgul olmuştur. el-Muberred'in (ö. 286/ 899) kendisine çok saygı duyduğu ve "Cehdâmî sarf ilmi konusunda benden daha bilgilidir" dediği rivayet edilir. Kıraat ilminde de belli bir yeri olan el-Cehdâmî, meşhur yedi imamdan Ebû 'Amr b. Âlâ'nın (ö. 154/771) kıraatini Nasr b. Ali el-Cehdâmî'den (ö. 154/771), İbn Kesîr'in (ö. 120/738) kıraatini babasından ve en-Nâfi'nin (ö. 169/785) kıraatini Kâlûn'dan (ö. 220/835) öğrendi. Kur'ân ilimleri, hadis ve fıkha dair kaleme aldığı eserlerden ancak birkaçı zamanımıza ulaşabilmiştir. *Ahkâmu'l-Kur'ân*, *Musnedu'l-Hadîsi Mâlik b. Enes*, *Musned-u Hadîs'i Eyyûb es-Satîyânî*, *Kitâb-u Fağli's-Şalat 'ale'n-Nebî*, *Kitabu'l-Kırâ'ât* önemli eserleridir.¹¹⁵

1.6.3. el-Muberred

Ebû'l-'Abbâs el-Muberred (ö. 286/900)'in adı ve nesebi ile ilgili olarak farklı kaynaklarda değişik bilgiler bulunmaktadır. Genel olarak kabul gören şekli, Muhammed b. Yezîd b. 'Abdil Ekber b. 'Umeyr b. Hâssân b. Suleym b. Sa'd b. Abdillâh b. Yezîd b. Mâlik b. el-Hâris b. 'Âmîr b. Abdillâh b. Bilâl b. 'Avf b. Eslem Sumâle b. Aḥcen b. Kâ'b b. el-Hâris b. Ka'b b. Abdillâh b. Mâlik b. Naşr el-Ezdî el-Başrî'dir. Künyesi Ebû'l-'Abbâs, şöhret bulduğu lakabı ise el-Muberred'dir. Zamanla bu künyesi ile bütünleşen el-Muberred, tıpkı diğer büyük ve meşhur âlimlerin kendi künyeleri ile tanındıkları gibi, o da bu künyesi ile tanınır duruma gelmiştir. Seçkin bir aileden gelen Ebû'l-'Abbâs el-Muberred, Hz. Peygamber döneminde Medine'de bulunan Evs ve Hâzrec kabilelerinden Evs kabilesine dayanır.¹¹⁶

Yaygın olan kanaate göre el-Muberred, 10 zilhicce 210/25 Mart 826 tarihinde Basra'da doğmuştur. Ebû'l-'Abbâs el-Muberred, 285/899 veya 286/900 tarihinde

¹¹⁵ İbnu'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 252; Hafîb el Bağdâdî, *a.g.e.*, VI, 284-290; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, VI, 129-140; ez-Zehabî, *a.g.e.*, XIII, 339-341; ed-Dâvudî, *a.g.e.*, I, 105-107; Alican Tatlı, "Cehdamî", *DİA*, İstanbul, 1993, VII, 224-225.

¹¹⁶ İbrâhîm el-Enbârî, *el-Kâmil-li'l-Muberred*, Mevsû'âtu't-Turâsî'l-İnsâniyye, Kâhire, t.y., III, 4; İsmail Durmuş, "Müberred", İstanbul, 2006, XXXI, 432.

Şevvâl ayında Bağdat'ta vefat etmiştir. Namazını el-Ğâdî Ebû Muhammed Yûsuf b. Yakûb kıldırması, cenazesi Bâbu'l-Kûfe mezarlığındaki bir eve defnedilmiştir.¹¹⁷

Ebû'l-'Abbâs el-Muberred Basra'da yaşamış, eğitimini burada sürdürmüş, dönemin ileri gelen âlimlerinden lügat ve nahiv dersleri almaya başlamıştır. Ebû'l-Abbâs el-Muberred Arap edebiyatındaki geniş ilmini ve kültürünü döneminin en meşhur âlimlerinden almıştır. Kur'ân ilimleri, kıraat, hadis, lügat, nahiv ve edebiyat alanlarında bu âlimlerden dersler almıştır. Bu hocaların en önemlileri şunlardır; Ebû Osman el-Mâzinî (ö. 225/840), Ebû Hâtim es-Sicistânî (ö. 255/869), et-Tevvezî (ö. 230/844), ez-Ziyâdî (ö. 249/863), el-Câhız (ö. 255/869)¹¹⁸, er-Riyâşî (ö. 257/871), el-Cermî (ö. 225/840), İbrâhim Muhammed et-Teymî (ö. 250/864).¹¹⁹

247/861 yılında Mutevekkil-'Alellâh ile veziri Fetḥ b. Hâkân'ın öldürülmesi ile yardım ve ihsanları kesilince Sâmerra'dan ayrılıp Bağdat'a gitmiştir. Kûfe mektebinin lideri olan es-Şa'leb'le (ö. 291/904) karşılaşması ve ilk münazarası bu sırada olmuştur. Kısa zaman içinde onun etrafında büyük bir öğrenci ve dinleyici kitlesinin toplandığını gören es-Şa'leb, öğrencileri olan ez-Zeccâc ve İbnu'l-Hayyât'ı (ö. 300/913) göndererek el-Muberred'in ders halkasını dağıtmalarını istemiştir. ez-Zeccâc, sorduğu sorulara ikna edici cevaplar alınca bir daha es-Şa'leb'in yanına dönmemiş ve el-Muberred'in derslerine devam etmeye başlamıştır. es-Şa'leb'in diğer öğrencilerinin birçoğu da hocalarını terk edip el-Muberred'in yanına gitmiştir. el-Muberred, Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ını okutup müşkillerini çözmekte tek otorite haline gelmiştir.¹²⁰

Ebû'l-Abbâs el-Muberred, parlak zekâsı ve anlayışı, kuvvetli hafızası ve muhakemesi sayesinde, küçük yaşında lügat ve nahivde kazandığı geniş ve sağlam bilgisini çevresine kabul ettirmiştir.¹²¹ Bunun en bariz örneği ez-Zeccâc'tır. Bağdat'ta ilk defa karşılaşmasına rağmen, kendisinden o kadar etkilenmiş ki, es-Şa'leb'ten ayrılıp öğrencisi olmayı dilemiş ve bunu gerçekleştirmiştir.¹²²

¹¹⁷ Ahmed Abdu'l-Bâkî, *min A'lâmi 'Ulemâi'l-'Arab fi'l-Ğarnî's Şâlişî'l-Hicrî*, Dirâsatu'l'Arabiyye, Beyrût, 1990, s. 164.

¹¹⁸ el-Muberred, hayatının son günlerine kadar el-Câhız'la olan ilişkilerini devam ettirmiş, *el-Kâmil* adlı eserinde kendisinden pek çok rivayette bulunmuştur. Bkz. Hâtîb el-Bağdâdî, *a.g.e.*, III, 387.

¹¹⁹ Abdulcelîl Berel, *Ebû'l-Abbâs el-Muberred Hayâtuhu ve Âşâruhû ve Mezhebuhu'n-Nahv*, Câmîat'u-Dimeşk, 1984, s. 38.

¹²⁰ İbrâhim Enis, *el-Aşvâtu'l-Luğaviyye*, Dâru't-Ṭibâ'ati'l-Ĥadîse, tah. Hâlid Abdulkerîm, Kuveyt, 1989, s. 15; Durmuş, "Muberred", XXXI, 432.

¹²¹ Ahmed Abdu'l-Bâkî, *a.g.e.*, s. 165.

¹²² Yağût el-Ĥamevî, *a.g.e.*, XIX, 122.

el-Mubberred, Bağdat'ta emir ve vezirlerden, ilgi ve saygı görmüş ve ihsanlarına nail olmuştur. es-Sa'leb'le yaptığı tartışmalarda güzel konuşması, nüktedanlığı, hazırcevaplığı ve şâirane tabiatıyla lehine bir atmosfer oluşturduğu kaydedilmiştir. Bu tartışmalar meydanlarda herkesin gözü önünde cereyan ettiği gibi, emir ve vezirlerin konaklarında da düzenlenmiştir. Vali bu meclislerin ardından es-Sa'leb'i oğluna, el-Mubberred'i kendisine hoca tayin etmiştir. Aralarındaki tartışmalara rağmen iki âlim arasında husumet olmamıştır.¹²³ el-Mubberred, Kûfelilerin en âliminin es-Sa'leb olduğunu söyleyerek ona iltifat etmiştir. Kendisi vefat edince de es-Sa'leb onun hakkında mersiye yazmıştır.¹²⁴

Verdiği dersler son derece mükemmel olup, oldukça fasîh ve belîğ bir üslup kullanmıştır. Rivayetlerinde güvenilir olduğu gibi nükteli konuşmalar yapmış ve etkileyici bir metot kullanmıştır.¹²⁵

Ebû'l-Abbâs el-Mubberred, hocalarından ilim tahsil etmekle yetinmemiş, aynı zamanda kendisinden önce yaşamış diğer âlimlerin eserlerini okuyarak ve inceleyerek onlardan da istifade etmiştir. Ancak Sîbeveyh'in, *el-Kitâb*'ından fazlaca etkilenmiş ve onun ilminden daha fazla yararlanmışır. Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ına karşı aşırı bir sevgi duymuş, bu aşırı muhabbetinden dolayı adı geçen kitaptan kendi şahsı için bir nüshâ edinmiş ve o kitabı istinsah etmek isteyenlere dahi vermemiştir.¹²⁶

Hocalarından almış olduğu geniş ve nitelikli ilimlerle yetinmeyen Ebû'l-Abbâs el-Mubberred, ulaşabildiği her kaynağı okuyan ve irdeleyen bir kişiliğe sahiptir. Bu özelliği onu gerçek anlamda büyük bir âlim yapmıştır.¹²⁷ Âlimler Ebû'l-Abbâs el-Mubberred hakkında birçok övgü ve methiyelerde bulunmuşlardır. ez-Zeccâc (ö.311/923) şöyle demiştir: “el-Mubberred bilgi deposu ve hazır cevaptı, hazırlık yapmadan ve irticâlen ders verebiliyordu.”¹²⁸

Birçok kimse Ebû'l-Abbâs el-Mubberred'den ders almış ve onun derin ve geniş ilminden istifade etmiştir. Talebelerinden bazıları şunlardır. ed-Dîneverî (ö. 289/902), İbnu'l-Mu'tez (ö. 296/909), Ebû Alî el-'Anzî (ö. 290/903), İbn Vellâd (ö. 298/910),

¹²³ Yasin Kahyaoğlu, “*Ebû'l-Abbâs el-Mubberred'in Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve el-Kâmil Adlı Eseri*”, Nüşa Yayınları, Yıl: 3, Sayı 10, 2003, s. 85.

¹²⁴ Ebû Ca'fer en-Nahhâs, *Şerhu Ebyâti Sîbeveyh*, Mektebetu's-Şebâb, Kâhire,1985, s. 411.

¹²⁵ el-Enbârî, *a.g.e.*, s. 165.

¹²⁶ Kahyaoğlu, *a.g.e.*, s. 87.

¹²⁷ Abdulcelîl Berel, *a.g.e.*, s. 38.

¹²⁸ Yağût el-Hamevî, *a.g.e.*, s.118; Kahyaoğlu, *a.g.e.*, s. 87.

İbn Keysân (ö. 299/911),¹²⁹ ez-Zeccâc (ö. 311/923), el-Ahfeş (ö. 315/927), İbnus-Serrâc (ö. 316/928)¹³⁰, el-Kelâbazî (ö. 316/928), İbn Şuqayr (ö. 317/929), İbnu'l-Hayyât (ö. 320/932), en-Niftaveyh (ö. 323/935), el-Veşşâ' (ö. 325/937), el-Hazzâz (ö. 325/937), el-Mebramân (ö. 326/938), Ebû Bekr b. Ebu'l-Ezher (ö. 325/937),¹³¹ el-Harâiî (ö. 327/939), eş-Şûlî (ö. 335/946), en-Neħhâs (ö. 337/948), eş-Şaffâr (ö. 341/952), Ebû'l-Ferac el-İşfehânî (ö. 356/967), ez-Zâhid (ö. 345/956), el-Ķattân (ö. 345/956) ve daha bir çok kişi ondan ders almıştır.¹³²

Ömrü boyunca nahivle uğraşmış bir dilbilimci olan el-Muberred, Arap diline hâkimiyeti ve dirayetini gösteren çeşitli kitaplar kaleme almış büyük bir yazardır. O, bu alanda son derece değerli ve özgün eserler bırakmıştır. Eserlerinin çoğu dil ve edebiyata yönelik olup, genellikle Arapça'nın detayına inmiştir. Eserlerinin birçoğu kaybolmuştur.¹³³

Tespit ettiğimiz bazı eserleri şunlardır; *el-Kâmil fi'l-Luġa*,¹³⁴ *el-Muġtaḍab*,¹³⁵ *Edebû'l-Celîs*, *Kitâbû'l-İştikâk*, *Kitâbu'l-Belâġa*, *et-Te'âzî ve'l-Merâsî*, *Risâle fî I'câzi Ebyât ve't-Teġannî fî't-Temşîl*, *er-Ravḍâ*, *Ṭabaġâtu'n-Nahviyyîn*, *Kitâbu'l-Fâḍil ve'l-Mefḍûl*, *Kitâbu'l-Ķavâfî*, *Kitâbu'l-Muzekker ve'l-Muennes*, *Kitâbu Mesâilu'l-Ġalaṭ*, *Nesebû 'Adnân ve Ķaġḥân*, *Kitâbû'r-Redd 'alâ Sîbeveyh*, *el-Medḥal fî Kitâbi Sîbeveyh*, *Şerhu Lâmiyeti'l-'Arab*, *Kitâbû Esmâi'd-Devâhî*, *Kitâbu Mettafaġa Lefzuhû Veḥtelefe Mâ'nâhû mine'l-Kur'âni'l-Mecîd*, *Kitâbu İhticâci'l-Kurrâ*, *el-İhtiyâr*, *el-'İtinân*, *el-Câmî*, *ez-Ziyâdetu'l-Muntezi'a min Kitâbi Sîbeveyh*.¹³⁶

1.6.4. eş-Şa'leb

Adı, Ahmed b. Yahyâ b. Yesâr'dır.¹³⁷ Lakabı, eş-Şa'leb'dir. Künyesi ise, Ebû'l-'Abbas'tır. Ebû'l-'Abbas eş-Şa'leb (ö. 291/904), Şeybanoğullarına nisbet edilir.

¹²⁹ Arap dilinde uzman olan İbn Keysân, Bağdat medresesinin ilk hocalarındandır. Kûfe ve Bağdat mezheplerini harmanlayıp birleştirmiştir. Bkz. İbnu'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 12.

¹³⁰ el-Muberred ve ez-Zeccâc'tan sonra döneminin en güçlü nahiv âlimi olarak kabul edilmiştir. Bkz. Hüseyin Yazıcı, "İbnu's-Serrâc", *DİA*, İstanbul, 2000, XXI, 205.

¹³¹ el-Muberred'in kâtip ve yazıcısı idi. Bkz. Kahyaoğlu, *a.g.e.*, s. 87.

¹³² Abdulcelîl Berel, *a.g.e.*, s. 38-47.

¹³³ Yaġûṭ el-Hamevî, *a.g.e.*, VII, 137; İbn Hallikân, *a.g.e.*, IV, 445.

¹³⁴ Bu onun en önemli eseri olup, tarzını yansıtan mükemmel bir örnektir. el-Câhîz'in, *el-Beyân ve't-Tebyîn*'i, İbn Ķuteybe'nin *Edebû'l-Kâtib*'i ve Ebû Alî el-Ķâlî'nin *el-Emâlî*'siyle birlikte klasik Arap edebiyatının dört temel eserini teşkil eder. Bkz. Durmuş, "Muberred", XXXI, 432.

¹³⁵ Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ından sonra Arap gramerinin en önemli eseri olup gramer olgusunu anlaşılır bir üslupla anlatan ilk kitaptır. Ancak eserin 'zındık' diye tanıtılan İbnu'r-Râvendî'nin rivayetiyle intikal etmesi, tanınıp istifade edilmesini engellemiştir. Bkz. el-Enbârî, *a.g.e.*, s. 169.

¹³⁶ Abdulcelîl Berel, *a.g.e.*, s. 68-69.

¹³⁷ İbnu'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 100; İbn Hallikân, *a.g.e.*, I, 102.

Çünkü babası Şeybanoğullarının azadlısı idi. Kaynaklarda Fars asıllı olduğu görüşü ağır basmaktadır.¹³⁸ Bağdat’da hicrî 200 senesinde doğmuştur.¹³⁹

eş-Şa‘leb, çocuk denecek kadar küçük yaşta babası tarafından kâtiplerden okuma yazma öğrenmesi için onların yanına götürülüyordu.¹⁴⁰ Henüz dokuz yaşında iken Kur‘ân’ı ezberlediği ve dil ve edebiyat âlimlerinin halkalarına katıldığı kaynaklar tarafından zikredilmektedir.¹⁴¹ Arapçaya olan ilgisi gittikçe derinleşen eş-Şa‘leb, özellikle nahv ilmine yönelir. Bu konuda el-Ferrâ’nın (ö. 207/822) öğrencilerinin ders halkalarına devam eder. Seleme b. el-Âsım’ın (ö. 310/922) ders halkasına daha fazla ilgi gösterir. Çünkü bu derslerde, el-Ferrâ’nın kitapları öğrencilere yazdırılmak sureti ile öğretilmektedir. Bu sıralarda yaşı 16 olan eş-Şa‘leb, 18 yaşında, el-Ferrâ’nın “*el-Hudûd*” isimli kitabına yönelir.¹⁴² eş-Şa‘leb 25 yaşına geldiğinde, el-Ferrâ’nın bütün kitaplarını ezbere bildiğini, hatta harf harf, hangi kelimenin nerede olduğunu dahi bildiğini ifade eder.¹⁴³

Hocaları, Ahmed b. Hanbel (ö. 164-241/)¹⁴⁴, ‘Alî b. Muğîre el-Esrem (ö.232/846), Muhammed b. Sellâm el-Cumâhî (ö. 232/846), Muhammed b. Ziyâd b. el-A‘râbî (ö. 231/845), Seleme b. Âsım (ö. 270/883) ve en-Niftaveyh’dır (ö. 323/935).¹⁴⁵

Ebü'l-’Abbas eş-Şa‘leb, olgunluk devresinde bir taraftan talebe okuturken diğer taraftan, kitap telifinde bulunuyordu. Kitap telifine başladığında yaşı henüz yirmi üç idi. Onun ders usûlü şimdiki tabirle konferans şeklinde idi. Yani dersleri hep anlatım üzereydi. Altmış sene bu şekilde dersler verdi. Her taraftan ona talebe geliyordu. Çağının âlimleri ile münâzara ve münâkaşalara girişmekteydi.¹⁴⁶ Onun meclislerine gelen, ondan dile, nahve ve şiire ait ne varsa alıyordu. Kendisine sorulan sorulara ustaca cevaplar veriyordu.¹⁴⁷ Arapça ilimleri ile meşgul olmakla beraber, dînî

¹³⁸ Hâfîb el-Bağdâdî, *a.g.e.*, V, 204; İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 80; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 133; İbn Hallikân, *a.g.e.*, I, 102; Şevki Dayf, *Medârisu'n-Nahv*, s. 224.

¹³⁹ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, V, 108.

¹⁴⁰ İbn Nedîm, *a.g.e.*, s. 100; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, V, 109.

¹⁴¹ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, V, 108.

¹⁴² Ziya Özçelik, *Ebu'l-Abbas Sa'leb ve el-Fasih'i*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, SEÜSBE, 1997, s. 3-4.

¹⁴³ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 109; İbnun'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 74.

¹⁴⁴ Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b. eş-Şeybânî el-Mervezî, Hanbelî mezhebinin imamı, muhaddis, mutlak müctehid olup 164/780 yılında Bağdat'ta doğdu. Bkz. M. Yaşar Kandemir, “Ahmed b. Hanbel”, *DİA*, İstanbul, 1989, II, 75.

¹⁴⁵ Hâfîb el-Bağdâdî, *a.g.e.*, V, 204-205.

¹⁴⁶ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, V, 111.

¹⁴⁷ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, V, 124.

ilimleri de tahsil etmeye devam ediyordu.¹⁴⁸ Hayatının çoğunu Arap Dili ve edebiyatı dersleri vererek geçirdi.¹⁴⁹

Talebeleri, Alî b. Suleymân el-Ahfeş (ö. 316/928), Ahmed b. Kâmil el-Ķâdî (ö. 350/961), Ebû Bekr İbnu'l-Enbârî (ö. 328/940), Ebû Mûsa Suleyman b. Muhammed el-Hâmîd (ö. 305/918), Ebû 'Omer ez-Zâhid Gulâmu Şa'leb (ö. 345/957)¹⁵⁰ ve İbn Keysân (ö. 299/912)'dir.¹⁵¹

Ebû'l-'Abbas Şa'leb, uzun bir ömür sürdürmüştür. Cemâziye'l-Ülâ'nın bitimine on üç gün kala, 291 senesinde vefat etmiştir. Vefâtı, el-Müktefî b. el-Mu'tasım'ın hilâfetine rastlamaktadır.¹⁵²

İlmine ve şöhretine rağmen son derece dindar ve mütevazı bir karaktere sahip olan eş-Şa'leb, yeri geldiğinde “bilmiyorum” diyebilmekte, kimi zamanda ahireti için endişelenip, üzülmemektedir.¹⁵³ eş-Şa'leb'in bir diğer özelliği de yazdığına, belâğata fazlaca önem vermemesidir. Birilerine bir şeyler, yazdığına, ifadelerinin avamdan farklı olmadığı ama el-Kisâî ve el-Ferrâ'dan sorulduğunda insanı hayrete düşürecek ilmi olduğu rivayet edilir.¹⁵⁴

Ebû'l-'Abbas eş-Şa'leb, velûd biriydi. Birçok alanda eserler kaleme almıştır. Kur'ân ve hadis ilimlerine dâir eserleri *Kitâbu Ma'âni'l-Kur'ân*,¹⁵⁵ *Kitâbu'l-Kırâât*, *Kitâbu'l-Vakf ve'l-İbtidâ'*, *Kitâbu Garîbu'l-Kur'ân*'dir. Sarf ve Nahve dair eserleri; *Kitâbu'l-Musûn fi'n-Nahv*, *Kitâbu el-Muvaffakey*, *Kitâbu't-Taşğîr*, *Kitâbu mâ Yensarif ve mâ lâ Yensarif*, *Kitâbu mâ Yuczî ve mâ lâ Yuczâ*, *Kitâbu'ş-Şevâzz*, *Kitâbu Haddi'n-Nahv*, *İhtilâfu'n-Nahviyyîn*'dir. Dil ve lügate dair eserleri; *Kitâbu İstihrâci'l-Elfâz*, *Kitâbu'l-Hicâ*, *Kitâbu'l-Evşat*, *Kitâbu'l-Emsâl*, *Kitâbu'l-Mesâil*, *Kitâbu mâ Talhanu'l-'Âmme*'dir. Genel olarak tüm konuları içine alan eserleri; *Kitâb'l-Eymân ve'd-Devâhî*, *Kitâbu Tefsîri Kelâmu İbneti'l-Huseyn*, *Kitâbu'l-Fasîh*, *el-Mecâlis*'dir. Şiir ve divanlarla ilgili eserleri; *Kitâbu Ma'âni'ş-Şi'r*, *Dîvânu'l-A'şâ*, *Dîvânu'n-Nâbiğa el-Ca'dî* gibi eserlerdir.¹⁵⁶

¹⁴⁸ Hâtîb el-Bağdâdî, *a.g.e*, V, 211.

¹⁴⁹ İsmail Durmuş, “Şa'leb”, *DİA*, 2009, XXXVI, 25-27.

¹⁵⁰ eş-Şa'leb'in en önde gelen talebelerinden biridir. Bkz. Hâtîb el-Bağdâdî, *a.g.e*, II, 356.

¹⁵¹ Fikri Güney, *Ebu'l-'Abbâs Şa'leb Hayatı Eserleri ve Arap Dilindeki Yeri*, AÜSBE, Erzurum, 2011, s. 42-50.

¹⁵² Yâkût el-Hamevî, *a.g.e*, II, 206.

¹⁵³ Özçelik, *a.g.e*, s. 3-4.

¹⁵⁴ İbnu'l-Kıfî, *a.g.e*, s. 294.

¹⁵⁵ İbnu'n-Nedîm, bu kitabın “*Garîbu'l-Kur'ân*” olma ihtimalini dile getirmiştir. Bkz. İbn Nedîm, *a.g.e*, s.100.

¹⁵⁶ İbnu'n-Nedîm, *a.g.e*, s.100; Güney, *a.g.e*, s. 42-50.

1.7.Öğrencileri

Ebû İshâk ez-Zeccâc, Bağdat'ta büyük şöhrete ulaşmış, çok sayıda öğrenci yetiştirmiş ve birçok meşhûr âlim ez-Zeccâc'tan ders almıştır. ez-Zeccâc'ın öğrencilerinden bazıları şunlardır:

1.7.1. İbnu's- Serrâc

265 /878 yılı civarında Bağdat'ta doğdu. Babası veya dedesi saraç olduğu için İbnu's-Serrâc (ö. 316/927) künyesiyle tanındı. Çocukluk ve gençlik yıllarını Bağdat'ta geçirdi. Başta dönemin Basra dil mektebi âlimi el-Mubberred olmak üzere çeşitli hocalardan nahiv dersleri aldı. Büyük ölçüde etkisinde kaldığı el-Mubberred'in vefatı üzerine nahiv ilmini bırakarak mantık ve mûsikiyle ilgilenmeye başladı. Fârâbî'den mantık okudu, kendisi de ona nahiv ilmini öğretti. Hocalarından ez-Zeccâc, nahvi ihmal ettiği için kendisine sitemde bulununca tekrar nahivle meşgul olmaya başladı. Uzun yıllar Bağdat'ta dil ve edebiyat dersleri veren İbnu's-Serrâc 26 Zilhicce 316/9 Şubat 929'da vefat etti.¹⁵⁷

el-Mubberred ve ez-Zeccâc'dan sonra nahiv sahasında döneminin en güçlü siması olarak kabul edilen İbnu's-Serrâc, eserlerinde Arapça'nın gramerine dair dağınık malzemeyi düzenli bir hale getirdi. Basra dil mektebine bağlı kalan İbnu's-Serrâc'ın diğer bir özelliği de *Kitâbû Sibeveyhi*'den yaptığı nakillerde ve rivayetlerde gösterdiği titizliktir. Aynı zamanda şair olan İbnu's-Serrâc'ın bazı şiirleri kendi eserlerinde ve diğer kaynaklarda yer almaktadır.¹⁵⁸

Önemli eserleri, *el-Uşûl*, *el-Mûcez*, *el-Ârûz*, *İhticâcu'l-Kurrâ*, *el-Hat*, *el-İştikâk*, *ve eş-Şekl ve'n-Nakf*'dir.¹⁵⁹

1.7.2. en-Neḥḥâs

Tam adı Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil el-Murâdî el-Mısırî (ö. 338/950)'dir. Mısır'da 270/883 yılında doğdu ve orada yetişti. Aslen Yemenli Murâd kabilesine mensup olduğu için el-Murâdî nisbesiyle de bilinir. "en-Neḥḥâs" lakabıyla anılması baba mesleği olan bakırcılık yapması sebebiyledir. en-Neḥḥâs, başta Bağdat olmak üzere Irak'ın bazı ilmî merkezlerine giderek meşhur hocaların ders halkalarına

¹⁵⁷ İbnu'l-Kıffî, *a.g.e*, II, 295; III, 145-150; İbn Hallikân, *a.g.e*, IV, 339-340; Yazıcı, "İbnu's-Serrâc", 205-206.

¹⁵⁸ İbnu'n-Nedîm, *a.g.e*, s. 92-93; Hâfîb el-Bağdâdî, *a.g.e*, V, 319-320; Yazıcı, "İbnu's-Serrâc", 205-206.

¹⁵⁹ Yazıcı, "İbnu's-Serrâc", 205-206.

katıldı. Mısır'a dönerken Filistin'in Remle şehrine uğradı ve bu bölgenin hocalarından ders aldı. Özellikle kıraat, tefsir, hadis, fıkıh, Arap Dili ve edebiyatı alanlarında kendini yetiştirdi. el-Muberrred, Hasan b. Guleyb (ö. 290/903), ez-Zeccâc, el-'Ahfeş el-Aşğar (ö. 316/928), Ebu'l-Kâsım el-Beğavî (ö. 317/929), en-Niftaveyh (ö. 323/935), İbn Keysân (ö. 320/932), et-Taḥâvî (ö. 321/933), Ebû Bekir İbnu'l-Enbârî (ö. 321/933), İbn Şenebûz (ö. 328/939) onun hocaları arasında yer alır. Öğrencilerinden Ebû Abdullah Muhammed b. Yahyâ b. Abdüsselâm el-Ezdî (ö. 334/946), Abdülkebîr b. Muhammed el-Cezerî, Muhammed b. Müferric el-Meâfirî, Ebû Abdullah Muhammed b. Horasan es-Sıkillî, Ebû Hafs Ömer b. Muhammed el-Ḥadramî ve Muhammed b. Ali el-Udfuvî'nin isimleri sayılabilir. en-Nehhâs'ın, 5 Zilhicce 338/26 Mayıs 950'de Nil nehri kıyısında bazı şiirlerin vezinlerini tahlil ederken Nil'in suyunun çekilmesi ve fiyatların yükselmesi için büyü yaptığını sanan bir kişi tarafından nehre itildiği ve boğularak öldüğü kaydedilmektedir.¹⁶⁰

Eserleri, *Kitâbu'n-Nâsiḥ ve'l-Mensûḥ*, *İ'râbu'l-Ḳur'ân*, *Me'âni'l-Ḳur'ân*, *Kitâbu'l-Ḳat'* ve'l-*İ'tinâf*, *Şerḥu Ebyâti Sîbeveyh*, *Şerḥu'l-Ḳaşâidi't-Tis'i'l-Meşhûrâti'l-Mevsûmeti bi'l-Mu'allakât*, *Kitâbu't-Tuffâḥa fi'n-Nahv*, *Risâle fi'l-Lâmât'dır.*¹⁶¹

1.7.3. el-Mes'ûdî

Adı, Ebu'l-Hasen Ali b. el-Hüseyin b. Ali el-Mes'ûdî el-Hüzelî (ö. 345/956)'dir. Bağdat'ta 280/893 yılında dünyaya geldi. Meşhur sahabe Abdullah b. Mes'ûd'un soyundan geldiği için el-Mes'ûdî, Huzeyl kabilesine mensubiyetinden dolayı el-Huzelî nisbeleriyle tanınır. Hayatı hakkındaki bilgiler büyük ölçüde *Mürûcu'z-Zehab* ve *et-Tenbîh* adlı eserlerine dayanmaktadır.¹⁶²

el-Mes'ûdî gençlik dönemini geçirdiği Bağdat'ta Vekî' (ö. 306/918), Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî (ö. 310/922), Ebû Ali el-Cübbâî (ö. 303/916), Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/923), ez-Zeccâc, İbn Düreyd (ö. 321/933) ve Ebu'l-Hasan el-Eş'ârî (ö. 324/935) gibi âlimlerin öğrencisi oldu. Bir ara Basra'ya giderek Ebû Halîfe Fazl b. Hubâb el-Cumâhî'den (ö. 231/846) istifade etti. Ca'fer b. Muhammed b. Hamdân el-Mevsilî (ö. 323/935) ve Ebû Bekir es-Sûlî (ö. 335/946) de onun özellikle faydalandığı

¹⁶⁰ Yâkût el-Ḥamevî, *a.g.e.*, IV, 224-230; İbnu'l-Kıfî, *a.g.e.*, I, 101-104; İbn Ḥallikân, *a.g.e.*, I, 99-100; ez-Zehabî, *a.g.e.*, XV, 401-402; Muhammed Eroğlu, "Nehhâs", *DİA*, 2006, XXXII, 542-543.

¹⁶¹ İbnu'l-Kıfî, *a.g.e.*, I, 101-104; İbn Ḥallikân, *a.g.e.*, I, 99-100; Eroğlu, "Nehhâs", 542-543.

¹⁶² İbnu'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 171; Yâkût el-Ḥamevî, *a.g.e.*, XIII, 90-94; Casim Avcı, "Mes'ûdî", *DİA*, İstanbul, XXIV, 353-355.

âlimlerdendir. el-Me'sûdî aldığı dersler ve okuduğu kitaplarla yetinmeyip bilgisini arttırmak için dönemin İslam coğrafyasında ve İslam coğrafyası dışında uzun seyahatler yaptı. Cemaziye'l-Âhîr 345/956'de vefat etti.¹⁶³

el-Mes'ûdî tarih ve coğrafya başta olmak üzere kozmoloji, astroloji, dinler ve mezhepler tarihi, fıkıh, kelam, felsefe, ahlak ve siyaset ilimleri alanında kitaplar kaleme almıştır. Ayrıca ehl-i beyt, on iki imam ve imâmet konularında kitaplar kaleme almış, fakat *Murûcu'z-Zeheb* ve *et-Tenbîh ve'l-İşrâf* dışında diğerleri bugüne ulaşmamıştır. *Murûcu'z-Zeheb*, *et-Tenbîh*, *Ahbaru'z-Zamân*, *Râhatu'l-Ervâh*, *el-Kitâbu'l-Evşât*, *Funûnu'l-Ma'ârif*, *Zehairu'l-'Ulûm*, *Kitâbu'l-İstizkâr*, *Kitâbu Vaşli'l-Mecâlis*, *el-Ahbâru'l-Mes'ûdiyyât*, *Kitâbu Maqâlâti'l-Fursâni'l-'Acem*, *Kitâbu'l-Maqâlât*, *Kitâbu'l-Kadâyâ ve't-Tecârib*, *Kitâbu Sırri'l-Hayât*, *Kitâbu'z-Zulef*, *Risâletu'l-Beyân*, *Hadâiku'l-Ezhân* önemli eserleridir.¹⁶⁴

1.7.4. el-Kâlî

Ebû Ali İsmail b. el-Kâsım b. el-Kâlî el-Bağdâdî (ö. 356/967) 288/901 yılında Malazgirt'te doğdu. Dördüncü ceddî Süleyman, Halife Abdülmelik b. Mervân'ın azatlısı idi. el-Kâlî h. 303'te gittiği Musul'da Ebû Ya'la el-Mevsilî'nin (ö. 307/919) öğrencisi oldu. İki yıl sonra Kâlîkâlâ (Hasankale/ Erzurum) halkından bir grupla birlikte Bağdat'a gitti. Halkın onlara gösterdiği itibarı görerek el-Kâlî nisbesini aldı. Hayatının yirmi üç yılını geçirdiği Bağdat'ta İbû Ebû Dâvûd es-Sicistanî (ö. 275/889), Ebu'I-Kâsım el-Beğavî (ö. 317/929) İbn Mucâhid (ö. 324/936), Ebû Ömer el-Kâdî'den (ö. 320/932) dini ilimler, dil, edebiyat ve ahbârı okudu. İbn Düreyd (ö. 321/933), en-Niftaveyh (ö. 323/935), İbnu's-Serrâc, ez-Zeccâc ve İbn Durusteveyh (ö. 347/958) gibi âlimlerden ders aldı. Sâmerâ'da Ebû Bekir İbnu'I-Enbarî'nin (ö. 328/940) derslerine devam etti. Şiir, siyer, ensab, eyyâmu'l-arab, özellikle lügat ve nahiv âlimlerinin biyografisi konularında geniş bilgiye sahip olan el-Kâlî, 328/939-40 yılında Endülüs'e gitmek üzere Bağdat'tan ayrıldı. Endülüs'te öğrenci yetiştirme ve eser yazma hususunda II. Hakem'den destek gören el-Kâlî önemli heyetlerin başına getirilmiş, kendisine danışılan saygın bir âlim olmuş, ulema çevresinde bir otorite kabul edilmiştir. el-Kâlî, Endülüs'te Ebû Bekir Muhammed b. Hasan ez-Zübeydî (ö. 379/989), İbnu's-Sannâ' Abdullah b. Asbağ, Muhammed b. İbrahim el-Kureşî, Ebû

¹⁶³ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, XIII, 90; Avcı, "Mes'ûdî", XXIV, 353-355.

¹⁶⁴ İbnu'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 171; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, XIII, 90-94; Avcı, "Mes'ûdî", XXIV, 353-355.

Eyyûb Süleyman b. Halef, Ebû Nasr Hârûn b. Mûsâ gibi birçok öğrenci yetiştirdi. Kurtuba'da vefat eden el-Kâlî beraberinde götürdüğü zengin kütüphanesiyle çok sayıda divanı ve edebi eseri Endülüs ilim muhitine tanıtmıştır.¹⁶⁵

Önemli eserleri, *el-Emâlî*, *el-Bârî*, *el-Mağşur ve'l-Memdûd*, *Kitâb'u-Ef'âlu min Kezâ ve Kitâbu's-Şıla*'dır.¹⁶⁶

1.7.5. Ebû'l-Kâsım ez-Zeccâcî

Tam adı Ebû'l-Kâsım Abdurrahman b. İshâk ez-Zeccâcî en-Nihâvendî el-Bağdadî en-Nahvî el-Luğavî (ö. 337/948-340/950)¹⁶⁷'dir.¹⁶⁸ Derslerine en çok katıldığı hocası ez-Zeccâcî'dir. Bu yüzden hocasına nispeten ez-Zeccâcî lakabı verilmiştir.¹⁶⁹ Rivayetlerin hiçbirinde ez-Zeccâcî'nin doğum tarihine rastlanmamaktadır. Yaklaşık olarak h. 279-284 yılları arasında doğduğu söylenebilir.¹⁷⁰

ez-Zeccâcî'nin hayatı eğitim ve ilim amaçlı seyahatlerle doludur. ez-Zeccâcî, Şaymera ve Nihâvent'ten ayrılarak ilim öğrenmek maksadıyla Bağdat'a gidip yerleşmiş, orada hocası Ebû İshâk ez-Zeccâcî ile tanışmış ve onun derslerine devam etmiştir. Bağdat'ta kaldığı sırada, aralarında hem Basrîlerin hem de Kûfîlerin bulunduğu önde gelen onlarca âlimden ders almıştır.¹⁷¹ Ders aldığı hocaların sayısının yirmiye geçtiği görülmektedir.¹⁷² İlmî olarak belirli bir olgunluğa ulaşıp nahiv ilminde ustalaştıktan sonra Şam'a gitmiş ve oraya yerleşmiştir. Daha sonra Halep'e giderek bir süre orada kalmış, sonra tekrar Şam'a dönüp eğitim-öğretim, yazma-yazdırma faaliyetlerine devam etmiş, bazı eserlerinin yazımını Şam'da tamamlamıştır. Sonra da Taberiyye'ye yerleşmiş ve orada h. 337 ile 340 tarihleri arasında Recep ayında vefat etmiştir.¹⁷³

ez-Zeccâcî, ağırlıklı olarak ders aldığı hocalarını bizzat kendisi, Basrîler, Kûfîler ve bu iki mezhebin görüşlerini birleştirerek orta bir yol tutmaya çalışanlar

¹⁶⁵ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, VII, 25-33; İbnu'l-Kıfî, *a.g.e.*, I, 239-244; İbn Hallikân, *a.g.e.*, I, 226-228; Hüseyin Elmalı, "Kâlî", *DİA*, 2001, XXIV, 259-260.

¹⁶⁶ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, VII, 25-33; İbnu'l-Kıfî, *a.g.e.*, I, 239-244; İbn Hallikân, *a.g.e.*, I, 226-228; Elmalı, "Kâlî", XXIV, 259-260.

¹⁶⁷ el-Enbârî, *a.g.e.*, s. 127; İbnu'l-Kıfî, *a.g.e.*, II, 160.

¹⁶⁸ Kaynaklarda anılan soy zincirinin babasından ileriye geçmemesi Fars asıllı oluşuna bağlanmıştır. Bkz. Musa Yıldız, "Zeccâcî", *DİA*, 2013, XXXIV, 175-176.

¹⁶⁹ İbn Hallikân, *a.g.e.*, I, 50; ez-Zehebî, *a.g.e.*, XV, 475.

¹⁷⁰ Tuna, *a.g.e.*, s. 6.

¹⁷¹ Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk ez-Zeccâcî, *Hurûfu'l-Me'ânî*, tah. Ali Tefvîk el-Hamed, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, Dâru'l-Emel, İrbid, 1986, s. 11-12.

¹⁷² Tala, *a.g.e.*, s. 29.

¹⁷³ İbn Hallikân, *a.g.e.*, I, 389.

olmak üzere üç sınıfta kategorize etmektedir.¹⁷⁴ Ebû İshâk ez-Zeccâc, Ebûbekir Muhammed el-Ezdî el-Başrî (ö. 321/933), el-Ahfeş es-Sağîr (ö. 315/927), en-Niftâveyhi (ö. 323/935), Ebû Abdullah el-Ezdî el-Vâsitî (ö. 323/935), Ebûbekir Muhammed b. el-Kâsım b. Beşşâr el-Enbârî (ö. 328/939), Ebû Abdullah Muhammed b. el-Abbâs el-Yezîdî (ö. 316/928), Ebû'l-Hasen b. Keysân (ö. 299/911), İbnu'l-Hayyât (ö. 300/913), Ebû Mûsa el-Hâmîd (ö. 305/917), Ebûbekir b. es-Serrâc (ö. 316/928), Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Mansûr (ö. 320/932), Ebûbekir b. Muhammed es-Sûlî (ö. 335/946), Ebû Cafer Ahmed b. Abdullah b. Muslim b. Kuteybe (ö. 322/934), Ebû'l-Abbâs es-Sekafî (ö. 314/926), Ebû'l-Kâsım Ca'fer b. Kuğame el-Kâtib (ö. 319/931) eserlerinde zikrettiği önemli hocalarıdır.¹⁷⁵

ez-Zeccâcî'nin bu kadar çok hocadan ders alması, onun ilim öğrenmeye karşı hırslı bir talebe olduğunun açık göstergesidir. Ayrıca bu durum, onun kültür çeşitliğinin ve kaynakları bol, aksiyonel bir bilim adamı olduğunun da bir ifadesidir. ez-Zeccâcî, bu hocalarından Arap dilinin çeşitli branşlarında dersler almıştır. Ancak ez-Zeccâcî, ders aldığı her branşta değil, nahiv sarf ve lügat gibi alanlarda meşhur olmuştur.¹⁷⁶

ez-Zeccâcî'nin çok sayıda öğrencisi vardır. Şam'da uzun süre kalıp çok ders okuttuğundan dolayı, talebelerinden büyük bir bölümünün Şamlı olduğu görölmektedir.¹⁷⁷

Topladığı bilgileri kaynağına dayandırarak aktaran müsnid bir âlimdir. Yalnızca hadis rivayetlerini değil, edebi metinleri, hatta dille ilgili özel görüşleri bile senetli aktarmaya özen göstermektedir.¹⁷⁸ ez-Zeccâcî ne koyu bir Basra mektebi mensubu ne de mutaassıp bir Kûfe ekolü taraftarıydı. Beğenmediği görüşlere karşı çıkar ve doğru bildiğini savunurdu. Kendisi hem Basra hem Kûfe mektebinden yararlanmış, bazan Kûfeliler'in, bazan da Basralılar'ın görüşlerini tercih etmiştir.¹⁷⁹

Arap dili, nahiv bilimi, kur'an bilimleri, sarf, hurûfu'l-hecâ, hurufu'l-meânî, kâfiye, şiir, lügat, edebiyat gibi alanlarda eserler vermiştir. Eserleri, *el-Cumel fi'n-*

¹⁷⁴ ez-Zeccâcî, *el-İdâh fi 'İleli'n-Nahv*, Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 1979, s. 78-79.

¹⁷⁵ İbn 'Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimeşq*, tah. Ali Şîrî, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1996, s. 202.

¹⁷⁶ Tala, *a.g.e.*, s. 29.

¹⁷⁷ İbn 'Asâkir, *a.g.e.*, s. 204.

¹⁷⁸ Tala, *a.g.e.*, s. 37-59.

¹⁷⁹ Yıldız, "Zeccâcî", 175-176.

Nahv,¹⁸⁰ *el-İdâh fî 'İleli'n-Nahv, el-İbdâl ve'l-Mu'âkabe ve'n-Nazâir, el-Kâfî, Kitâbu Şerhi Esmâillahi'l-Husnâ, Şerhu Kitâbi'l-Elifi ve'l-Lâm, Şerhu Risâleti Edebi'l-Kâtib, Kitâbu'l-Haṭ, el-Lâmât, el-Muhtere fî'l-Kavâfi, Muhtaşaru'z-Zâhir, Hurûfu'l-Me'ânî*,¹⁸¹ *Mecâlisu'l-'Ulemâ, el-Emâlî, Ahbâru Ebi'l-Kâsım ez-Zeccâcî, el-İzkâr, Mesâi'l-Muteferriḳa, Şerhu Risâleti Kitâb'ı-Sîbeveyh, el-Kitâbu'l-Mecmû'u fî Ma'rifeti Envâ'i's-Şi'r ve Kavâfihî, Babu İştigâli'l-fi'li ani'l-Mef'ûli bihi bi Damîrihi, Kitâbu'l-Envâ, Kitâbu'l-Hicâ', el-İstidrâk 'alâ I şlahî'l-Manṭıḳ, Kitâbu Ğarâibi Mecâlisi'n-Nahviyyîn, Risâletun fî Beyâni'l-Esileti'l-Vârideti ale'l-Besmeleti'* dir.¹⁸²

1.7.6. el-Ezherî

Adı, Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Ezherî el-Herevî'dir (ö. 370/980). 282/895'de bugünkü Afganistan'ın kuzeybatısında yer alan Herat'ta doğdu. Bu sebeple Herevî nisbesiyle de anılır. Tahsilini Herat ve Bağdat'ta yaptı. Herat'ta İbn Hürrem diye tanınan muhaddis Hüseyin b. İdris (301/913) ile Ebu'l-Fazl el-Munzirî'den (ö. 318/930), Bağdat'ta dil ve lügat bilgini en-Niftaveyh ve ez-Zeccâc gibi ünlü âlimlerden faydalandı. Daha sonra fıkıhla meşgul olmaya başladı. Şafii fikhının usul ve fûrunu inceleyerek dil yönünden diğer mezhep imamlarından üstün bulduğu İmam Şafii'nin kitaplarında geçen nadir ve garip kelimeleri derledi. Fıkıh ve dil çalışmalarının yanında tefsir, hadis, şiir, tarih ve diğer ilimlerle de ilgilenen el-Ezherî bu alanlarda da eserler verdi. el-Ezherî Rebû'l-Âḫir 370/Ekim 980'de Herat'ta vefat etti.¹⁸³

Tehzibu'l-Luga, ez-Zâhir fî Karibi Elfaẓi's-Şâfi ve Kitâbu Me'ânî'l-Kırâat önemli eserleridir.¹⁸⁴

1.7.7. el-Amidî

Tam adı, Ebu'l-Kâsım el-Hasen b. Bişr b. Yahya el-Amidî'dir. Aslen Amidli (Diyarbakır) olduğu için Amidî nisbesiyle tanınan Hasan b. Bişr Basra'da dünyaya

¹⁸⁰ ez-Zeccâcî'nin, *el-Cumel* adlı eserini Mekke'de yazdığı ve bu eserinin her bölümünü bitirdikten sonra bir hafta boyunca Kâbe'yi tavaf ettiği, Allah Teâlâ'dan bağışlanma dilediği ve kitabını okuyan herkesin ondan istifade etmesi için dua ettiği nakil olunmuştur. Bkz. İbnü'l-Kıftî, *a.g.e*, II, 161.

¹⁸¹ Tespit edilebildiğimiz kadarıyla bu kitap, harflerin manalarını topluca açıklamaya dair ele alınan, Hurûfu'l-Me'ânî Edebiyatı'na yönelik yazılmış, bilinen ilk müstakil eserdir. Bkz. Tala, *a.g.e*, s. 29.

¹⁸² Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî, *Mecâlisu'l-'Ulemâ*, tah. Abdusselam Harun, Mektebetu'l-Hancı, Kahire, 1999, s. 3-4.

¹⁸³ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e*, XVII, 164-167; İbnü'l-Kıftî, *a.g.e*, IV, 177-181; İbn Hallikân, *a.g.e*, IV, 334-336; ez-Zehebî, *a.g.e*, XVI, 315-317; Selahattin Kıyıcı, "Ezherî", *DİA*, İstanbul, 1995, XII, 65.

¹⁸⁴ İbnü'l-Kıftî, *a.g.e*, IV, 177-181; ez-Zehebî, *a.g.e*, XVI, 315-317; Kıyıcı, "Ezherî", *DİA*, XII, 65.

geldi ve çocukluğu orada geçti. Öğrenim için gittiği Bağdat'ta başta ez-Zeccâc olmak üzere İbn Düreyd, İbnu's- Serrâc, Ahfeş el-Aşğar (ö. 316/928) ve en-Niftaveyh gibi ünlü âlimlerden dil ve edebiyat tahsil etti. İlk devir şairlerinin şiirlerini araştırıp tenkide tabi tutmasıyla tanınan ve ilk edebiyat münekkitleri arasında haklı bir şöhrete sahip olan mümtaz bir şahsiyettir. Eserlerinde incelediği konuyu bütün yönleriyle ele alırken sık sık istitratlara başvurmuştur. el-Amidî doğup büyüdüğü ve hayatının önemli bir kısmını geçirdiği Basra'da 371 / 981 yılında vefat etti.¹⁸⁵

el-Amidî'nin bugün elde bulunmayan divanından başka *Kitâbu'l-Muvazene Beyne't-Tâ'iyeyn ve el-Mu'telif ve'l-Muhtelif*, önemli eserleridir.¹⁸⁶

1.7.8. Ebû Ali el-Fârisî

Adı, Ebû Alî Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Farisî'dir. 288/901 yılında Şiraz civarındaki Fesâ kasabasında doğdu. Yirmi yaşına kadar burada kaldı. Devrinin meşhur gramercilerinden Mebreman diye tanınan Ebû Bekir Muhammed b. Ali 'den 100 dinar karşılığında Sibeveyhi'nin *eI-Kitâb* adlı eserini alıp okuması varlıklı bir aileye mensup olduğunu göstermektedir. Kendilerinden gramer okuduğu diğer hocaları arasında Ebû İshâk ez-Zeccâc, Ebû Bekir İbnu's-Serrâc, Ebû Bekir b. Hayyât, İbn Düreyd bulunmaktadır. Kıraat ilmini de Ebû Bekir İbn Mücahid (324/936)'den öğrendi. Tahsil için gittiği Bağdat'ta on yıldan fazla kaldıktan sonra 341/952'de Musul'a geçti. Orada İbn Cinnî (ö. 392/1002) ile karşılaştı. Bu tarihten itibaren Ebû Alî el-Farisî'nin en sadık öğrencisi olan İbn Cinnî, çeşitli ülkelere yaptığı uzun seyahatlerinde hocasına refakat etmiş ve kırk yıl hizmetinde bulunmuştur. Ebû Alî el-Farisî 341/952 yılında Musul'dan ayrılarak İbn Cinnî ile birlikte Halep'e gitti. Yaklaşık yedi yıl kaldığı Halep'te birçok meşhur nahivci, şair ve filologun toplandığı Hamdanî Hükümdarı Seyfuddevle'nin sarayında onun hizmetinde bulundu. Büveyhî Hükümdarı Adududdevle'nin daveti üzerine Halep'ten ayrılarak Şiraz'a gitti ve orada 959-979 yılları arasında yirmi yıl kaldı. İbn Cinnî vasıtasıyla tanıştığı şair Mütenebbî ile yine burada karşılaştı. Ayrıca bu dönemde Adudüdevle'ye nahiv okuttu. Bu hükümdar Bağdat'a hâkim olunca (369/ 979) Ebû Ali el-Fârisî de oraya gitti ve Bağdat'ta 377/987 yılında vefat etti.¹⁸⁷

¹⁸⁵ İbnu'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 155; Yâkût el-Ḥamevî, *a.g.e.*, VIII, 75-95; İbnu'l-Kıfî, *a.g.e.*, I, 285-289; İsmail Durmuş, "Amidî", *DİA*, İstanbul, 1991, III, 55-56.

¹⁸⁶ Durmuş, "Amidî", III, 55-56.

¹⁸⁷ İbnu'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 290-292; Hâfîb el-Bağdâdî, *a.g.e.*, VII, 275-276; İbnu'l-Enbârî, *a.g.e.*, s. 315-317; Yâkût el-Ḥamevî, *a.g.e.*, VII, 232-261; İbnu'l-Kıfî, *a.g.e.*, I, 273-275; İbn Hallikân, *a.g.e.*, II, 80-

Kaynaklarda Ebû Ali el-Fârisî'nin çoğu dil ve gramere ait olmak üzere otuzdan fazla eserinden söz edilmekteyse de bunların büyük çoğunluğunun günümüze kadar gelip gelmediği bilinmemektedir. Basılmış eserleri, *el-Hücce li'l-Kurrâ'i's-Seb'a*, *Şerhu'l-Ebyâti'l-Muşkileti'l-Î'râb*, *el-İdâh fi'n-Nahv*, *et-Tekmile ve Meseletu Aksami'l-Haber*'dir.¹⁸⁸

1.7.9. er-Rummânî

Adı, Ebu'l-Hasen Alî b. Îsâ b. Alî er-Rummânî el-Bağdâdi (ö. 384/994)'dir. Aslen Sâmerrâli olup 296/908 yılında Bağdat'ta doğdu. Nar satıcılığına ya da Vasit şehrindeki Rumman Kasrı'na izafetle er-Rummânî, hocası İbnü'l-İhşîd'e izafetle ihşîdî ve geçimini eser istinsahıyla sağladığı için el-Verrâk nisbeteriyle anılır. er-Rummânî, ez-Zeccâc, İbnu's-Serrâc ve İbn Dureyd gibi dil âlimlerinin derslerine uzun süre devam etti. er-Rummânî, Ebû Ali el-Fârisî ve Ebû Said es-Sirâfî (ö. 368/979) gibi önde gelen dil, nahiv ve edebiyat âlimleri arasında sayılır. Aynı zamanda önemli bir Mu'tezile kelâmcısı olan er-Rummanî'nin talebeleri arasında Şeyh Müfid (ö. 413/1022), Ebû Hayyân et-Tevhîdî (ö. 414/1023), Ebu'l-Îsâ b. Ubeydullah ed-Dakîkî (ö. 430/1038), Ali b. Muhassin et-Tenûhî (ö. 447/1055), Hilal b. Muḥassin es-Sâbî (ö. 448/1056) ve Hasan b. Ali el-Cevherî (ö. 455/1063) zikredilir. er-Rummânî terminolojisiyle birlikte mantık ilmini Arap nahvine ilk uygulayanlardan sayılır. 11 Cemâziye'l-evvel 384/23 Haziran 994 tarihinde Bağdat'ta vefat eden er-Rummânî, Ebû Ali el-Fârisî'nin kabrinin yanına defnedildi.¹⁸⁹

Rummânî'nin kaynaklarda 100 kadar eseri zikredilmekle birlikte bunların pek azı günümüze ulaşmıştır. *el-Hudûd fi'n-Nahv*, *Me'âni'l-Hurûf*, *en-Nuket fi İ'câzi'l-Kur'ân*,¹⁹⁰ *Şerhu Kitâbi Sibeveyh*,¹⁹¹ *el-Câmi fi 'İlmi'l-Kur'ân*, *el-Elfâz ve Şerhu'l-Usûl Libni's-Serrâc*, er-Rummânî'nin önemli eserleri arasındadır.¹⁹²

82; ez-Zehebî, *a.g.e.*, XVI, 379-380; Mehmet Reşit Özbalıkçı, "Ebû Ali El-Fârisî", İstanbul, 1994, X, 88-90.

¹⁸⁸ Özbalıkçı, "Ebû Ali El-Fârisî", X, 88-90.

¹⁸⁹ İbnu'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 69; İbnu'l-Enbârî, *a.g.e.*, s. 276-277; İbnu'l-Kıfî, *a.g.e.*, II, 294-296; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, V, 280-283; ez-Zehebî, *a.g.e.*, XVI, 533-534; Sedat Şensoy, "Rummânî", *DİA*, 2008, XXXV, 242-244.

¹⁹⁰ Eserde, Kur'an'ın i'cazını benzerinin telif edilmesi hususunda meydan okunması (tehadî), buna rağmen fiilen yazılamamış olması, ediplerin böyle bir eseri meydana getirme gücünün ellerinden alınması (sarfe), Kur'an'ın erişilmez belagati, alışılmışın dışında edebi bir tarza sahip olması, gelecekte haber vermesi, diğer peygamberlerin mucizeleriyle mukayese edilebilir olması şeklinde yedi açıdan incelemiştir. Ancak onun eserinin büyük bir kısmını belagata ayırması ve diğer i'câz şekillerini risalenin sonunda kısaca açıklaması Kur'an'ın i'cazında temel unsur olarak belagati gördüğüne işaret eder. Bkz. Şensoy, "Rummânî", XXXV, 242-244.

Ayrıca ez-Zeccâc'ın öğrencileri arasında Ebû Naşr Muhammed b. İshâk b. Esbâtil Kindî (ö. 350/961), Mebramân (ö. 345/956), Ebû'l Hasan Ahmed b. Muhammed b. Ahmedil Aruğî (?), Ebû Ali Hasan b. Abdullah Esbahânî (?) gibi isimler de zikredilmektedir.¹⁹³

1.8. Muasırları

1.8.1. İbn Keysân

Adı, Ebu'l-Hasen Muhammed b. Ahmed b. İbrâhim b. Keysân en-Nahvî el-Bağdadî'dir. Dil, edebiyat, tefsir ve hadis âlimidir. Bağdat'ta doğdu ve orada yaşadı. Keskin bir zekâyâ, güçlü bir muhakeme ve hafızaya sahip olan İbn Keysân, önce Kûfe dil mektebinin öncüsü eş-Sa'leb'in derslerine devam etti. Ondan Kûfe nahvini öğrendikten sonra Basra dil mektebi lideri el-Mubberred'in derslerini takip ederek iki mektebin görüşlerini ve aralarındaki ihtilaflı meseleleri öğrenme imkânı buldu. Bu mekteplerin görüşlerini uzlaştıran şiir ravisi, dil, lugat ve ahbar âlimi Ebû Amr Bendâr b. Abdülhamîd el-Kerhî el-İsfahanî'den istifade etti. 320/932 yılında vefat etti.¹⁹⁴

İbn Keysân, eş-Sa'leb'in Kûfe ve Basra dil mektepleri arasındaki ihtilaflı meselelere dair *İhtilâfu'n-Nahviyyîn*'den sonra yazılan ilk eser olan *Kitâbu'l-Mesâ'il 'Alâ Mezhebi'n-Nahviyyîn Mimmahtelefe fhi'l-Başriyyûn ve'l-Kûfiyyûn* adlı eserini kaleme almış, bir mektep anlamında Kûfiyyûn tabiri ilk defa onun tarafından kullanılmıştır.¹⁹⁵ Başta Ebu'l-Ķâsım ez-Zeccâcî olmak üzere Ebû Bekir el-'Askerî, Ebû Bekir eş-Şeybânî (ö. 287/900) gibi birçok talebe yetiştiren İbn Keysân'ın nahiv üzerine çağdaşlarıyla tartışmalar yaptığı bilinmektedir. el-Mubberred ve eş-Sa'leb ile yapmış olduğu tartışmalar öğrencisi ez-Zeccâcî'nin *Mecâlisu'l-'Ulema*'ı ile Ebû Hayyân el-Endelûsî'nin *Tezkiretu'n-Nuhat*'ı gibi eserlerde yer almaktadır. Çoğunlukla Kûfe dil mektebinin, bazan da Basralılar'ın görüşlerini takip etmekle birlikte şaz kıraat ve rivayetlere dayanan kıyasa yer vererek kendine has bir kıyas yöntemi kullanmıştır.¹⁹⁶

¹⁹¹ Rummânî eserinde görüşlerini üzerine dayandığı kıyası, hükümlerin tespitinde ölçü kabul etmiştir. Basra ekolüne mensup olduğu halde kıyas gereği beş meselede Kûfe görüşünü desteklemiştir. Bkz. Şensoy, "Rummânî", XXXV, 242-244.

¹⁹² Şensoy, "Rummânî", XXXV, 242-244.

¹⁹³ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 18.

¹⁹⁴ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, XVII, 141.

¹⁹⁵ İbnü'l-Enbârî, *a.g.e.*, s. 235.

¹⁹⁶ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, XVII, 137-141; İbnü'l-Ķıffî, *a.g.e.*, III, 57-59; İsmail Durmuş, "İbn Keysân", *DİA*, 1999, XX, 134-136.

İbn Keysân'ın nahiv, lugat, şiir ve edebiyat, kıraat, tefsir, Kur'an ve hadis ilimlerine dair çok sayıda eser kaleme aldığı belirtilmektedir, ancak bunların pek azı zamanımıza ulaşabilmiştir. *el- Muvaffaқи fi'n-Nahv, Kitâbu-Meşahbu'l-Kuttâb, el-Fark Beyne's-Sîn ve's-Şâd, Ğalatu Edebi'l-Kâtib ve el-Muhezzeb fi'n-Nahv* önemli eserleridir.¹⁹⁷

1.8.2. et-Taberî

224/839 yılında Taberistan'ın merkezi Âmül'de doğdu; Âmülî, Taberî ve daha sonra Bağdat'a yerleştiği için Bağdâdî nisbeleriyle anılır. Hiç evlenmeyen Taberî'ye bazı İslâm ülkelerinde doğan çocuklara isimleri yanında künye de verilmesi geleneğine uyularak Ebû Ca'fer künyesi verilmiş ve bu künye ile meşhur olmuştur. et-Taberî, ilk olarak öğrenimine memleketi Âmül'de Kur'ân-ı Kerîm'i ezberleyerek ve ardından hadis yazarak başladı. İlim tahsili için ilk seyahatini Rey'e, sonra Basra, Vâsıt, Kûfe, Mısır ve Bağdat'a yaptı. Bağdat'ta elli yıldan fazla ikamet etti. Bilhassa tefsir ve tarih alanında çok önemli çalışmalar yaptı. Bir müctehid olarak kendi fikhî görüşlerini ortaya koyup Cerîriyye (Taberiyye) diye anılan bir fikh mektebi kurdu. Taberî 310/923 tarihinde ez-Zeccâc'tan bir yıl önce vefat etti ve ertesi gün evine defnedildi. En büyük iki eseri olan *Câmiu'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân* ve *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk* günümüze kadar ulaşmış başucu kaynaklardandır.¹⁹⁸

Ayrıca Harun b. Haiki'd-Darîr, Süleyman b. Muhammed b. Ahmed el-Hâmîz, Ebû Ali İsmail b. Muhammed b. İsmail Salih eş-Şaffâr (ö. 341/952), İbrahim b. Muhammed b. el Kelâbâzî, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Mansur b. Hayât, Ebû Dav' Ebû's-Sagr Ahmed b. Fazl b. Şebbâne veya Şubane'de ez-Zeccâc'ın muasırları arasında ismi geçen âlimlerdendir.¹⁹⁹

1.9. Eserleri

ez-Zeccâc velût bir âlim olup çoğu dil alanında olmak üzere birçok eser kaleme almıştır. Önemli eserleri şöyledir:

¹⁹⁷ İbnu'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 173, 227, 369,370, 374; İbnu'I-Kıffî, *a.g.e.*, III, 57-59; Durmuş, "İbn Keysân", XX, 134-136.

¹⁹⁸ Hâfîb el-Bağdâdî, *a.g.e.*, II, 166; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, XVIII, 40; Mustafa Fayda, "Taberî", *DİA*, İstanbul, 2010, XXXVIV, 314-318.

¹⁹⁹ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 19.

1.9.1. Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuh

ez-Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân*'ı icmâlî tefsir türü bir eserdir.²⁰⁰ ez-Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) *el-Burhân*'ında diğer *Me'âni'l-Kur'ân* yazarlarını zikrettikten sonra “ez-Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân*'ının bir benzeri daha telif edilmemiştir”²⁰¹ diyerek övdüğü bu kitap, ez-Zeccâc'ın en önemli eseridir. ez-Zeccâc, her ne kadar eserinin başında adını *İ'râbu'l-Kur'ân ve Me'ânih* olarak kaydetmişse de, eser *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuh* adıyla meşhur olmuştur. ez-Zeccâc, kitabına nispet edilerek “*Sâhibu Kitâbi Me'âni'l-Kur'ân*” unvanıyla anılmaktadır.²⁰² Eseri h. 285 yılında yazmaya başlayan ez-Zeccâc h. 301 senesinde tamamlamış ve telifiyaklaşık 16 yıl sürmüştür.²⁰³

Eserindeki asıl gayesi Kur'ân'ı dil yönünden açıklamak olan ez-Zeccâc, tefsir rivayetleri, nüzul sebebi, kelâmî ve fikhî görüşlere ikinci derecede yer vermiştir. Ancak ez-Zeccâc eserinde bu tür nakilleri, kendi zamanından önce yazılan diğer lugavî tefsirlerden daha fazla kullanmıştır. Bu açıdan eser, gerek tefsir, gerekse filoloji yönünden günümüze kadar ulaşabilen eserlerin en zenginidir.²⁰⁴ ez-Zeccâc *Me'âni'l-Kur'ân*'ında kendinden önce yazılan bu tür eserlerin hemen hemen hepsinden yararlanmışır.²⁰⁵ Eserin ayırt edici özelliklerinden biri de müfessirin her âyeti tefsir etmesidir.²⁰⁶ Fakat az da olsa değinmeden geçtiği âyetlerin varlığı söz konusudur.²⁰⁷

1.9.2. Tefsîru Esmâ'illâhi'l-Husnâ

ez-Zeccâc'ın esmâ-i hüsnâyı Kur'ân ve sünnetteki kullanımlarıyla beraber Arap dilinin gramer ve lügat özelliklerine dayanarak incelediği eseridir. Günümüze kadar ulaşan müstakil esmâ-i hüsnâ eserlerinin ilki Ebû İshâk ez-Zeccâc'a ait *Tefsîru*

²⁰⁰ Ebû Zekerriyya Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, nşr. M. Ali en-Neccâr - A. Yusuf Necati, Beyrut, 1980, I, 11.

²⁰¹ Bedreddin ez-Zerkeşî, *el-Burhân ft 'Ulûmi'l-Kur'ân*, tah. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Dârü't-Turâs, Kahire, 1984, II, 147.

²⁰² Hâtîb el-Bağdâdî, *a.g.e.*, VI, 614.

²⁰³ Beyazıt Devlet Kütüphanesi no. 247 dâhil olmak üzere değişik ülkelere ait kütüphanelerde eserin el yazma nüshaları mevcuttur. Eser beş cilt halinde Abdulcelil Abduh Şelebî tarafından tahkik edilerek, ilk kez 1973 yılında Beyrut'ta basılmıştır. Bkz. ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuh*, I, 21; 319.

²⁰⁴ Ali Bulut, *Filolojik Tefsirle Rivâyet Tefsirinin Buluşma Noktası: ez-Zeccâc'ın Me'âni'l-Kur'an'ı, Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü*, İlim Yayma Vakfı, İstanbul, 2009, s. 313 vd.

²⁰⁵ Ali Eroğlu, “Kur'ân-ı-Kerim'in Tefsiri ve Me'âni'l-Kur'ân Müelliflerinin Kur'ân Tefsirine Getirdikleri”, *EKEV Akademi Dergisi*, Kış, 2002, Yıl: 6, sy. 10, s. 50.

²⁰⁶ Mustafa Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an'ı Anlamaya Katkısı*, AOY, Ankara 2010, s. 190.

²⁰⁷ Necattin Hanay, “ez-Zeccâc'ın Kıraat Tasavvuru ve Kendine Yöneltilen Tenkitler”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 1, s. 165.

Esmâ'illâhi'l-Husnâ adlı bu eserdir.²⁰⁸ Bunu ez-Zeccâc'ın önemli talebelerinden olan Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî'nin aynı nitelikteki *İştikâku Esmâ'illâh*²⁰⁹ adlı kitabı takip etmiştir.²¹⁰

ez-Zeccâc, eserinde birçok esmâ-i hüsnânın tanımını yapmakta,²¹¹ birbiriyle benzer veya zıt anlam ifade eden isimleri bazen birlikte bazen de art arda tefsir etmektedir.²¹² Aralarında anlam farkı olan isimler üzerinde hassasiyetle durmakta ve söz konusu farklılıkları açıklamaktadır. ez-Zeccâc bu eserinde Allah'ı mahlûkata benzetme ihtimali olacak türde yorumlardan dikkatle kaçınmıştır.²¹³

1.9.3. Kitâbu'l-İbâne ve't-Tefhîm 'an Ma'âni Bismillâhirrahmânirrahîm

ez-Zeccâc'ın besmeleyi oluşturan dört lafzı mana, usûl, iştikak, i'rab, tertip ve diğer yönlerden incelediği eseridir. Besmele hakkındaki seksen soruyu ve cevaplarını kapsamaktadır. Bu eserin besmele hakkında yazılıp günümüze kadar ulaşan müstakil eserlerin ilki olduğu söylenebilir. Eserde bazı sorular uzun uzun cevaplanırken, bazıları hakkında sadece nahiv ve lugat âlimlerinin görüşleri verilmiş, bazılarında ise kitabın ilgili yerlerine müracaat edilmesi istenilmiştir. Eserde soru ve cevapların kısa ve veciz ifadelerden oluştuğu görülmektedir. Sorular net cevaplandırılmış, uzun ve derinlemesine incelemelerden ve tartışmalardan kaçınılmıştır.²¹⁴

1.9.4. Kitâbu Halkı'l-İnsân

ez-Zeccâc'ın bu kitabı matbu baskısı yapılan ilk eseridir. ez-Zeccâc'ın bu eseri insan organizmasına ilişkin kelimeleri kapsayan bir lugatçe olup İbrâhim es-Sâmerrâî tarafından neşredilmiştir.²¹⁵

²⁰⁸ Bekir Topaloğlu, “Esmâ-i Hüsnâ” *DİA*, İstanbul, 1995, XI, 416-417; İbrahim Yıldız, Ebû İshâk ez-Zeccâc'ın Esmâ-i Hüsnâ ve Besmele Hakkında İki Eseri, *UÜİFD*, sayı: 24 (2015/1), s. 42.

²⁰⁹ Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî, *İştikâku Esmâillâh*, nşr. Abdulhuseyn Mubarek, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1406/1986.

²¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Topaloğlu, “Esmâ-i Hüsnâ”, XI, 416-417.

²¹¹ Örneğin, selâm ismi “*hak eden kullarını azabından koruyan, emin kılan*” manasında verilmiştir. Bkz. Ebû İshâk ez-Zeccâc, *Tefsîru Esmâillâhi'l-Husnâ*, nşr. Ahmed Yûsuf ed-Dekkâk, Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, Dımeşk/Beyrut, 1979/1399, s.31.

²¹² Örneğin, kâbız ve bâsıt isimlerinin Allah'ın kudretinin açıkça görülmesi ve edebe riayet açısından birlikte ele alınması gerektiğine vurgu yapılmaktadır. ez-Zeccâc, *Tefsîru Esmâillâhi'l-Husnâ*, s.40.

²¹³ ez-Zeccâc, *Tefsîru Esmâillâhi'l-Husnâ*, s. 28, 29, 48.

²¹⁴ ez-Zeccâc, *Kitâbu'l-İbâne ve't-Tefhîm 'an Ma'âni Bismillâhirrahmânirrahîm*, (*Erba'u Resâili fi'n-Nahv* adlı eserin içinde) tah. Abdulfettâh Selîm, Mektebetu'l-Âdâb, Kahire, 2003, s. 8, 13, 18, 25, 27; Yıldız, a.g.m, s. 57.

²¹⁵ ez-Zeccâc, Ebû İshâk, *Kitâbu'l-Halkı'l-İnsân*, tah. İbrâhim es-Sâmerrâî, Mecelletu'l-Mecmai'l-İlmiyyi'l-İrâkî, Bağdat, 1963, X, 106-155.

1.9.5. Mâ Summiye Min Câmi'il-Manṭıḳ

Halife Mu'tazıd-Billâh, veziri Kâsım'dan, kendisi için yazılan *Cami'il-Manṭıḳ* adlı lügatın anlaşılmayan yerlerini açıklayacak bir âlim bulmasını istemişti. el-Mubberred, kendisine tevdi edilen bu işi yaşlı olduğu gerekçesiyle kabul etmeyerek onlara ez-Zeccâc'ı tavsiye etti. ez-Zeccâc, *mâ Summiye min Câmi'il-Manṭıḳ*²¹⁶ adıyla yazdığı şerhi Mu'tazıd'a takdim etmiştir. Çalışmasının karşılığında halifenin güvenini kazanmış ve sarayda yapılan sohbet meclislerine katılmaya başlamıştır.²¹⁷

1.9.6. Kitâbu'l-Envâî

Kadîm halk astronomisi ve meteorolojisine dair kelime ve tabirleri içine alan bir lügatçedir. İbn Mekkî (ö. 501/1108) *Teşķîfu'l-Lisân* adlı eserinde ez-Zeccâc'ın bu eserinden alıntılar yapmıştır. Abdulkâdir el-Bağdâdî (ö. 1093/1682), *Kitâbu Envâu ve Esmâu's-Şuhûr* adlı eserinde kaynak olarak bu eseri kullanmıştır.²¹⁸

1.9.7. el-Muşelleş fi'l-Luġa

Bir harekesinin değişmesiyle üç türlü okunabilen, aynı ya da farklı anlamlar taşıyan üçlü yapılarla ilgili bir eserdir.²¹⁹

1.9.8. Kitâbu'l-Ezdâd

Bu eser tabakât kitaplarında yer almamakla beraber ez-Zeccâc da bu eserini tefsirinde zikretmektedir.²²⁰

1.9.9. Kitâbu'l-İştikâk

Aralarında anlam ilişkisi bulunan iki kelimedenden birinin diğerinden türetilmesi ve bu alanda yazılmış bir eser türüdür. Bu eserlerde ya iştikak ilminin teorisi ele alınmış ve belli konulardaki isimlerin iştikakı incelenmiştir.²²¹

²¹⁶ İbnu'l-Kıfî, *a.g.e*, I, 165; İbn Hallikân, *a.g.e*, I, 49-50; es-Suyûtî, *a.g.e*, I, 49.

²¹⁷ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e*, I, 62; ez-Zehebî, *a.g.e*, I, 696; İşler, "Zeccâc", XLIV, 173-174.

²¹⁸ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abduttevvâb, s. 24.

²¹⁹ *el-Muselles fi'l-Luġa*, eseri 1991 yılında Süleyman el-Âyîd tarafından "*Selâsetu Kutub fi'l-Musellesât*," adlı eserin içinde Mekke'de basılmıştır. Bkz. İşler, "Zeccâc", XLIV, 173-174.

²²⁰ ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, IV, 160.

²²¹ İbnu'l-Kıfî, *a.g.e*, I, 165; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e*, I, 151; Hulusi Kılıç, "İştikak", *DİA*, İstanbul, 2001, XXIII, 439-440.

1.9.10. Kitâbu'l-Emâlî

ez-Zeccâc'ın talebelerine Arap Dili, kıraat veya başka bilgileri yazdırmasıyla meydana gelen eseridir. İbn Mekkî (ö. 501/1108) *Muşkilû İ'râbu'l-Kur'ân* adlı eserinde ez-Zeccâc'ın bu eserinden alıntılar yapmıştır.²²²

1.9.11. er-Red 'Âlâ Şa'leb fi'l-Fasîh

ez-Zeccâc daha çok Basra dil ekolü görüşlerini kabul etmesi nedeniyle, Kûfe dil okuluna mensup olan es-Şaleb'e reddiye olarak bu risaleyi yazmıştır.²²³

1.9.12. Kitâbu'l-Arûz

Aruz ilmi hakkında ez-Zeccâc'ın görüşlerini içerir.²²⁴

1.9.13. Diğer Eserleri

Kitâbu'l-Fark Beyne'l-Muzekker ve'l-Mu'ennes, *Kitâbu'l-Elfâz*, *Kitâbu Hurûfi'l-Me'ânî*²²⁵, *Halkul Feres*, *Kitâbu'l-Kâfi fi Esmâ'i'l-Kavâfi*, *Kitâbu Muhtasar fi'n-Nahv*, *Kitâbu Şerh-i Memdûd*, *en-Nevâdiru'l-Mufîde*, *Kitâbu'l Efvâh*, *el-Vakf ve'l-İbtidâ'*, *mâ Yensarifu ve mâ lâ Yensarifu*, *Sırru'n-Nahv*, *er-Red 'ale'l-Mubberred* adlı eserleri mevcuttur.²²⁶

Ayrıca İbrâhîm el-Ebyârî tarafından ez-Zeccâc'a nispet edilerek yayımlanan *İ'râbu'l-Kur'ân*²²⁷ adlı eserin aslında Ebû'l-Hasan el-Bâkûlî'ye ait "*Keşfu'l-Mu'zılât fi Nukeli'l-Me'ânî ve'l-İ'râb ve İleli'l-Kırââtî'l-Merviyye ani'l-Eimmeti's-Seb'a*" adlı kitabı olduğu ispat edilmiştir.²²⁸

Yine ez-Zeccâc'a nispet edilen *Hurufu'l-Me'ânî* adlı kitabın yazma nüshası İstanbul Laleli'de olup, kitabın müellifinin öğrencisi ez-Zeccâcî olduğu tespit edilmiştir.²²⁹

²²² ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 24.

²²³ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 25.

²²⁴ İbnu'l-Kıfî, *a.g.e*, I, 165; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e*, I, 151; es-Suyûtî, *a.g.e*, I, 412.

²²⁵ Süleymaniye Kütüphanesi, Lâleli, nr. 3740/7

²²⁶ İbnu'n-Nedîm, *a.g.e*, s. 66; Hâfîb el-Bağdâdî, *a.g.e*, VI, 614; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e*, I, 63, 151; İbn Hallîlkân, *a.g.e*, I, 49-50; İbnu'l-Kıfî, *a.g.e*, I, 165,200; ez-Zehebî, *a.g.e*, I, 696; ed-Dâvudî, *a.g.e*, I, 12; es-Suyûtî, *a.g.e*, I, 412.

²²⁷ ez-Zeccâc, *İ'râbu'l-Kur'ân*, tah. İbrâhîm el-Ebyârî, Dâru'l-Kutubi'l-İslâmiyye, Kahire, 1963.

²²⁸ Durmuş Ali Kayapınar, "ez-Zeccâc'a nispet edilen "İ'râbu'l-Kur'ân" Kimindir? ve Bu Kitabın Gerçek Adı Nedir?", *SÜİFD*, 1997, VII, 81-108; İşler, "Zeccâc", XLIV, 173-174.

²²⁹ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 28.

1.10. ez-Zeccâc'ın İlmî Şahsiyeti

1.10.1. Tefsir İlmindeki Yeri

Dilbilimsel tefsir ekolünün önde gelen müfessirlerinden olan ez-Zeccâc, el-Mubberred, eṣ-Şa'leb, el-Cehdâmî (ö. 282/896) ve Abdullah b. Ahmed b. Hanbel (ö. 290/903) gibi zamanın önemli âlimlerinden lügat, nahiv, edebiyat, tefsir, kıraat, fıkıh ve hadis dersleri almıştır. Edebiyat, nahiv ve aruz konularındaki yetkinliği²³⁰ eserlerinde açıkça görülmektedir. ez-Zeccâc, Arap grameri ve lügatiyle Arap edebiyatı alanındaki öğrenimini bizzat eṣ-Şa'leb ile el-Mubberred'den almış, dolayısıyla Kûfe ve Basra mekteplerini ilk kaynaktan öğrenme fırsatı bulmuştur. Bu açıdan ez-Zeccâc, onları karşılaştırma imkânına sahip olmuş, buna kendi görüş ve eleştirilerini de eklemiştir. Böylece Bağdat ekolünün oluşmasını sağlamıştır.²³¹ Fakat tefsirinde tercih yapması gerektiğinde ağırlıklı olarak el-Mubberred'den ders almasından dolayı tercihinin Basra ekolü yönünde kullanmıştır. Bununla birlikte kimi zaman Kûfe ekolünün de görüşlerini tercih etmiş, kimi zaman da her ikisini de karşısına alıp kendi görüşünü ortaya koymuştur.²³²

ez-Zeccâc, filolojik ilimlerle dinî ilimler arasındaki ilişkiye çok önem vermekte ve özellikle Kur'ân'ı anlama hususunda lügat ve nahiv ilminin önemine vurgu yapmaktadır. Çünkü ona göre Arap dilini anlamayan bir kişinin Kur'ân'ı anlaması mümkün değildir. Kur'ân da anlaşılıp üzerinde tefekkür ve tedebbür edilsin diye²³³ nazil edildiğine göre, dil eğitimi dinî ilimlerin temelini oluşturmaktadır. “Kur'ân'ı gereği gibi düşünmeyecekler mi?”²³⁴ âyetini tefsir ederken Kur'ân'ı tedebbür etmenin teşvik edildiğini hatırlattıktan sonra, onun açıklanması gerektiğini söylemiştir. Bunu yapacak kişi için filolojik yöntem dışında bir yol olmadığını söylemesi²³⁵ bu görüşün bir ifadesidir. Bu görüşünü ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân* adlı eserinde şöyle ifade etmektedir: “Muhakkak ki ben i'râbla beraber mana ve tefsiri de

²³⁰ İbn Hallikân, *a.g.e*, I, 49; İbnü'l-Enbârî, *a.g.e*, s.183.

²³¹ Yıldız, *a.g.m*, s. 92.

²³² ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 22.

²³³ el-Bakara, 2/242.

²³⁴ en-Nisâ, 4/82.

²³⁵ ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 185; ez-Zeccâc'ın bu görüşüne karşın sonraki yıllarda belli bir ilim dalına ağırlık verilerek tefsir yazma usûlü eleştirilmiştir. Örneğin es-Suyûtî, *el-İtkân*'ında nahivcileri i'râba çok önem vermek, tefsiri nahiv kaideleri ve ihtilaflarıyla doldurmakla eleştirilmiştir. Bu tür bilgilerin âyetlerin anlamını açıklamak üzere kâfi miktarda olması gerektiğini, fazlasının tefsirin çerçevesini aşmak olduğunu belirterek ez-Zeccâc ile birlikte el-Vâhidî ve Ebû Hayyân'ın tefsirlerini buna örnek vermiştir. Bkz. Celâleddin es-Suyûtî, *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1988, II, 243.

zikrediyorum. Çünkü Allah'ın kitabı anlaşılmalı en layık olandır. Dikkat et! Allah "Kur'an'ı düşünmüyorlar mı" buyuruyor. Bizi düşünmeye ve incelemeye çağırıyor. Fakat hiç kimsenin âyetlere lügatin gerektirdiği ve ilim ehlinin aktardığına uygun olmayan manaları vermesi caiz değildir."²³⁶ Böylece ez-Zeccâc, dile merkezi bir önem atfederek onu tefsirde önemli bir umde haline getirmiş, Kur'an'ın anlamlarını çözümlemeye dilin vazgeçilmez bir unsur olduğunu kabul etmiştir. ez-Zeccâc, bu düşüncesini tefsirle alakalı eserlerinde uygulayarak *Me'âni'l-Kur'an* ve *Î'râbuh* adlı eserinde Kur'an'ı; *Tefsîru Esmâillâhi'l-Husnâ'sında* Allah'ın güzel isimlerini; *Kitâbu'l-İbâne ve't-Tefhîm 'an Ma'âni Bismillâhirrahmânirrahim* adlı eserindeyse besmeleyi, filolojik incelemeyi temel alarak tefsir etmiştir.²³⁷

1.10.2. Tefsir İlimine Etkisi

ez-Zeccâc'ın hem birçok öğrenci yetiştirmek suretiyle yaşadığı döneme ve hem de eserleri ve görüşleriyle daha sonraki dönemlere büyük etkisi olmuştur. Özellikle dil konularında birçok müfessir onun görüşlerinden faydalanmıştır. ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), er-Râzî (ö. 606/1210), en-Nesefî (ö. 710/1310), Ebû Hayyân (ö. 414/1023), en-Neḥḥâs, el-Cessâs (ö. 370/981) İbnu'l-Cevzî (ö. 597/1201), el-Kurtubî (ö. 671/1272, el-Kevâşî (ö. 680/1281), el-Beydâvî (ö. 685/1286), İbn Kesîr (ö. 774/1372), eş-Şevkânî (ö. 1250/1834) İbn Âşûr (ö. 1879/1973) ez-Zeccâc'ı eserlerinde kaynak olarak kullanan tefsircilerden bazılarıdır.²³⁸

ez-Zeccâc'ın gerek *Tefsîru Esmâillâhi'l-Husnâ*, gerekse *Me'âni'l-Kur'an* adlı eserlerindeki görüşleri, hemen hemen tüm tefsir ve lugat kitaplarına girmiştir. Örneğin el-Ezherî'nin *Tehzîbu'l-Luga'sında*²³⁹ İbnu'l-Cevzî'nin *Zâdu'l-Mesîr*'inde²⁴⁰, er-Râzî'nin *Mefâtihu'l-Gayb*'inde²⁴¹ el-Kurtubî'nin *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'an*'inde²⁴², Nesefî'nin *Medâriku't-Tenzîl*'inde²⁴³, İbn Mazûr'un *Lisânu'l-Arab*'inde²⁴⁴, eş-

²³⁶ ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'an*, I, 185.

²³⁷ İsmail Aydın, *Kur'an'ın Filolojik Yorumu-Tarihsel Gelişim ve Sorunlar*, AOY, Ankara, 2004, s. 34.

²³⁸ Yıldız, a.g.m, s. 98-99.

²³⁹ Ebû Mansur el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luga*, tah. Heyet, Dâru'l-Mısriyye, Kahire, t.y, I, 82; II, 241; V, 50, 194; IX, 225; X, 16, 682; XII, 173, 446; XV, 238.

²⁴⁰ Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr fi 'İlmi't-Tefsîr*, Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut, 1984, I, 302; V, 314; VIII, 226,227.

²⁴¹ Bkz. Fahreddîn er-Râzî, , *Mefâtihu'l-Gayb*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1981.

²⁴² Ebû Abdillâh el-Kurtubî, *el-Câmi'li-Ahkâmi'l-Kur'an*, tah. Abdullah et-Türkî, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 2006, I, 161; VIII, 36.

²⁴³ Ebu'l-Berekât en-Nesefî, *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâ'iku't-Te'vîl*, Eda Neşriyat, İstanbul, 1993, IV, 1254-1255.

²⁴⁴ Cemâleddin İbn Mazûr, *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrut, t.y. IV, 439; V, 374; VI, 168; IX, 112; XI, 734; XIII, 36.

Şevkânî'nin (ö.1250/1834), *Fethu'l-Kadîr*'inde²⁴⁵ kelimelerin manası, iştikakı, çekimleri ve kısa tanımlarına dair ez-Zeccâc'ın görüşleri mevcuttur.

ez-Zeccâc'ın besmeleyi filolojik açıdan tefsir ettiği eseri *Kitâbu'l-İbâne*'de ortaya koyduğu görüşler kendinden sonraki ilim çevrelerinde etkili olmuştur. el-Maverdî'nin (450/1058), *en-Nukhet ve'l-'Uyûn*'unda²⁴⁶ Semîn el-Halebî'nin (756/1355) *ed-Durru'l-Masûn*'unda²⁴⁷ bu etkinin örneklerini görmek mümkündür.²⁴⁸

1.10.3. Arap Dili ve Belâgatindeki Yeri

ez-Zeccâc, Arap grameri ve lugatıyla Arap edebiyatı alanındaki öğrenimini bizzat es-Şa'leb ile el-Muberrred'den almış, dolayısıyla Kûfe ve Basra mekteplerini ilk kaynaktan öğrenme fırsatı bulmuştur.²⁴⁹ İyi bir dil âlimi olan ez-Zeccâc zamanla Basra gramer ekolünün Bağdat'ta yükselmesini sağlamış, gramer ve dil alanında çalışma yapanlar onun görüşlerine sık sık başvurmuştur.²⁵⁰

Ebü İshâk ez-Zeccâc, eserlerinde sıkça Kur'ân'ı anlama hususunda lugat ve nahiv ilminin önemine işaret etmektedir. Çünkü ona göre Arap dilini anlamayan bir kişinin Kur'ân'ı anlaması mümkün değildir. Dil eğitimi almak dinî ilimlerin temelini oluşturmaktadır. ez-Zeccâc'ın Nisâ suresinin 82. âyetini²⁵¹ tefsir ederken Kur'ân'ı tedebbür etme ve araştırmanın teşvik edildiğini ve bunu yapacak kişi için filolojik yöntem dışında bir yol olmadığını söylemesi²⁵² bu olguyu desteklemektedir.²⁵³ O, bu sebepten dolayı eserlerinin çoğunu dil alanında yazmıştır. Tefsir ile ilgili eserlerinde de dil konuları oldukça ağırlıklıdır.²⁵⁴

ez-Zeccâc'ın Arap dili ilminde kendinden sonrakiler üzerindeki tesirine Muhammed Âbid el-Câbirî'nin “ümmî” kelimesi hakkında aktardığı şu bilgi güzel bir örnek teşkil etmektedir. “Nitekim dilbilimci ez-Zeccâc, ümmî kelimesinin “ümm”

²⁴⁵ Ebü Abdullâh eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr el-Câmi' Beyne Fenneyi'r-Rivâye ve'd-Dirâye min 'İlmi't-Tefsîr*, nşr. Abdulkâdir Umeyre, Dâru'l-Vefâ, y.y. 1994, III, 102.

²⁴⁶ Ebu'l-Hasen el-Maverdî, *en-Nukhet ve'l-'Uyûn*, tah. Seyyîd Abdu'lmaksûd, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye/Medresetu'l-Kutubi'Sikâfiyye, Beyrut, t.y. I, 48.

²⁴⁷ Semîn el-Halebî (756/1355) *ed-Durru'l-Masûn fî 'Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*, tah. Ahmed Muhammed el-Harrât, Dâru'l-Kalem, Dimeşk, 1986-1994, I, 23.

²⁴⁸ Yıldız, a.g.m, s.101.

²⁴⁹ Yâkût el-Hamevî, a.g.e, I, 139; İşler, “Zeccâc”, XLIV, 173-174.

²⁵⁰ İşler, “Zeccâc”, *DİA*, XLIV, 173-174.

²⁵¹ أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْفُرَّانَ : “Hâlâ Kur'ân'ı düşünüp anlamaya çalışmıyorlar mı?”

²⁵² ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 185.

²⁵³ İsmail Aydın, “Kur'ân'la İlgili İlk Filolojik Çalışmaların Tefsir İlmi Açısında Değerlendirilmesi” , *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 11 (2011/1), s. 41.

²⁵⁴ İbrahim Yıldız, “Ebü İshâk ez-Zeccâc'ın Esmâ-i Hüsnâ ve Besmele Hakkında İki Eseri”, *UÜİFD*, sayı: 24 (2015/1), s.42.

kelimesine nispet olduğunu, yani “anaya ait” gibi bir anlam taşıdığını öne sürmüş, fakat hemen ardından bu görüşü şu şekilde yorumlamıştır: Kişiyi ümmî denilmesinin sebebi, anasından doğduğu günkü gibi olması, yani okuma yazma bilmemesidir. *Lisânu’l-‘Arab* sözlüğünün yazarı dâhil olmak üzere sonraki dilciler de bu “yorum”u benimsemişlerdir. Böylece “ümmî” kelimesi, okuma yazma bilmeyen kişi anlamına gelir olmuştur. Öyle görünüyor ki “ümmî” kelimesine ez-Zeccâc’ın getirdiği açıklama, daha önce hiç kimse tarafından yapılmış değildir. Nitekim *Lisânu’l-‘Arab* sözlüğünün yazarı bu anlamı sadece ez-Zeccâc’a nispet ederek vermektedir.”²⁵⁵ Ayrıca ez-Zeccâc, harflerinin çoğu benzer olan kelimeler arasında etimolojik ilişkinin varlığından söz etmiş, bu konuda öğrencisi Ebû Ali el-Fârisî ile onun öğrencisi İbn Cinnî’yi etkilemiştir.²⁵⁶

ez-Zeccâc, önemli bir Arap dilcisi olması hasebiyle bu konudaki eser ve fikirleri kendinden sonraki âlimlere önemli ölçüde kaynaklık etmiştir. Örneğin İbn Manzûr (711/1311), el-Ezherî (370/980) ve ez-Zebîdî’nin (10215/1791) eserlerinde bunu görmek mümkündür.²⁵⁷

Ayrıca ez-Zeccâc’ın dil ve tefsir konularındaki etkisi günümüzde de devam etmektedir. Özellikle 1973 yılında Abdulcelîl Abduh Şelebî’nin *Me‘âni’l-Kur’ân*’ı tahkik edip yayınlaması sonucu bu etki kendini oldukça belirginleştirmiştir. Daha önceleri bazı tefsirlerdeki nakillerle tanınan ez-Zeccâc bu tarihten sonra bizzat kendi eseriyle ilim çevrelerinde tanınmıştır. ez-Zeccâc Arap dili konusunda otorite olması hasebiyle özellikle Türkçe meal çalışmalarında görüşleri tercih edilen bir müfessir olmuştur. Örneğin, *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*’de²⁵⁸ Muhammed Esed’in *Kur’an Mesajı*’nda²⁵⁹, Mustafa Öztürk’ün *Kur’an-ı Kerim Meali*’nde²⁶⁰ bu etkiyi görmek mümkündür.²⁶¹

²⁵⁵ Muhammed Âbid el-Câbirî, *Kur’ân’a Giriş*, çev. Muhammed Coşkun, Mana Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2011, s. 108-113.

²⁵⁶ İşler, “Zeccâc”, XLIV, 173.

²⁵⁷ Aydın, a.g.e, s.133.

²⁵⁸ Komisyon (Hayrettin Karaman, Mustafa Çağrıç, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş), *Kuran Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, DİB yayınları, 3. baskı, Ankara, 2007, III, 331.

²⁵⁹ Muhammed Esed, *Kur’an Mesajı, Meal-Tefsir*, çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk, İşaret Yayınları, İstanbul, 2002, s. 494-495.

²⁶⁰ Mustafa Öztürk, *Kur’an-ı Kerim Meali- Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2014, s. 248.

²⁶¹ Aydın, a.g.e, s. 133.

1.10.4. ez-Zeccâc'ın Kıraatlere Yaklaşımı

Nahvin ilimleşme, ekolleşme ve tercih süreçlerinin tamamlandığı, bununla eşzamanlı olarak kıraat tasniflerinden yedili tasnifin (Kırâât-ı Seb'a)²⁶² ümmet arasında kabul gördüğü bir dönemde yaşayan ez-Zeccâc, hem dile dair görüşleriyle hem de kıraatler hakkındaki değerlendirmeleriyle dikkat çekmiştir. Kıraatlerin yedili tasnifi, ez-Zeccâc ile aynı dönemde yaşayan Ebû Bekr b. Mücâhid (ö. 324/936) ile gündeme gelmiştir. Nahivde daha çok Basra ekolünün görüşleri çerçevesinde bir çizgiye sahip olan ez-Zeccâc'ın kıraatlere yönelik değerlendirmeleri de Basralı dilcilerle aynı yöndedir.²⁶³

Kıraatleri ele alırken daima Mushaf'a uygunluğa, sünnete ve rivayete vurgu yapan ez-Zeccâc, rivayet edilen kıraati kimi zaman dil kuralları açısından kimi zaman rivayeti açısından kimi zaman da rivayet eden kıraat imamı açısından hatalı bulup eleştirmiştir. ez-Zeccâc'a göre hakkında rivayet olmayan bir kıraatin okunması caiz değildir ve bu tür kıraatlere meyletmek bidattir. Hakkında rivayet bulunmayan okuyuşların Arapça açısından caiz olması durumu değiştirmez. Bir başka ifadeyle Arapça açısından mümkün olan vecihlerin tamamının kıraatler için de geçerli olması söz konusu değildir. Çünkü kıraatlerde asıl olan, sünnete tabi olmaktır. Kıraatlerin, Arapça açısından mümkün olan bütün vecihlere imkân tanımadığını ifade etmek üzere şöyle demiştir: “Kıraat, caiz olan her vecih üzerine inşa edilemez. Kıraatin yegâne yolu, önden gidenlere tabi olmaktır. Onun için bu vecihlerden, rivayet edilen ve kıraat âlimlerince okunan vecihlerin dışındaki okuyuşlar caiz değildir.” ez-Zeccâc'a göre doğru olan, kıraat imamlarına tabi olmak ve rivayete sınıksız tutunmaktır. Arapça açısından caiz olup da bir karî tarafından okunmayan kıraat asla okunmamalıdır. Çünkü o kıraati okumak bidattir. Hakkında rivayet az olan ve Arap dilcileri nezdinde muteber olmayan bütün okuyuşlar şazdır ve okunmamalıdır.²⁶⁴

ez-Zeccâc'ın kıraatleri değerlendirirken esas aldığı ilkelerden biri de rivayet edilen okuyuşun Mushaf'a mutabık olup olmadığıdır. Ona göre kıraatlere muhalefet

²⁶² Kıraatler, h. 324 yılında vefat eden İbn Mücâhid tarafından yedili tasnife tabi tutulmuştur. Abdullah İbn Âmir (ö. 118/736), Abdullah İbn Kesîr (ö. 120/738), Nâfî b. Abdurrahmân (ö. 169/785), Ebû Amr b. Alâ (ö. 154/771), Âsım b. Behdele (ö. 127/744), Hamza b. Habîb (ö. 156/773) ve Ali b. Hamza el-Kisâî (ö. 189/805) İbn Mücâhid'in yedi kıraati nispet ettiği kıraat imamlarıdır. Bkz. Muhammed Abdulazîm ez-Zerkânî, *Menâhîlu'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, tah: Fevâz Ahmed Zümerlî, Beyrut, Dâru'l-Kitâb, 1995, I, 339.

²⁶³ Yonis İnanç-Harun Abacı, ez-Zeccâc'ın (ö. 311/923) Kıraatlere Yaklaşımı, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014, cilt: XVI, sayı: 30, s. 113-133.

²⁶⁴ ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, II, 6, 188, III, 287, 288, IV, 191; İnanç, a.g.m, s. 113-133.

edilmesi doğru olmayıp Mushaflardaki suretlerin dışındaki okumalar caiz değildir.²⁶⁵ Çünkü Mushaf üzerinde icmâ edilmiştir ve üzerinde icmâ edilen Mushaf varken doğruluğu bilinmeyen bir rivayete dayanılmaz.²⁶⁶

ez-Zeccâc'ın kıraatleri değerlendirme esnasında sıkça vurguladığı hususlardan biri de kıraat imamlarının icmâsıdır. O, üzerinde icmâ edilen okuyuşun dışındaki okuyuşların kabul edilemeyeceğini sıkça vurgulamıştır. Ona göre kıraat imamları en iyi ve güzel okuyuş üzerinde icmâ etmişlerdir. Buna bağlı olarak dilciler de kural koyma sürecinde kıraat imamlarının icmâ ettikleri okuyuşları esas almışlardır.²⁶⁷

Sonuç olarak ez-Zeccâc'ın da çoğu nahivci gibi kıraatlere yaklaşımında tek bir usûl takip etmediği söylenebilir. ez-Zeccâc, sözünü ettiği kıraatlerin kendi nahiv görüşleri ve dil kurallarına yönelik sahip olduğu birikim ile örtüştüğü durumlarda kıraatleri Mushaf, sünnet ve rivayet çerçevesinde değerlendirip kıraatlerden yana bir tavır sergilerken, bazı kıraat rivayetlerini dil kurallarını, Arapça'daki yaygın kullanımları gerekçe göstererek tenkit edip beğenmemiş ve dil kurallarından yana bir tavır içine girmiştir. Kıraatleri ele alırken Mushaf, rivayet ve icma kriterlerine çokça vurgu yapan ez-Zeccâc'ın, kıraat eleştirilerine bakıldığında Mushaf ve icmâyı kimi zaman rivayetin önüne aldığı, bir kıraatin Mushaf'a veya icmâyı muhalif olması halinde rivayetine pek itibar etmediği görülmüştür.²⁶⁸

1.10.5. Mezhebi Hakkındaki Tartışmalar

ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*'ında açıkça ifade ettiği üzere Ahmed b. Hanbel'in görüşlerine çok önem vermiş ve onun mezhebine tabi olmuştur.²⁶⁹ Fakat İbn Atiyye (ö. 541/1147), ez-Zeccâc'ın Nahl suresinin 9. âyetini açıklarken serdettiği “Şayet Allah dileseydi kullarını kendisine imana zorlayacak bir âyet (mucize) gönderirdi” görüşünü ele alıp, bu sözün Allah'ın, kullarının fiillerini yaratmadığı fikrine sahip bidat ehli bir kişiye ait olduğunu söylemektedir. İbn Atiyye, ez-Zeccâc hakkında hüsnüzan besleyerek onun bu sözü kasıtsız olarak hatayla söylediğini belirtir.²⁷⁰ Ebû Hayyân (ö. 745/1344) ise, İbn Atiyye'nin bu görüşüne dair “O, ez-Zeccâc'ın Mu'tezilî

²⁶⁵ ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, II, 290; IV, 103; III, 364.

²⁶⁶ ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 373, 374.

²⁶⁷ ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, II, 179, 411.

²⁶⁸ İnanç, a.g.m, s. 113-133.

²⁶⁹ “ez-Zeccâc, Hanbelî Mezhebine büyük bir merbûtiyyet gösterdi.” Bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatul Müfessirin*, Ravza Yayınları, İstanbul, 2008, I, 369.

²⁷⁰ İbn Atiyye el-Endelûsî, *el-Muharreru'l-Vecîz fi Tefsiri'l-'Azîz*, tah. Abduselâm Abdüşşâfi Muhammed, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2001, III, 381.

olduğunu bilmediği için bu sözünü kasıtsız hata ettiği şeklinde yorumlamıştır” diyerek ez-Zeccâc’ın Mu’tezilî olduğunu iddia etmiştir.²⁷¹ Muhammed Fâzıl İbn Âşûr (ö. 1909/1970) da *et-Tefsîr ve’r-Ricâluh* adlı eserinde, Mu’tezilî âlimleri zikrederken ez-Zeccâc’ı iki yerde, Ebû Muslim el-İsfehânî (ö. 322/934), Kâdı Abdulcabbâr (ö. 415/1025) ve ez-Zemahşerî (ö. 538/1144) gibi bu mezhebe mensup olan âlimlerle birlikte zikretmiştir.²⁷² Ancak ez-Zeccâc’ın tanıtıldığı diğer hiçbir tabakât kitabında böyle bir bilgiye veya imaya rastlanmamıştır. Ayrıca ez-Zeccâc’ın ismi, Mu’tezile âlimlerinin tanıtıldığı tabakât kitaplarında da yer almamaktadır.²⁷³ Söz konusu iddiayı araştıranlar onun kesinlikle Mu’tezilî olmadığını ve şayet ez-Zeccâc’ın birkaç görüşünün Mu’tezile mezhebine uygun olması halinde bile, bu fikirlerin onu Ehl-i Sünnet’ten çıkarmayacağını belirtmektedirler.²⁷⁴

Mu’tezile ve Ehl-i Sünnet mezheplerinin kesin ayrılığa düştükleri bazı meseleler hakkında ez-Zeccâc’ın tefsirinde yaptığımız araştırmada herhangi bir i’tizâlî görüşe rastlanmamış, aksine Ehl-i Sünnet fikirlerini savunduğu görülmüştür. Örneğin, rü’yetullah konusunda En’am suresinin 103. âyetini tefsir ederken burada bahse konu alanın gözle görmek olmadığını, bilakis bir şeyin idrak edilmesi ve onun hakkıyla ihata edilmesi olduğunu kaydetmektedir.²⁷⁵ Ayrıca ez-Zeccâc, Mutaffifîn Sûresi 15. âyetinin açıkça ahirette Allah’ın müminler tarafından görüleceğine delil olduğunu kaydetmiştir.²⁷⁶ “Güzel iş yapanlara daha güzeli ve bir de fazlası vardır”²⁷⁷ âyetindeki “güzellik” kelimesini “cennet”, “fazlalık” kelimesini ise “Allah’ı görmek” şeklinde tefsir etmektedir. Ayrıca bu görüşün birçok tefsirde geçtiğini, sahih rivayetlerle nakledildiğini ve bu konuda şüphenin olmadığını da eklemektedir.²⁷⁸

²⁷¹ Ebû Hayyân el-Endelûsî, *el-Baḥru’l-Muḥîṭ*, tah. Adil Ahmed Abdulmevcut-Ali Muhammed, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut, 2001, III, 381.

²⁷² Muhammed Fâzıl İbn Âşûr, *et-Tefsîr ve’r Ricâluh*, Mecme’u’l-Buhûsi’l-İslâmiyye, Tunus, 1997, s. 90-103.

²⁷³ Mustafa Bilgin tarafından, Mu’tezile mezhebi tefsir ekolüne ve müfessirlerine dair yapılan doktora tezinde, ez-Zeccâc’ın hocası el-Müberred, talebeleri er-Rummânî ve Ebû Ali el-Fârisî’yi i’tizâlî görüşleri benimseyen müfessirler arasında yer verirken, ez-Zeccâc’ı Mu’tezile mezhebine mensup veya i’tizâlî görüşleri benimseyen müfessirler grubuna dâhil etmemiştir. Bkz. Bilgin, Mustafa, *Tefsirde Mutezile Ekolü*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1991.

²⁷⁴ Müsâid et-Tayyâr, *et-Tefsîrul-Lugavî li’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Dâru İbni’l-Cevzî, Demmam, 1422, s. 323-326.

²⁷⁵ ez-Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, II, 278-279.

²⁷⁶ ez-Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, V, 299.

²⁷⁷ Yûnus, 10/26.

²⁷⁸ ez-Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, III, 15.

İKİNCİ BÖLÜM

EZ-ZECCÂC'IN KİTÂBU FE'ALTU VE EF'ALTU ADLI ESERİNİN İÇERİĞİ VE YÖNTEMİ

1. Kitâbu Fe‘altu ve Ef‘altu’nün Genel Özellikleri

ez-Zeccâc’ın *Kitâbu Fe‘altu ve Ef‘altu* isimli eserinin üslup ve muhteva özelliklerinin daha iyi anlaşılması için kitabın genel özelliklerine değinilmesi faydalı olacaktır.

1.1. Eserin Tanıtımı

Kelimelerin ilk harfine göre alfabetik olarak düzenlenen eser üçlü kök fiili ile if‘âl kalıbı arasında anlam değışikliğı bulunan ve değışiklik olmadan kullanılan fiiller hakkındadır.²⁷⁹ *Kitâbu Fe‘altu ve Ef‘altu* hakkında henüz yapılmış bir çalışma bulunmamaktadır. Eserin yazılış zamanı belirlenememiştir. Zira tahkike asıl alınan elyazması nüshalarda eserin asıl yazılış zamanını ortaya koyacak mahiyette bir kayıt bulunmamaktadır. Bununla beraber ez-Zeccâc’ın diğer eserlerinde de *Kitâbu Fe‘altu ve Ef‘altu*’nün yazılış tarihine yönelik açık bir veriye rastlanılmamıştır. ez-Zeccâc eserinde kısa bir mukaddimeden sonra fiilleri, dört grupta incelemiştir. Eserde fiiller ilk harfleri göz önüne alınarak bablara ayrılmış ve bu bablar alfabetik olarak tertip edilmiştir. İlk bab “ب” harfiyle başlayıp “ف” harfiyle bitmektedir.

1.2. Kitabın Yazmaları

ez-Zeccâc’ın *Kitâbu Fe‘altu ve Ef‘altu* adlı eserinin tespit edilebildiğı kadarıyla üç ayrı yazması bulunmaktadır. Bunlardan ikisi Kâhire’de biri ise İstanbul’da bulunmaktadır. İstanbul’daki nüsha el-Ferrâ’nın “*el-Maksûr ve’l-Memdûd*” adlı eseriyle birlikte bulunmaktadır. Kâhire’deki yazmalar 1907/1913 yıllarında Seyyid Muhammed Emin tarafından “*et-Tarafu’l-Edebiyyetu li-Tullâbi’l-Ulumi’l-Arabiyyeti*” eseriyle beraber neşredilmiştir.²⁸⁰

İstanbul’daki nüsha İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi III. Ahmet kütüphanesi içerisinde bulunmaktadır. 2729 rakamlı eser olarak bu kütüphanede korunmaktadır. Bu yazma eser 15 sayfadan oluşmakta olup, her sayfa 25 satırdan meydana gelmektedir. Her satırda ise ortalama 10 kelime vardır. Zarif ve güzel bir farisî hatla yazılan bu yazma nüsha bu şeklini tam olarak muhafaza etmektedir. Bu nüshanın sayfalarına haşiyeler eklenmiş vaziyettedir. Bu haşiyeler sayfanın kendi başlıklarına uygun olarak sayfanın altına, üstüne ve yanlarına eğik yazıyla yazılmıştır.²⁸¹ Bu

²⁷⁹ İşler, “Zeccâc”, 173-174.

²⁸⁰ ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 12.

²⁸¹ ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 12.

nüshanın diğer nüshalardan en büyük farkı, nüshanın rivayet zincirinin tam olarak yazılmış olmasıdır. Bu nüsha fe‘ale ef‘ale kalıbı “الباء” madde başlığı ile sona ermektedir. Yani eserin, yalnızca ef‘ale kalıbında gelenler ve yalnızca fe‘ale kalıbında gelenler kısmı bu nüshada mevcut değildir. Bu durum diğer iki yazma nüsha ile karşılaştırılınca ortaya çıkmaktadır.²⁸²

Kâhire’deki yazma nüshaların ilki Mısır Dâru Kütübî’l-Kâhire’de 234 no ile kayıtlıdır. Bu nüsha ile beraber aynı rakamla kayıtlı 9 eser bulunmaktadır.²⁸³ 31 sayfadan oluşan bu nüshanın ölçüleri 18x15 olup her sayfasında 27 satır vardır. Bu satırların her biri ise yaklaşık 12 kelimedenden oluşmaktadır. Yazım olarak günümüzde genel olarak kullanılan yazı şekline yakındır. Ancak nadiren de olsa değişik yazı stilleri kullanılmıştır. Bu nüsha konuları itibarı ile tam olarak elimize ulaşmıştır. Ancak Fe‘altu ve Ef‘altu kalıbında aynı anlama gelen fiillerin verildiği başlık altında “mim” babı eksiktir. Kâhire’deki yazma nüshaların ikincisi Mısır Dâru Kutubi’z-Zâhiriyye’de 7305 nolu kayıta bulunmaktadır. Bu nüsha 46 sayfa olup 11x14 ebatlarındadır. 768/1367 yılında yazılan bu nüshanın rivayet zinciri mevcut değildir. Macid Hasan Zehebî 1984 yılında ez-Zeccâc’ın *Fe‘altu ve Ef‘altu* eserinin tahkikini bu nüshayı dikkate alarak yapmıştır.²⁸⁴

1.3. Kitabın Yayınlanmış Tahkikleri

Kitabın dört ayrı yayınlanmış tahkiki bulunmaktadır. Eserin ilk tahkik çalışmasını yapan Muhammed Bedrettîn Na‘sânî sadece Dâru Kutubi’l-Kâhire yazma nüshasını esas alarak tahkikini hazırlamıştır. Bu tahkikin bazı yerlerinde tahrif olması, bunun yanında Muhammed Bedrettîn Na‘sânî’nin bazı eksik yerleri bulunan ve bazı konu başlıklarının yeri değiştirilmiş halde olan²⁸⁵ tek nüshayı esas alması sebebiyle bu çalışma da başvuru kaynağı olarak kullanılmamıştır.

İkincisi Dr. Abdulmun‘im Hafâcî’nin 1949 yılında Mısır’da hazırladığı tahkiktir. Bu tahkik de aynı şekilde sadece Dâru Kutubi’l-Kâhire yazma nüshası esas

²⁸² ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 37.

²⁸³ Bu eserler 1. el-Kurâ’in *Kitâbu’l-Muncid fi’l-Luga*, 2. es-Sicistânî’nin *Kitâbu Fe‘altu Ef‘altu*, 3. ez-Zeccâcî’nin *Kitâbu Halkı’l-İnsân*, 4. el-Armahî’nin *Şerhu Kasîde*, 5. İbn Düreyd’in *Maksûra*, 6. Kâsım b. Sellâm’ın *Kitâbu’l-Ecnâs*, 7. ez-Zeccâc’ın *Fe‘altu ve Ef‘altu*, 8. en-Necurûmî’nin *Eyyâmü’l-Arab*, 9. Kutrûb’un *Müsellesât* adlı eserleridir. Bkz. ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 37.

²⁸⁴ ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 38.

²⁸⁵ Bölümleri “تَابُ الْهَاءِ” ile başlatması gibi. Bkz. ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 38.

alınarak hazırlanmıştır. *Kitâbu Fe‘altu ve Ef‘altu* eserinin Muhammed Abdulmun‘im Hafâcî tarafından yapılan bu tahkiki eş-Sa‘leb’in *el-Fasîh*’i ile birlikte 1368/1949 yılında neşredilmiştir. Bu tahkikin yeni bir tahkik olmayıp el-Na‘sânî’nin tahkikine benzer bir çalışma olduğu görülmektedir. Bu sebepten bu tahkik de bu çalışmada kullanılmamıştır.²⁸⁶

Üçüncüsü Mâcid Hasan Zehebî’nin 1984 yılında Dimeşk’de yaptığı tahkikdir. Bu tahkikte önceki iki tahkikte yapılan tahrifler düzeltilmiştir. Aynı zamanda değişik yazma nüshaları da esas alınarak hazırlanmıştır. Bu çalışmada esas olan kaynaklardan ilki budur.

Dördüncüsü Ramazan Abduettevvâb ve Subayh et-Temimî’nin 1995 yılında beraber hazırladıkları tahkiktir. Bu tahkikte daha önceki tahkiklerde yapılan tahrifler düzeltilmiştir. Bu tahkik aynı zamanda değişik yazma nüshaları esas alınarak hazırlanmış ve Mâcid Hasan Zehebî’nin tahkikinden daha titiz bir çalışma yapılarak hazırlanmıştır. Bu çalışma da esas olan kaynaklardan ikincisi budur.

1.4. Kitabın Rivayet Zinciri

Kaynaklarda eserin bize iki yoldan geldiği bildirilmektedir.

Birincisi

أبو علي الفارسي

|

ابن قشيش

|

ابن بندار

|

أحمد بن علي السمين

|

عبدالله بن أحمد السمين

İkincisi

العماني

|

ابن قشيش

|

ابن بندار

|

أحمد بن علي السمين

|

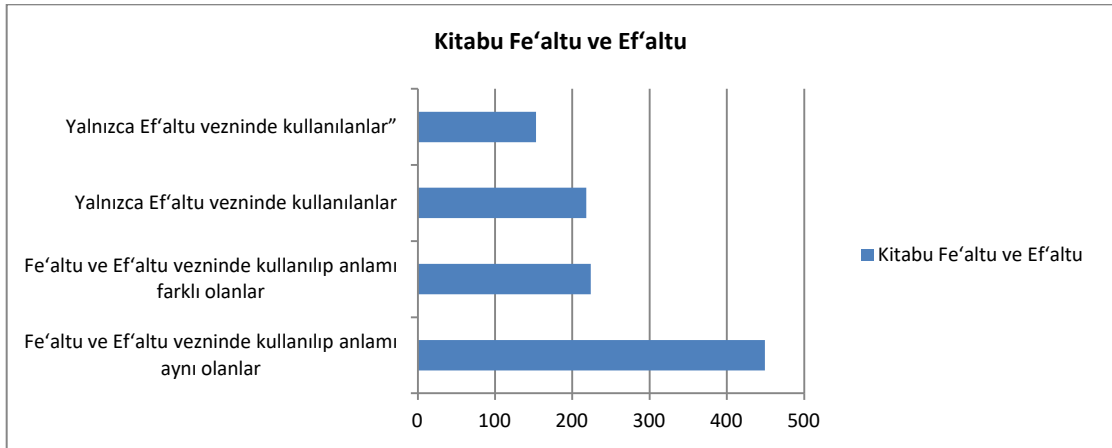
عبدالله بن أحمد السمين²⁸⁷

²⁸⁶ Bu iki nüshadaki bazı tahrifleri Ramazan Abduettevvâb ve Subayh et-Temimî bu eser için yazdıkları mukaddime de vermişlerdir. Bkz. ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 40-41-42-43.

²⁸⁷ ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 36.

2. Eserin Muhteva Açısından Tahlili

Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî ez-Zeccâc *Kitâbu Fe‘altu ve Ef‘altu* adlı bu eseri kelimelerin ilk harfine göre alfabetik düzenlenmiştir. Eser Araplarca fe‘altu ve ef‘altu vezinlerinde kullanılan fiillerin üçlü kök fiili ile if‘âl kalıbı arasındaki anlam farklarına dairdir. ez-Zeccâc fe‘altu ve ef‘altu vezinlerinde kullanılan fiilleri anlamı değişen veya değişiklik olmadan kullanılanlar olarak ele almaktadır.²⁸⁸ Eserde müellif tarafından yazılmış kısa bir mukaddime bulunmaktadır. Eserde bu fiiller “fe‘altu ve ef‘altu vezninde kullanılıp anlamı aynı olanlar” “fe‘altu ve ef‘altu vezninde kullanılıp anlamı farklı olanlar” “yalnızca fe‘altu vezninde kullanılanlar” “yalnızca ef‘altu vezninde kullanılanlar” olmak üzere başlıca dört başlıkta incelenir. Bu eserde Araplarca fe‘altu ve ef‘altu vezinlerinde kullanılan fiiller ele alınırken “fe‘altu ve ef‘altu vezninde kullanılıp anlamı aynı olanlar” babında 449 “fe‘altu ve ef‘altu vezninde kullanılıp anlamı farklı olanlar” babında 224 “yalnızca fe‘altu vezninde kullanılanlar” babında 218 “yalnızca ef‘altu vezninde kullanılanlar” babında 153 civarında olmak üzere bini aşkın fiil eserde tahlil edilmiştir.

Tabloda da görüldüğü gibi eserin en büyük kısmını fe‘altu ve ef‘altu vezninde kullanılıp anlamı aynı olan fiiller bölümü oluşturmaktadır. fe‘altu ve ef‘altu vezninde kullanılıp anlamı farklı olan fiiller bölümü ise eserin ikinci büyük bölümünü oluşturmaktadır. Bu iki kısım yaklaşık olarak eserin üçte ikilik kısmına denk gelmektedir. Eserin kalan kısmı ise yalnızca fe‘altu vezninde kullanılanlar ile yalnızca ef‘altu vezninde kullanılanlar babına dairdir.

Arap dili hakkında yazılan kitaplarda verilen örnekleme çokluğuna bakıldığında, bu eserde örnekleme az ama yeteri kadar verilmiştir. Bu şahitler

²⁸⁸ İşler, “Zeccâc”, s. 173-174.

(örneklemeler) ise Kur'ân ayetleri, hadisler, deyimler ve şiir beyitlerinden oluşmaktadır. Bu şiirler Cahiliye dönemine ait, Emevî dönemine ait ve ez-Zeccâc'ın yaşadığı döneme ait şiirlerdir. Bu şiirler içerisinde şiirin kime ait olduğu belli olanlar olduğu gibi, yazarı belirli olmayan şiirlerin beyitlerinden de örneklemeler verilmiştir.

Sonuç olarak eser muhteva açısından Arap dilinde fe'ale ef'ale kalıbında kullanılan fiiller ve bu fiillerin bu iki kalıpta kazandığı yeni anlamlara dairdir denilebilir.

3. Eserin Arap Dili İçerisindeki Yeri

ez-Zeccâc, çeşitli ilim dallarında tedvin çalışmalarının tamamlandığı ve kaynak eserlerin yazıldığı, İslâm tarihinin fikrî açıdan en verimli dönemlerinden birinde yaşamış bir Arap dili âlimidir. Arap dili alanında otorite kabul edilmiş Kûfe ekolünün en önemli âlimi eş-Sa'leb ve Basra ekolünün önde gelen ismi el-Mubberred gibi iki büyük âlimden bu ilmi öğrenmiştir. Hatta kendi görüşlerini ortaya koyacak kadar bu ilimde otorite sahibi olmuştur.

ez-Zeccâc'ın *Kitâbu Fe'altu ve Ef'altu* adlı eseri hicrî üçüncü asırdaki filolojik eserlerin içerisinde, fe'altu ve ef'altu babı ile ilgili yazılmış eserlerden birisidir. Arap dilinin en verimli dönemlerinden birini yaşadığı bu dönemde, *Kitâbu Fe'altu ve Ef'altu* eseri, hem ilim talebeleri hem de ilim adamları için önem arz etmektedir. Zira bu kitap, Arap dili ve edebiyatı'nda ilim tahsili yapacak kimseler başta olmak üzere, Arap dili'nin kurallarını belirlemek isteyen dilciler ve ilk dönem kaynaklarını tahkik edecek araştırmacılar için kendisinden müstağni kalınamayacak derecede önemli veriler ihtiva etmektedir. ez-Zeccâc'ın dil konusunda sahip olduğu engin birikim, esere farklı bir değer katmaktadır. Çünkü O, İslâm medeniyetinin yapı taşlarını oluşturan âlimlerin eserlerine kadar sirâyet etmiş bir Arap dili âlimidir. Bunun yanında ez-Zeccâc, dil konularında kendine özgü fikirleri nedeniyle birçok müfessir ve dil bilimciye kaynaklık etmiştir. ez-Zemahşerî, Ebû Hayyân ve en-Neseî gibi filolojik tefsirin önemli simalarıyla birlikte el-Ezherî, İbn Manzûr ve ez-Zebîdî gibi lugat âlimlerinin onun açıklamalarını sıkça atıfta bulanmaları ez-Zeccâc'ın Arap dili açısından ne derece önemli bir mevkide olduğunu göstermektedir.

Kitabındaki ele aldığı konularda, Kur'ân-ı Kerîm'den, hadîs-i şerîf'lerden, mesellerden, şiirlerden ve bu konuda eser vermiş kişilerin eserlerinden yaptığı iktibaslarla konuyu ayrıntılarıyla ortaya koymuştur. Nahiv ekollerinin

bağlayıcılığından kendini sıyrabilecek kadar dil konusunda yetkin olan ez-Zeccâc, bu alanda, kendinden sonrakilere de bir cesaret örneği göstermiştir.

Eserin Arap dili içerisindeki öneminin bir göstergesi de ez-Zeccâc'dan sonra gelen âlimlerin eserlerinde çoğunlukla ez-Zeccâc'ın ismini kaynak olarak vermeleridir. Ayrıca ez-Zeccâc'ın önemli öğrencilerinden el-Kâlî ve el-Âmidî nin aynı konuda müstakil eserler vermesi bu kitabın o dönemdeki etkisini göstermesi açısından önemlidir. Bu sayılan tespitlere binaen ez-Zeccâc'ın *Kitâbu Fe'altu Ef'altu* adlı eserinin Arap dili ve edebiyatı'nda önemli bir konuma sahip olduğu ortaya çıkmaktadır.

4. Eserde Takip Edilen Yöntem

Fe'altu ve ef'altu türünde yazılmış ve bize ulaşmış en eski kaynak olan Ebû Hâtîm es-Sicistânî'nin *Fe'altu ve Ef'altu* adlı eserinin üslup ve tertibi incelendiğinde *Kitâbu Fe'altu ve Ef'altu* adlı eserin üslup ve düzenleme açısından yeni bir yöntemle yazıldığı sonucuna ulaşılabilir. ez-Zeccâc eserinde, dört ana konu başlığı vermiştir. Bu ana başlıklar altında tüm harflerden oluşan alfabetik alt başlıklar tanzim eden müellif, eserini bu yöntemle oluşturmuştur. Müellifin mukaddimesinde de belirttiği gibi bu eserin bu şekilde tanzim ve tertip edilmesi, öğrencilere kolaylık sağlama amacını gütmektedir.²⁸⁹

Bu eserdeki dört ana bölümden birincisi “fe'altu ve ef'altu kalıbında olup manası farklı olanlar” başlığını taşımaktadır. Bu bölüm eserin en geniş ve en uzun bölümüdür. Bu kısım Arap alfabesinde yer alan harflerin isimlerini taşıyan 28 alt bölümden oluşmaktadır.

İkinci kısım “fe'altu ve ef'altu kalıbında olup manası aynı olanlar” başlığını taşımaktadır. Bu kısım 28 bölümden meydana gelmektedir. Bölüm adları yukarıdaki gibidir. Üçüncü kısım, “yalnızca ef'altu babında kullanılanlar” başlığını taşımaktadır. Bölüm adları yine yukarıdaki alfabetik sırayla isimlendirilmiştir. Dördüncü kısım “yalnızca fe'altu babında kullanılanlar” başlığını taşımakta ve bölüm adları aynı alfabetik sırayla isimlendirilmektedir.

Kitâbu Fe'altu ve Ef'altu adlı eser incelendiğinde ez-Zeccâc'ın çok farklı yöntemler kullandığı görülmektedir. ez-Zeccâc'ın kitabta kullandığı bu yöntemler kitabın dört ana bölümünde benzer olabildiği gibi farklılıklar da gösterebilmektedir.

²⁸⁹ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 36.

Çalışmanın bundan sonraki aşamasında yazarın kitapta kullandığı uslub özelliklerinin daha iyi anlaşılması için her ana bölümden örnekler verilmeye çalışılacaktır. Bunun yanında yazar bir yöntemi sadece belli bölümlerde kullanmışsa bu durum da tespit edilip örneklendirilmeye gayret edilecektir.

4.1. Fe‘altu Sigasını Öne Alma Yöntemi

ez-Zeccâc *Kitâbu Fe‘altu ve Ef‘altu* adlı eserinde fe‘altu ve ef‘altu sigasında aynı manayı taşıyan fiilleri ve fe‘altu ve ef‘altu sigasında olup farklı manayı taşıyan fiilleri verirken fe‘altu sigasını ef‘altu sigasından önce vermiştir. ez-Zeccâc’ın eserinde “أَجْرَى-جَرَى” (niyet etmek) ve “عَمِرَ” (mamur olmak), “أَعْمَرَ” (uzun ömür sağlayan şeyler vermek), “فَرَعَ” (çıkmaq), “أَفْرَعَ” (yukarıdan aşağıya inmek) fiilleri verilirken bu durumu görülebilir.

Örneğin:

جَرَى الرَّجُلُ إِلَى الشَّيْءِ Adam bir şeye niyet etti. أَجْرَى إِلَيْهِ aynı manaya gelir. Fiilin eş anlamlısı قَصَدَ إِلَيْهِ dir.²⁹⁰

فَرَعَ الرَّجُلُ فِي الْجَبَلِ Adam dağa çıktı. إِذَا صَعَدَ Bu fiil bir yere tırmandığın zaman kullanılır.

أَفْرَعَ Yukarıdan aşağıya inmek. إِذَا أَنْحَدَرَ Yukarıdan aşağıya inildiği zaman bu fiil kullanılır.

Bu fiilin mastar hali إِفْرَاعاً şeklinde gelir.²⁹¹

عَمِرَ الرَّجُلُ Adam uzun ömürlü oldu. طَالَ عُمُرُهُ Ömrü uzadı manasındadır.

عَمَرَ الْمَنْزِلَ Ev mamur oldu. صَارَ عَامِراً Mamur olmak manasındadır.

أَعْمَرْتُ الرَّجُلَ Adama uzun ömür sağlayan şeyler verdim. إِذَا أُعْطِيَتْهُ مَا يَنْتَفِعُ بِهِ عُمُرُهُ Onun ömrüne faydalı olan bir şeyi ona verdiği zaman bu fiil kullanılır.²⁹²

4.2. Tercih Yöntemi

ez-Zeccâc eserinde fe‘altu ve ef‘altu sigasında aynı manaya gelen fiilleri verirken bazen hangi siganın tercih edildiğini, bazen de hangi siganın kullanımının daha doğru olacağını belirtmiştir. Eserde “أَخَذَ-حَدَّ” (seçti), “أَحْدَرَ-حَدَرَ” (indirmek), “شَغَلَ-

²⁹⁰ ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 62; ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 19.

²⁹¹ ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 107; ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 74-75.

²⁹² ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 102; ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 68-69.

”أشغَلَ” (meşgul etmek), ”أخَلَدَ-خَلَدَ” (yere yapışmak, sabit kalmak) fiilleri verilirken bu durumu görülebilir.

Örneğin:

رولِي سَعْتِم. أَخَلَدْتُ الدَّوْرَ Rolü seçtim. Aynı manaya gelir. Fiilin mastar hali إِخْدَادًا şeklinde gelir.

Bu fiilde حَدَدْتُهَا sigası tercih edilir.

سَدَلْتُ الرِّوْرَقَ Sandalı indirdim. أَخَدَرَ aynı manaya gelir. Bu fiilde حَدَرْتُهُ sigası tercih edilir.²⁹³

Denilir ki: شَغَلَنِي الرَّجُلُ Adam beni meşgul etti. أَشْغَلَنِي aynı manaya gelir. En doğrusu fiili fe‘ale kalıbında شَغَلَنِي olarak kullanılmaktadır.²⁹⁴

إِذَا مَالَ إِلَيْهَا وَ لَرَمَهَا Adam yere yapıştı. أَخَلَدَ aynı manaya gelir. Bu fiil bir yere yönelinip orada sabit kaldığı zaman kullanılır.

هَـبْ غَـنْجَ الْكَـالِـنِ إِذَا أَبْطَأَ عَنْهُ الشَّيْبُ Hep genç kalan adam. إِذَا أَبْطَأَ عَنْهُ الشَّيْبُ Saç ağarması onda geciktiği zaman bu fiil kullanılır. Fiil olarak sadece أَخَلَدَ kullanılır.²⁹⁵

4.3. Toplumsal Hayatta Kullanılan Cümlelerden Örnek Verme Yöntemi

ez-Zeccâc eserinde fiillerin fe‘altu ve ef‘altu sigasında kullanımını konusunda genellikle toplumun günlük hayatta kullandığı cümlelerden örnek verme yöntemini kullanmıştır. Bu durumu “denilir ki” (يُقَالُ) ifadesini kullanarak belirtmiştir. Eserde “أَبْلَقَ-بَلَقَ” (kapatmak) ve “أَرْعَصَ-رَعَصَ” (sallamak), “بَارَ” (tecrübe etmek), “أَبَارَ” (helak etmek), “هَرَبَ” (kaçmak), “أَهْرَبَ” (başlamak) fiilleri verilirken bu durum görülebilir.

Örneğin:

بَلَقَ الرَّجُلُ الْبَابَ Denilir ki; Adam kapıyı kapattı. أَبْلَقَهُ aynı manaya gelir. إِذَا أَغْلَقَهُ Bu fiil o bir şeyi kapattığı zaman anlamında kullanılır.²⁹⁶

رَعَصَتِ الرِّيحُ الشَّجْرَةَ Denilir ki; Rüzgâr ağacı salladı. أَرْعَصَتْهَا aynı manaya gelir.

إِذَا نَفَضْتَهَا Bu fiil onu salladığı zaman anlamında kullanılır.²⁹⁷

²⁹³ ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Ramazan Abduettevâb, s. 66; ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 25-26.

²⁹⁴ ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Ramazan Abduettevâb, s. 90; ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 52-53.

²⁹⁵ ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Ramazan Abduettevâb, s. 72; ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 32.

²⁹⁶ ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Ramazan Abduettevâb, s. 54; ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 9-10.

ءَ بَارَ الرَّجُلُ الشَّيْءَ Denilir ki; Adam bir şeyi tecrübe etti.

أَبَارَهُ Onu helak etti.²⁹⁸

هُرَبَ الرَّجُلُ Denilir ki; Adam kaçtı. إِذَا فَرَّ Bu fiil kaçtığı zaman anlamında kullanılır.

أَهْرَبَ Gitmeye başlamak. إِذَا أَخَذَ فِي الدَّهَابِ Bu fiil gitmeye başladığı zaman anlamında kullanılır.²⁹⁹

4.4. Açıklama Yöntemi

ez-Zeccâc eserinde fe'altu ve ef'altu sigasında kullanılan fiillerin manasının daha iyi anlaşılması için çeşitli açıklama usulleri kullanmıştır. ez-Zeccâc'ın kullanmış olduğu bu usulleri altı başlık altında özetlemek mümkündür.

4.4.1. Çeşitli Kalıplar Kullanarak Fiili Açıklama

ez-Zeccâc eserinde fe'altu ve ef'altu sigasında kullanılan fiillerin manasının daha iyi anlaşılması için çeşitli açıklamalar yaparken çoğunlukla “صَارَ” “إِذَا” “أَيَّ” “جَعَلَ” ifadelerini kullanmıştır.

Örneğin;

عَلِمَ النَّوْبَ Elbise eskidi. أَخْلَقَ aynı manaya gelir. إِذَا صَارَ خُلُقًا Bu fiil eski olduğu zaman anlamında kullanılır.³⁰⁰

صَفَفْتُ السَّرَجَ Semeri gölgelik yaptım. أَصَفَفْتُهُ aynı manaya gelir. جَعَلْتُ لَهُ صَفَّةً Bu fiil bir şeyi gölgelik yapmak anlamında kullanılır.³⁰¹

أَذْكُرُهُ Onu anmaya devam ettim. مَا أَفْتَنْتُ أَذْكُرُهُ aynı manaya gelir. أَيَّ مَا زِلْتُ أَذْكُرُهُ Yani onu sürekli andım demektir.³⁰²

مَلَحَ الْمَاءَ Su tuzlu oldu. أَمْلَحَ aynı manaya gelir. صَارَ مِلْحًا Bu fiil bir şey tuzlu oldu anlamında kullanılır.³⁰³

²⁹⁷ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 81; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 42-43.

²⁹⁸ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 55; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 10-11.

²⁹⁹ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 128; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 100.

³⁰⁰ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 71; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 31-32.

³⁰¹ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 94; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 57-58.

³⁰² ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 105; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 72.

شَفَعْتُ Dudağından kan aktı. إِذَا سَأَلْتُ Bu fiil birşey aktığı zaman kullanılır.

أَضَبَّ الرَّجُلُ عَلَيَّ الْأَمْرَ إِذَا أَقَامَ عَلَيْهِ وَ لَمْ يَزُلْ عَنْهُ Adam işe sıkı sarıldı. Bu fiil bir şeye yönelinip ondan ayrılmadığı zaman kullanılır.³⁰⁴

نَضَيْتُ الْقُوبَ عَنْ بَدَنِي Elbiseyi bedenimden çıkardım. أَيُّ الْفَيْتَةِ Yani onu çıkarıp attım.

أَنْضَيْتُ الدَّابَّةَ Hayvanı zayıflattım. هَزَلْتُهَا Onu fakir düşürdü, zayıflattı.³⁰⁵

4.4.2. Fiili Ayrıntılı Açıklama

ez-Zeccâc eserinde bazen fiilin anlamını ayrıntısı ile açıklayarak vermiştir. Eserde “حَسَفَ” (tutulmak), “أَحْسَفَ” (içinden yıkmak), “شَعَرَ” (bilmek, hissetmek), “أَشَعَرَ” (doğru yolu bulmak), “أَدَسَمَ-دَسَمَ” (kapatmak) fiilleri verilirken bu durum görülebilir.

Örneğin:

بِمَعْنَى كَسَفَ Ay tutuldu. حَسَفَ القَمَرُ Tutulmak, örtmek manasındadır.

أَحْسَفَ الرَّجُلُ Adam kuyuyu içinden yıktı.(Bol suya ulaşmak için kayayı deldi).

إِذَا حَفَرَ بئراً فأنكسر جبلها أي جصرها، وهي التي يُسمها الناس المنقوبة و يكثر ماؤها جداً Bu fiil bir kuyu kazarken onun taşları kırıldığı zaman kullanılır. O (kuyu), insanlar tarafından مَنْقُوبَةٌ diye isimlendirilir. Onun suyu gayet çoktur.³⁰⁶

شَعَرْتُ بِالشَّيْءِ Bir şeyi bildim, hissettim. إِذَا عَلِمْتُ بِهِ Bir şeyi bildiğim zaman bu fiil kullanılır.

أَشَعَرْتُ الْهُدَى Hidayete eriştim, doğru yolu buldum. إِذَا جَعَلْتُ فِيهِ عِلَامَةً يُعْرَفُ بِهَا Bir şeyin alameti olup benim onu öğrenip bildiğim zaman bu fiil kullanılır.

أَشَعَرَ، أَنْ يُوجَأَ أَصْلَ سَنَامِهَا بِالْحَدِيدَةِ وَ قَالَ بَعْضُهُمْ، إِذَا قَلَّدَتْ نَعْلًا أَوْ نَحْوَهَا فَقَدْ أَشَعَرَتْ devenin hörgücünün alt kısmını demirle ezmek manasına gelir. Bazısı da demiştir ki, ayakkabı veya başka bir şey giyilince أَشَعَرْتُ denir.³⁰⁷

³⁰³ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 118; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 87-88.

³⁰⁴ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 96; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 60-61.

³⁰⁵ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 122; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 92.

³⁰⁶ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 74; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 34.

³⁰⁷ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 92; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 55-56.

إِذَا شَدَدَتْ رَأْسَهَا إِذَا شَدَدَتْ رَأْسَهَا Bu fiil bir şeyin kapağını iyice kapattığımız zaman kullanılır. أَدَسَمْتُهَا Şişenin kapağını kapattım. دَسَمْتُ الْفَارُورَةَ Mantar gibi şeylerle şişenin ağzını iyice kapatmanın adıdır.³⁰⁸

Görüldüğü gibi bu örneklerde müellif fiilin anlamının yanı sıra detay denebilecek hususlara da değinmiştir.

4.4.3. Fiilin Kullanıldığı Durumu Açıklama

ez-Zeccâc, fe'altu ve ef'altu sigasındaki fiilleri açıklarken çoğunlukla fiilin kullanıldığı durumu açıklamak suretiyle vermiştir. Eserde "أَحَالَ-حَالَ" (olduğu hal üzere kalmak, verimsiz olmak), "نَاءَ" (ayağa dikilmek, pişmemek), "زَعَبَ" (atmak), "أَغْبَطَ-عَبَطَ" (gıpta etmek), "أَكْسَدَ" (durgun olmak) fiilleri verilirken bu durum görülebilir.

Örneğin:

إِذَا أَتَى عَلَيْهِ الْحَوْلُ Bir şey olduğu hal üzere kaldı. أَحَالَ aynı manaya gelir. حَالَ الشَّيْءِ Bu fiil bir şey olduğu hal üzere kaldığı zaman kullanılır.

إِذَا أَحَالَتَا لَمْ تَحْمِلِي حَمْلًا Hurma ve deve bir yıl verimsiz oldu. حَالَتِ النَّاقَةُ وَ النَّخْلَةُ Bu fiil bir şey olduğu hal üzere kalıp hiçbir şey taşımadığı zaman kullanılır.³⁰⁹

نَاءَ الرَّجُلِ بِالْحَمْلِ Adam yükü ayağa dikildi. Fiili muzari hali يَنْوُءُdür. إِذَا نَهَضَ بِهِ Bu fiil bir şey kaldırıldığı zaman kullanılır.

إِذَا لَمْ يَنْضَجْ فِي الطَّبَخِ Et pişmedi. نَاءَ اللَّحْمِ يَنْبِيءُ Bu fiil bir şey bir kap içine konulup pişmediği zaman kullanılır.³¹⁰

أَعْطَيْتُهُ مِنْهُ قِطْعَةً Maldan bir parçasını attım. زَعَبْتُ لَهُ مِنَ الْمَالِ زَعْبَةً verdim manasındadır.³¹¹

أَغْبَطْتُ الرَّجُلَ Adama gıpta ettim. غَبَطْتُ الرَّجُلَ aynı manaya gelir.

إِذَا أَحْبَبْتِ أَنْ يَكُونَ لَكَ مِثْلُ مَا لِه مِنْ غَيْرِ أَنْ يُسَلِّبَهُ Bu fiil birinin malına göz dikmeden onun malı gibi şeylere sevgi beslediğin zaman kullanılır.³¹²

³⁰⁸ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 75; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 35-36.

³⁰⁹ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 67; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 26/27.

³¹⁰ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 158; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 141.

³¹¹ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 151; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 133.

أَكْسَدَ الْقَوْمُ Kavmin alış-verişi durgun oldu. إِذَا كَسَدَتْ سُوقُهُمْ Bu fiil çarşıda satışlar durgun olduğu zaman kullanılır.³¹³

4.4.4. Fiili Müradifiyle Açıklama

ez-Zeccâc, bazen fiilin fe‘altu ve ef‘altu sigasında kullanımını konusunda fiilin eş anlamlısını vermek suretiyle fiili açıklamıştır. Eserde “حَلَبَ” (sağmak), “أَحْلَبَ” (birlikte sağmak), “شَافَ” (bakım yapmak), “أَشَافَ” (denetlemek), “أَزَمَلَ-رَمَلَ” (dokumak), “أَصَرَ” (acımak), “سَحَوَ” (soymak), “آتَى” (vermek) fiilleri verilirken bu durum görülebilir.

Örneğin:

حَلَبَ الرَّجُلُ الشَّاةَ وَ النَّاقَةَ Adam koyun ve deveyi sağdı. Eş anlamı اسْتَدْرَهُمَا dır.

أَحْلَبَ الْقَوْمُ Kavim sütü birlikte sağdılar. Onlara مَحْلَبُونَ ismi verilir. Eş anlamı أَعَانُوا dur.³¹⁴

شَافَ الرَّجُلُ الشَّيْءَ Adam bir şeye bakım yaptı. Eş anlamı جَلَاهُ وَ زَيَّنَهُ dur.

أَشَافَ عَدَى الْأَمْرِ Bir işi denetledi. Yani onu kontrol etmek.³¹⁵

أَصَرَ الشَّيْءَ يَأْصِرُهُ Bir şeye acımak. Eş anlamı عَطَفَهُ dur.³¹⁶

سَحَوْتُ الْقِرْطَاسَ Yapracağını soydum. Eş anlamı قَشَرْتَهُ: قَشَرْتَهُ dur.³¹⁷

رَمَلَ الرَّجُلُ الْحَصِيرَ Adam hasır dokudu. Bu fiilin mastarı رَمَلَ (dokumak)dir. اَزَمَلَهُ aynı manaya gelir. Eş anlamı نَسَجَهُ dur. Fiilin mastar hali اِزْمَالًا dir.³¹⁸

آتَيْتُهُ الشَّيْءَ Ona bir şey verdim. Eş anlamı أُعْطَيْتُهُ dur.³¹⁹

³¹² ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 155; ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 138.

³¹³ ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 143; ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 119.

³¹⁴ ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 69; ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 28-29-30.

³¹⁵ ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 93; ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 56.

³¹⁶ ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 160; ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 145.

³¹⁷ ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 152; ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 134.

³¹⁸ ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 79; ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 41.

³¹⁹ ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 146; ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 123.

4.4.5. Fiili Açıklama Yapmadan Verme

ez-Zeccâc eserinde bazen de hiçbir açıklama vermeden sadece fiili verip geçmiştir. “أَذْلَعُ-ذَلَعُ” (çıkarmak), “أَمَكَرَ-مَكَرَ” (kararmak), “صَاخَ” (çığlık atmak, bağırarak), “أَصَاخَ” (gök gürlmek), “فَطَرَ” (yarmak), “أَفْطَرَ” (iftar etmek), “أَخَذَيْ” (ayakkabı almak), “أَسَرَ” (esir etmek), “جَذَفَ” (uçmak), “خَرَمَ” (delmek) fiilleri verilirken bu durum görülebilir.

Örneğin:

أَذْلَعْتُ لِسَانِي Dilimi çıkardım. أَدْلَعْتُ aynı manaya gelir.³²⁰

مَكَرَ اللَّيْلُ Gece karardı. أَمَكَرَ aynı manaya gelir.³²¹

صَاخَ السُّكْرَانُ مِنْ سُكْرِهِ Sarhoş sarhoşluğu sebebiyle çığlık attı, bağırıldı.

أَصْحَتِ السَّمَاءُ Gök gürlledi. Fiilin mastar hali إِصْحَاءٌ şeklindedir.³²²

فَطَرْتُ الشَّيْءَ Nesneyi yarıdım.

أَفْطَرْتُ مِنَ الصَّوْمِ Orucu iftar ettim.³²³

أَخَذَيْتُ الرَّجُلَ نَعْلًا Adama ayakkabı aldım.³²⁴

أَسَرْتُ الْعَدُوَّ Düşmanı esir ettim.Fiilin mastar hali أَسْرًا şeklindedir.³²⁵

جَذَفَ الطَّائِرُ بِجَنَاحِهِ Kuş süratle uçtu.³²⁶

خَرَمْتُ الشَّيْءَ Bir şeyi deldim.Fiilin mastar hali خَرْمًا şeklindedir.³²⁷

³²⁰ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 75; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 35-36.

³²¹ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 118; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 87-88.

³²² ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 95; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 59.

³²³ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 107; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 74-75.

³²⁴ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 135; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 109-110.

³²⁵ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 160; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 145.

³²⁶ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 148; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 128-129.

³²⁷ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 149; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 130.

4.4.6. Örnek Cümlede Geçen Kelimeleri Açıklama

ez-Zeccâc eserinde bazen örnek cümlede geçen kelimenin anlamını açıklamıştır. Eserde “أَحْسَنَ-حَسَنٌ” (halka takmak), “أَشَطَّ-شَطٌّ” (kapatmak) “أُورَسَ-وَرَسٌ” (sararmak), “أَكْشَفَ” (yıllık doğum yapmak), “أَحْمَقٌ” (ahmak evladı olmak), “أَخَسَفَ” (kuyu açmak) fiilleri verilirken bu durum görülebilir.

Örneğin:

الدِّي يُجْعَلُ فِي أَنْفِ أَحْسَنُ Devenin burun halkasını taktım. أَحْسَنُ aynı manaya gelir. أَحْسَنُ البَعِيرِ العودِ. Devenin burnuna takılan halka için kullanılan terimdir.³²⁸

إِشْطَاطًا Kabı kapattım. أَشْطَطْتُ aynı manaya gelir. Fiilin mastar hali إِشْطَاطًا dir.

إِذَا جَعَلْتُ لَهَا شِطَاطًا وَالشِّطَاطُ: حَشَبَةٌ تَجْعَلُ كَالزُّرِّ لِبَعْضِ الْجَوَالِقِ Bu fiil küçük tahtalarla bu işi yaptığın zaman kullanılır. الشِّطَاطُ: Çuvala ağaç parçalarının düğme gibi yapılmasıdır.³²⁹

وَرَسَ الرَّمْتُ Rams ağacı sarardı. أُورَسَ aynı manaya gelir. إِذَا اصْفَرَّ Bu fiil bir sarardığı zaman kullanılır.

ضَرَبْتُ مِنَ الشَّجَرِ الرَّمْتُ: Rams bir ağaç türüdür.³³⁰

أَكْشَفَ الْقَوْمُ Kavmin develeri yıllık doğum yapar.

صَارَتْ إِبِلُهُمْ كُشْفًا وَ الكُشْفُ جَمْعُ نَاقَةٍ كُشُوفٍ، وَالْكَشُوفُ: هِيَ الَّتِي يُحْمَلُ عَلَيْهَا فِي كُلِّ سَنَةٍ Develer küşüf oldu, الكُشْفُ doğurgan devenin çoğuludur. الكُشُوفُ her sene doğum yapan devedir.³³¹

إِذَا وُلِدَ لَهُ وَوَلَدٌ أَحْمَقٌ Adamin ahmak evladı oldu. أَحْمَقٌ Bu fiil bir kişinin ahmak çocuğu doğduğu zaman kullanılır. Ahmak bir çocuğu olan kişiye مُحْمَقٌ denir.³³²

أَخَسَفَ الرَّجُلُ Adam (suyu bol olan) kuyunun kayalarını kırdı.

³²⁸ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 72; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 32.

³²⁹ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 90; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 52-53.

³³⁰ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 124; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 94-95.

³³¹ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 142; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 119.

³³² ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 135; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 109-110.

إِذَا حَفَرَ فَكَسَرَ جَبَلَ الْبَيْتِ الْخَسِيفِ، الْبَيْتِ الْخَسِيفِ: الَّتِي لَا يَكَادُ يَنْقَطِعُ مَآؤُهَا، وَ هِيَ الَّتِي تُسَمِّيهَا النَّاسُ الْمُنْقُوبَةَ.
Suyu bol olan kayalar kırılarak kazıldığı zaman bu fiil kullanılır. الْبَيْتِ الْخَسِيفِ İnsanların
الْمُنْقُوبَةَ diye isimlendirdiği suyu hiç kesilmeyecek gibi olan kuyuya denir.³³³

4.4.7. Fiilin Farklı Anlamlarına Açıklama Getirme

ez-Zeccâc, fiilin ef'altu veya fe'altu kalıbında birden çok manası mevcutsa her manayı ayrı ayrı örnek vermek suretiyle açıklamıştır. Eserde “أَدَمَ” uzlaştırmak, barıştırmak ve karıştırmak olarak iki manada, “أَمَمَ” ise sadece karıştırmak manasında, “أَشْرَرَهُ” sermek ve kurutmak olarak iki manada “أَشْرَرَهُ” ise sadece kurutmak manasında “أَطْلَعَ-طَلَعَ” fiili hem gözetmek hem tomurcuklanmak olarak her iki sigada da iki ayrı manada olduğu belirtilmektedir. ez-Zeccâc, fiillerin bu farklı anlamlarını farklı örneklerle açıklamıştır.

Örneğin;

أَدَمْتُ بَيْنَهُمْ إِذَا أَلَفْتَ بَيْنَهُمْ Kavmin arasını uzlaştırdım,barıştırdım. Onları barıştırdım. Bu fiil arada uzlaşma sağlandığı zaman kullanılır.

أَدَمْتُ التَّرِيدَ إِذَا خَلَطْتَهُ بِاللَّحْمِ Tiridi et suyuyla karıştırdım. اَدَمْتُهُ aynı manaya gelir. Bu fiil tirit etle karıştırıldığı zaman kullanılır.³³⁴

أَشْرَرْتُ التُّوبَ إِذَا بَسَطْتَهُ Elbiseyi serdim. أَشْرَرْتُهُ aynı manaya gelir. Bu fiil bir şey yere serdiği zaman kullanılır.

أَشْرَرْتُ الْمِلْحَ إِذَا جَفَّفْتَهُ Tuzu kuruttum. Bu fiil bir şey kurutulduğu zaman kullanılır.³³⁵

أَشْرَفَ إِذَا أَشْرَفَ أَدَمْتُ عَلَى الْقَوْمِ Adam kavmi kontrol etti, gözetti. أَطْلَعَ عَلَى بَيْنِهِمْ Bu fiil bir şey kontrol edildiği zaman kullanılır.

أَشْرَفَ إِذَا أَشْرَفَ أَدَمْتُ عَلَى النَّخْلِ Hurma tomurcuklandı. أَطْلَعَ Bu fiil hurma meydana çıkıp görüldüğü zaman kullanılır.³³⁶

³³³ ez-Zeccâc, Fe'altu ve Ef'altu, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 135; ez-Zeccâc, Fe'altu ve Ef'altu, tah. Mâcid Hasan, s. 110.

³³⁴ ez-Zeccâc, Fe'altu ve Ef'altu, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 129; ez-Zeccâc, Fe'altu ve Ef'altu, tah. Mâcid Hasan, s. 101.

³³⁵ ez-Zeccâc, Fe'altu ve Ef'altu, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 91; ez-Zeccâc, Fe'altu ve Ef'altu, tah. Mâcid Hasan, s. 54-55.

³³⁶ ez-Zeccâc, Fe'altu ve Ef'altu, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 98; ez-Zeccâc, Fe'altu ve Ef'altu, tah. Mâcid Hasan, s. 62.

إِذَا ضَيِّقَ فِي النَّفَقَةِ Adamın nafakası dar oldu. أَفْتَرَ aynı manaya gelir. فَتَرَ الرَّجُلُ عَلَي نَفْسِهِ bir kişinin kazancı az olduğu zaman kullanılır.

إِذَا لَرِمَ Semer lüzumlu oldu. أَفْتَرَ aynı manaya gelir. فَتَرَ السَّرْجُ zaman kullanılır.³³⁷

4.5. Fiilleri Çeşitli Sigalarıyla Birlikte Verme Yöntemi

ez-Zeccâc kitabında fe‘altu ve ef‘altu sigasındaki bir fiili açıklarken fiilin mazi sigası dışındaki sigalarını da belirtmiştir. Eserde fiilin en çok mastar sigası verilmesine karşın muzari, ismi fail, ismi meful sigalarında azımsanmayacak oranda belirtilmiş durumdadır.

4.5.1. Fiili Muzari ve Mastar Sigalarıyla Birlikte Verme

ez-Zeccâc eserinde, bazen fiilin müzari ve mastar sigalarını vermiştir. “أَعَادَ-عَادَ” (dolaşmak), “أَفَاخَ-فَاخَ” (hâsıl olmak), “عَلَاَ” (aşırılık etmek), “أَغْلَى” (kaynatmak), “ذَمَّ” (kınamak), “أَذَمَّ” (kınanmak), “أَحْرَّ-حَرَّ” (ısınmak), fiilleri verilirken bu durum görülebilir.

Örneğin:

عِيَادًا وَفُوحًا نَعُودُ Deve yavrusunun etrafında dolaştı. Fiilin muzari hali نَعُودُ mastar hali عِيَادًا dir. إِذَا طَافَتْ بِهِ وَ لَرِمَتْهُ أَعَادَتْ aynı manaya gelir. Bu fiil bir şeyin etrafında dolaşılıp onun etrafından ayrılınmadığı zaman kullanılır. Fiilin mastar hali إِعَادَةٌ dir.³³⁸

فِيخًا وَ فُوحًا Fiil muzari hali يَفُوحُ mastar halleri فَاخَ الرَّجُلُ Adamdan ses hasıl olmak. Fiilin muzari hali يَفُوحُ mastar halleri فَاخَ الرَّجُلُ

إِذَا خَرَجَتْ مِنْهُ رِيحٌ بِصَوْتٍ إِذَا خَرَجَتْ مِنْهُ رِيحٌ بِصَوْتٍ إِذَا خَرَجَتْ مِنْهُ رِيحٌ بِصَوْتٍ Bu fiil birinden rüzgâr sesi çıktığı zaman kullanılır.³³⁹

إِذَا جَاوَزَ الْحَدَّ فِيهِ إِذَا جَاوَزَ الْحَدَّ فِيهِ إِذَا جَاوَزَ الْحَدَّ فِيهِ Adam borcunda aşırılık etti. Bu fiil biri haddi aştığı zaman kullanılır. Fiilin muzari hali يَغْلُو mastar hali غُلُوًّا dir.

إِذَا أَوْقَدَ تَحْتَهُ النَّارَ حَتَّى يَغْلَى إِذَا أَوْقَدَ تَحْتَهُ النَّارَ حَتَّى يَغْلَى إِذَا أَوْقَدَ تَحْتَهُ النَّارَ حَتَّى يَغْلَى Suyu kaynattı. Bu fiil bir şey kaynayınca kadar ateşin üstüne konulduğu zaman kullanılır.³⁴⁰

³³⁷ ez-Zeccâc, Fe‘altu ve Ef‘altu, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 109; ez-Zeccâc, Fe‘altu ve Ef‘altu, tah. Mâcid Hasan, s. 77-78.

³³⁸ ez-Zeccâc, Fe‘altu ve Ef‘altu, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 100; ez-Zeccâc, Fe‘altu ve Ef‘altu, tah. Mâcid Hasan, s. 65.

³³⁹ ez-Zeccâc, Fe‘altu ve Ef‘altu, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 106; ez-Zeccâc, Fe‘altu ve Ef‘altu, tah. Mâcid Hasan, s. 73.

يَذُمُّ ذَمًّا Adam bir şeyi kınadı. Fiilin muzari hali يَذُمُّ mastar hali ذَمًّا dir.

أَذَمَّ الرَّجُلُ Adam kınandı. إِذَا مَا يَذُمُّ عَلَيْهِ Bu fiil birisi kınanacak bir şey yaptığı zaman kullanılır.³⁴¹

Denilir ki: حَرَّ النَّهَارِ Nehir ısındı. Fiilin muzari hali يَجْرُ mastar hali حَرًّا dır. أَحْرٌ aynı manaya gelir. Fiilin mastar hali إِخْرَارٌ dir.³⁴²

4.5.2. Fiili Mastar Sigasıyla Birlikte Verme

ez-Zeccâc kitabında fe‘altu ve ef‘altu sigasındaki bir fiili tahlil ederken bazen fiilin mastarını vermiştir. Eserde “أَسَحَتْ-سَحَتْ” (kökünü kazımak, kökünü kurutmak), “أَفْرَشَ-فَرَشَ” (sermek), “رَفَأَ” (dikmek), “أَرْفَأَ” (iskeleye çekmek), “بَرَدَ” (sürme çekmek, soğutmak), “حَنَأَ” (boyamak) fiilleri verilirken bu durum görülebilir.

Örneğin:

سَحَتْ الرَّجُلُ الشَّيْءَ Adam bir şeyin kökünü kazıdı, kökünü kuruttu. أَسَحَتْ aynı manaya gelir. إِذَا إِسْتَأْصَلَهُ Bu fiil bir şey aslına geri döndüğü zaman kullanılır. Fiilin mastar hali إِسْحَاتًا dir.³⁴³

فَرَشْتُ الرَّجُلَ فِرَاشًا Adama yatak serdim. أَفْرَشْتُهُ aynı manaya gelir. إِذَا جَعَلْتُ لَهُ فِرَاشًا Bu fiil bir kişiye yatak yapıldığı zaman kullanılır. Fiilin mastar hali إِفْرَاشًا dir.³⁴⁴

رَفَأْتُ الثُّوبَ Elbiseyi diktim. Fiilin mastar hali رَفَأًا dir.

أَرْفَأْتُ السَّفِينَةَ Gemiyi iskeleye çektim. إِذَا قَرَّبْتَهَا مِنَ الشَّاطِئِ Bu fiil bir şeyi kıyıya yaklaştırdığımız zaman kullanılır. Fiilin mastar hali إِرْفَاءٌ dir.³⁴⁵

بَرَدْتُ عَيْنِي Gözüme sürme çektim. أَبْرَدُهَا aynı manaya gelir.

بَرَدَ الْمَاءَ حَرَارَةَ جَوْفِي Su içimin sıcaklığını soğuttu. Fiilin mastar hali بَرْدًا dir.³⁴⁶

³⁴⁰ ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 105; ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 71.

³⁴¹ ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 77; ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 39.

³⁴² ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 66; ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 25-26.

³⁴³ ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 86; ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 47.

³⁴⁴ ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 105; ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 72.

³⁴⁵ ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 83; ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 44-45.

حَنَأَ Onun saçlarını kına ile boyadım. حَضَبْتُهُ بِالْحَنَاءِ Saçları kına ile boyadım. Fiil حَنَأَ olarak iki şekilde okunabilir. Fiilin mastar hali حَنَاءٌ dir.³⁴⁷

4.5.3. Fiili Muzari Sigasıyla Birlikte Verme

Eserde fiilin sadece muzari sigasıyla verildiği durumlar mevcuttur. “أَزَالَ-زَالَ” (uzaklaştırmak), “أَنَحَا-نَحَا” (bakmak), “خَلَّ” (zayıflatmak), “أَخَلَّ” (kısaltmak), “رَجَأَ” (ümit etmek), “أَرْجَأَ” (ertelemek), “دَنَأَ” (hasis olmak) fiilleri verilirken bu durum görülebilir.

Örneğin:

زَالَ الرَّجُلُ الشَّيْءَ Adam nesneyi uzaklaştırdı. Fiilin muzari hali يَزِيلُهُ dur. أَزَالَ aynı manaya gelir. Fiilin muzari hali يُزِيلُهُ dur. إِذَا نَحَاهُ Bu fiil bir şeyden uzaklaşıldığı zaman kullanılır.³⁴⁸

نَحَا بَصْرَهُ إِلَيْهِ Ona gözünü çevirip baktı. أَنَحَا بَصْرَهُ إِلَيْهِ aynı manaya gelir. إِذَا رَمَاهُ بِبَصَرِهِ Bu fiil bir şeye bir bakış atıldığı zaman kullanılır. Fiilin muzari hali يَنْجِيهِ dir.³⁴⁹

خَلَّ الْجِسْمُ Bir şeyi eksiltti,zayıflatmış, inceltti. إِذَا نَقَصَ وَ دَقَّ Bu fiil bir şey inceltirilip azaltıldığı zaman kullanılır. Fiilin muzari hali يَخِلُّ dür.

أَخَلَّ الرَّجُلُ بِالشَّيْءِ Adam bir şeyle (bıçak v.b.) kısalttı. إِذَا قَصَرَ فِيهِ Bu fiil bir şey kısaltıldığı zaman kullanılır.³⁵⁰

رَجَأَ الرَّجُلُ الشَّيْءَ Adam bir şey ümit etti. إِذَا أَمَلَهُ Bu fiil bir şeye ümit beslendiği zaman kullanılır. Fiilin muzari hali يَرْجُوهُ dur.

أَرْجَأَ İşı erteledi. إِذَا أَخَّرَهُ Bu fiil bir şey tehir edildiği zaman kullanılır. Fiilin muzari hali يَرْجِئُهُ mastar hali إِرْجَاءٌ dir.³⁵¹

دَنَأَ الرَّجُلُ Adam hasis oldu. Fiilin muzari hali يَدْنَأُ mastar hali دَنَاءَةٌ dür.

³⁴⁶ ez-Zeccâc, Fe‘altu ve Ef‘altu, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 147; ez-Zeccâc, Fe‘altu ve Ef‘altu, tah. Mâcid Hasan, s. 127.

³⁴⁷ ez-Zeccâc, Fe‘altu ve Ef‘altu, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 149; ez-Zeccâc, Fe‘altu ve Ef‘altu, tah. Mâcid Hasan, s. 129-130.

³⁴⁸ ez-Zeccâc, Fe‘altu ve Ef‘altu, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 85; ez-Zeccâc, Fe‘altu ve Ef‘altu, tah. Mâcid Hasan, s. 46.

³⁴⁹ ez-Zeccâc, Fe‘altu ve Ef‘altu, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 122; ez-Zeccâc, Fe‘altu ve Ef‘altu, tah. Mâcid Hasan, s. 92.

³⁵⁰ ez-Zeccâc, Fe‘altu ve Ef‘altu, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 73; ez-Zeccâc, Fe‘altu ve Ef‘altu, tah. Mâcid Hasan, s. 33.

³⁵¹ ez-Zeccâc, Fe‘altu ve Ef‘altu, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 83; ez-Zeccâc, Fe‘altu ve Ef‘altu, tah. Mâcid Hasan, s. 44-45.

إِذَا كَانَ دَنِيئًا : وَهُوَ الْحَسِيسُ الَّذِي لَا خَيْرَ فِيهِ Bu fiil biri haysiyetsiz olduğu zaman kullanılır ki hasis kişide hayır yoktur. Fiilin mazisi دُنُوٌ şelinde de okunabilir. Fiilin muzari hali يَدُنُوٌ dür.³⁵²

4.5.4. Fiili Tüm Master Sigalarıyla Birlikte Verme

ez-Zeccâc, bazen de bir fiilin iki ya da üç masterını arka arkaya vermiştir. Eserde “أَبْطَأَ-بَطَأَ” (işini yavaş yapmak), “أَجْفَلَ-جَفَلَ” (hezimete uğramak), “قَادَ” (çekip götürmek), “أَقَادَ” (öldürmek), “كَأَى” (zayıflatmak), “أَكَلَى” (yormak), “ذَرَأَى” (beyazlamak), “أَوْقَدَ-وَقَدَّ” (çok dövmek) fiilleri verilirken bu durum görülebilir.

Örneğin:

Denilir ki: بَطَأَ الرَّجُلُ فِي الْأَمْرِ Adam işini yavaş yaptı. فِيهِ أَبْطَأَ aynı anlama gelir. Fiilin masterları بَطَأَ، إِبْطَاءً وَ بَطَاءً dir.³⁵³

جَفَلَ الْقَوْمُ Kavim hezimete uğradı. أَجْفَلُوا aynı manaya gelir. Eş anlamlısı إِنْهَدَمُوا dur. Fiilin masterları جُفُولًا، جُفُولًا şeklindedir.³⁵⁴

قَادَ الرَّجُلُ الْفَرَسَ Adam atı yularından tutup çekip götürdü. Fiilin muzari hali يَقُودُهُ dur.

أَقَادَ فَلَانًا بِفُلَانٍ Filanı filanla beraber öldürdüm. إِذَا فَكَلَهُ بِه Bu fiil bir şey biriyle beraber öldürüldüğü zaman kullanılır. Fiilin master halleri قَوْدًا وَ قَوْدًا dir.³⁵⁵

كَأَى الرَّجُلُ مِنَ الْأَعْيَاءِ Adam yorgunluktan zayıf düştü. Fiilin master hali كَلَالًا dir.

كَأَى الرَّجُلُ مِنَ الْأَعْيَاءِ Adam yorgunluktan zayıf düştü. Fiilin master hali كَلَالًا dir.

كَأَى الرَّجُلُ مِنَ الْأَعْيَاءِ Adam yorgunluktan zayıf düştü. Fiilin master hali كَلَالًا dir.

كَأَى الرَّجُلُ مِنَ الْأَعْيَاءِ Adam yorgunluktan zayıf düştü. Fiilin master hali كَلَالًا dir.

³⁵² ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 150; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 131.

³⁵³ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 54; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 9-10.

³⁵⁴ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 61; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 16-17.

³⁵⁵ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 112; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 80.

³⁵⁶ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 115; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 84.

ذَرَأَ شَعْرَهُ Saçın ön kısmı beyazladı. إِذَا اِبْيَضَ مُقَدِّمَ رَأْسِهِ Bu fiil başın ön tarafı beyazladığı zaman kullanılır. Fiilin mastarları ذَرَاءَةٌ و ذَرَعًا و ذَرَىءٌ ذَرَعًا şeklindedir.³⁵⁷

أَوْقَدْتُهُ أَوْقَدْتُهُ و وَقَدَأَ وَقَدَأَ Adamı sakat bırakacak kadar dövdüm. Fiilin mastar halleri وَقَدَأَ و وَقَدَأَ dir. اَوْقَدْتُهُ aynı manaya gelir. إِذَا تَرَكَتُهُ عَلِيلاً Bu fiil birinin sakat bir şekilde bırakıldığı zaman kullanılır. Fiilin mastar hali اِيقَادًا dir.³⁵⁸

4.5.5. Fiili İsmi Fail Sigasıyla Birlikte Verme

ez-Zeccâc eserinde, fiilin fe‘altu ve ef‘altu sigasında kullanımı konusunda gerekli gördüğü durumlarda fiilin ismi faillerini vermiştir. Eserde “أَجْرَمَ-جَرَمَ” (günah işlemek), “أَتَأَمَّ” (ikiz doğurmak), “حَمَى” (muhafaza etmek), “أَحْمَى” (ısıtmak), “أَزَعَى” (yeşermek), “لَات-أَلَات” (uzak olmak) fiilleri verilirken bu durum görülebilir.

Örneğin;

جَرَمَ الرَّجُلُ Adam günah işledi. أَجْرَمَ aynı manaya gelir. كَسَبَ جُرْمًا Günah işlemek. İsmi faili جَارِمٌ olur.³⁵⁹

أَتَأَمَّتِ الْمَرْأَةُ Kadın ikiz doğurdu. إِذَا وَلَدَتْ وَلَدَيْنِ فِي بَطْنٍ Bu fiil bir kadının karnından iki çocuk çıktığı zaman kullanılır. İsmi faili مُتَنِّمٌ dur.³⁶⁰

مَنَعْتُهُ مِنَ الْغَدَاءِ الضَّارِّ Onu hastalıktan muhafaza ettim. حَمَيْتُ الْمَرِيضَ

أَحْمَيْتُ الْحَدِيدَ Demiri ısıttım. İsmi faili مُحْمِيٌّ dür.³⁶¹

أَتَأَمَّتِ الْمَرْأَةُ Kadın ikiz doğurdu. إِذَا وَلَدَتْ وَلَدَيْنِ فِي بَطْنٍ Bu fiil bir kadının karnından iki çocuk çıktığı zaman kullanılır. İsmi faili مُتَنِّمٌ dur.³⁶²

أَزَعَتِ الْأَرْضُ Yerde otlar çıktı. إِذَا خَرَجَ مِنْهَا الْمَرْعَى Bu fiil otlar yerden çıktığı zaman kullanılır. İsmi faili مُزَعِيَةٌ dür.³⁶³

³⁵⁷ ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 150; ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 131-132.

³⁵⁸ ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 125; ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 95-96.

³⁵⁹ ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 61; ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 16-17.

³⁶⁰ ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 133; ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 108.

³⁶¹ ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 68; ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 28.

³⁶² ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 133; ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 108.

لَاتَبَى الشَّيْءُ عَنْ وَجْهِ إِذَا صَرَفْتَنِي أَيْنَ مَا أَلْتَنِي Bir şey benden uzak oldu. Aynı manaya gelir. Bu fiil bir kişi defedildiği zaman kullanılır. İsmi failleri لَاطٌ و ملِيْتُ şeklinde dir.³⁶⁴

4.5.6. Fiili İsmi Mef'ul Sigasıyla Birlikte Verme

ez-Zeccâc eserinde, fiilin fe'altu ve ef'altu sigasında kullanımı konusunda gerekli gördüğü durumlarda fiilin ismi mef'ullerini vermiştir. Eserde “أَحَبَّ-حَبَّ” (sevmek), “أَخْفَرَّ” (kiralamak), “أَخْفَرُ” (iptal etmek), “أَصَاقَ” (çolak olmak), “قُبِرَ” (helak etmek) fiilleri verilirken bu durum görülebilir.

Örneğin:

Denilir ki: حَبَبْتُ الشَّيْءَ Bir şeyi sevdim. أَحَبَبْتُ aynı manaya gelir. İsmi mef'ulü مَحْبُوبٌ şeklindedir.³⁶⁵

Denilir ki: أَخْفَرْتُ الرَّجُلَ Adamı (işçi olarak) tuttum. إِذَا أُجِرْتَهُ Bu fiil bir kişi kiralandığı zaman kullanılır. İsmi mef'ulü مَخْرُوفٌ şeklindedir.

أَخْفَرْتُهُ Onu (anlaşmayı) iptal ettim. إِذَا نَقَضْتَ عَهْدَهُ Bu fiil anlaşma fes edildiği zaman kullanılır.³⁶⁶

قُبِرَ اللهُ الدُّشْمَانُ Allah düşmanı helak etti. Eş anlamı أَهْلَكَهُdür. İsmi mef'ulü مُقْبَرٌ şeklindedir.³⁶⁷

4.6. Mübalağa Bildiren Fiili Zikretme Yöntemi

ez-Zeccâc eserinde, sadece ef'altu ve sadece fe'altu kalıbında gelen fiilleri verirken mübalağa bildiriyorsa bu durumu belirtmiştir. Eserde “قَنَّ” (kırpkırmızı olmak), “أَجْمَلٌ” (çok güzel olmak), “أَكْفَرٌ” (çok olmak), “أَمْعَزٌ” (keçisi çok olmak), “أَمْكَنٌ” (ürünü fazla olmak) fiilleri verilirken bu durum görülebilir.

Örneğin:

قَنَّ اللَّوْنُ Rengi ziyadesiyle kırmızı oldu. Eş anlamı إِحْمَرٌdır.³⁶⁸

³⁶³ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 136; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 112.

³⁶⁴ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 116; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 84-85.

³⁶⁵ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 71; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 31-32.

³⁶⁶ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 73; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 33.

³⁶⁷ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 148; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 128.

كُفِّرَتْ جَمَالُهُمْ أَجْمَلِ الْقَوْمِ Kavim çok güzel oldu. Güzelliğinin çok fazla olmasıdır.³⁶⁹

إِذَا كَثُرَ مَالُهُ أَكْثَرَ الرَّجُلِ Adamın malı çok oldu. Bu fiil bir kişinin malı çok olduğu zaman kullanılır. İsmi faili مُكْتَبٌ dur.³⁷⁰

كُفِّرَتْ غَنَمُهُ الْمِعْزَى Dişi keçisi çok olmak.³⁷¹

إِذَا كَثُرَ بَيْضُهَا أَمَكَنْتِ الطَّبِيئَةَ Hayvanın yumurtlaması fazla oldu. Bu fiil hayvanın yumurtası çok olduğu zaman kullanılır.³⁷²

4.7. Fiilin Farklı Anlamlarını Belirtme Yöntemi

ez-Zeccâc, fiilin fe'altu ef'altu sigasında gelen fiillerin yada sadece fe'altü ve sadece ef'altü sigasında gelen fiillerin iki ya da üç farklı manaları varsa fiilin bu anlamlarını beraber zikretmek suretiyle eserinde değinmiştir.

4.7.1. Fe'altu ve Ef'altu Sigasında Aynı Manaya Gelen Fiilin Farklı Anlamlarını Belirtme

ez-Zeccâc, fe'altu ve ef'altu sigasında aynı manaya gelen fiillerin iki ya da üç farklı manaya gelenleri varsa, fiillerin bu farklı anlamlarını beraber vermek suretiyle belirtmiştir. Eserde “أَجْرٌ-أَجْرٌ” filleri “karşılık vermek, kiralamak” olarak iki farklı manada, “أَنْزَى-أَنْزَى” filleri “ıslanmak, mal çok olmak” olarak iki farklı manada, “أَمَدٌ-أَمَدٌ” filleri “uzun süre yapmak, mürekkep yapmak, ısrarcı olmak” olarak üç farklı manada kullanılmış ve bu anlamların hepsini ayrı ayrı örneklendirilmiştir.

Örneğin:

أَجْرَهُ اللَّهُ بِأَجْرِهِ Allah ona yaptığına göre karşılık verdi.

أَجْرَهُ Onu kiraladım. Fiilin muzari hali يُؤَجِّرُهُ dür. İsmi faili مُأَجَّرٌ و مُأَجَّرٌ dur.

كَذَلِكَ: أَجْرْتُ الْمَمْلُوكَ Yine bir şeyi kiraladım denir.

أَجْرْتُ Ona ücretini ödedim. أَعْطَيْتُهُ أُجْرَتَهُ Ona ücretini verdim.³⁷³

³⁶⁸ ez-Zeccâc, Fe'altu ve Ef'altu, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 156; ez-Zeccâc, Fe'altu ve Ef'altu, tah. Mâcid Hasan, s. 139.

³⁶⁹ ez-Zeccâc, Fe'altu ve Ef'altu, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 134; ez-Zeccâc, Fe'altu ve Ef'altu, tah. Mâcid Hasan, s. 109.

³⁷⁰ ez-Zeccâc, Fe'altu ve Ef'altu, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 142; ez-Zeccâc, Fe'altu ve Ef'altu, tah. Mâcid Hasan, s. 119.

³⁷¹ ez-Zeccâc, Fe'altu ve Ef'altu, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 144; ez-Zeccâc, Fe'altu ve Ef'altu, tah. Mâcid Hasan, s. 120.

³⁷² ez-Zeccâc, Fe'altu ve Ef'altu, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 143; ez-Zeccâc, Fe'altu ve Ef'altu, tah. Mâcid Hasan, s. 120.

Denilir ki: تَرَى الْمَكَانَ Yer kuruduktan sonra ıslandı. أَتَرَى aynı manaya gelir.

Yine تَرَى الْقَوْمَ Kavmin malı çok oldu. أَتَرَى الْقَوْمَ aynı manaya gelir.³⁷⁴

أَمَدَدْتُهَا aynı manaya gelir. مَدَدْتُ الْإِبِلَ، سَقَيْتُهَا الْمَدِيدَ Deveye yardım ettim, onu uzun süre suladım.

يَدِيتُ فِيهَا مَدَادًا Bu fiil divitin içine mürekkep katıldığı zaman kullanılır. مَدَدْتُ الدَّوَاةَ Divite mürekkep yaptım.

يَدِيتُ فِي الْعَرِيّ مَدَدْتُهُ Günahıta ısrarcı oldum. أَمَدَدْتُهُ aynı manaya gelir.³⁷⁵

4.7.2. Fe'altu Sigasındaki Fiilin Farklı Anlamlarını Belirtme

ez-Zeccâc eserinde Arap dilinde fiilin fe'altu ef'altu sigasında kullanımı konusunda fiil fe'altu kalıbında iki ya da üç mana ifade ediyorsa her manayı ayrı ayrı belirtmek suretiyle eserinde değinmiştir. Eserde “وَجَبَ” fiili “batmak, oynamak, yıkılmak” olarak üç manada ve “شَرَعَ” fiili “girmek, geçmek, vaaz etmek” olarak üç madana kullanılmış ve bu anlamların hepsi ayrı ayrı örneklendirilmiştir.

Örneğin:

وَجَبَتِ الشَّمْسُ Güneş battı. إِذَا غَابَتْ Bu fiil bir şey battığı zaman kullanılır.

وَجَبَ الْقَلْبُ Yürek çarptı, kalp oynadı. إِذَا خَفَقَ Bu fiil kalp çarptığı zaman kullanılır.

وَجَبَ الْبِنَاءُ Bina yıkıldı. إِذَا سَقَطَ Bu fiil bir şey yere düştüğü zaman kullanılır.

أَوْجَبْتُ الْأَمْرَ İş yaptım. إِذَا أَنْفَقْتُهُ Bu fiil bir iş yerine getirildiği zaman kullanılır.³⁷⁶

شَرَعْتُ فِي الْمَاءِ Suya girdim. إِذَا دَخَلْتُهُ Bu fiil bir yere girildiği zaman kullanılır.

شَرَعْتُ بِأَبَا إِلَى الطَّرِيقِ Yoldaki kapıdan geçtim. إِذَا أَنْفَقْتُهُ Bu fiil bir şey geçilip gidildiği zaman kullanılır.

شَرَعْتُ فِي الدِّينِ شَرِيعَةً Dini açıkladım, vaaz ettim.

أَشْرَعْتُ الرَّمْحَ نَحْوَ الْعَدُوِّ Mızrağı düşmana karşı doğrulttum. إِذَا صَوَّبْتَهُ وَ سَدَدْتَهُ نَحْوَهُ Bu fiil bir şey karşı tarafa doğrultulduğu zaman kullanılır.³⁷⁷

³⁷³ ez-Zeccâc, Fe'altu ve Ef'altu, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 129; ez-Zeccâc, Fe'altu ve Ef'altu, tah. Mâcid Hasan, s. 101.

³⁷⁴ ez-Zeccâc, Fe'altu ve Ef'altu, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 58; ez-Zeccâc, Fe'altu ve Ef'altu, tah. Mâcid Hasan, s.14.

³⁷⁵ ez-Zeccâc, Fe'altu ve Ef'altu, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 119; ez-Zeccâc, Fe'altu ve Ef'altu, tah. Mâcid Hasan, s. 88-89.

³⁷⁶ ez-Zeccâc, Fe'altu ve Ef'altu, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 126; ez-Zeccâc, Fe'altu ve Ef'altu, tah. Mâcid Hasan, s. 97.

4.7.3. Ef'altu Sigasındaki Fiilin Farklı Anlamlarını Belirtme

ez-Zeccâc eserinde Arapçada fiilin fe'altu ve ef'altu sigasında kullanımı konusunda fiil ef'altu kalıbında iki ya da üç mana ifade ediyorsa fiilin her manasını farklı örnekler vermek suretiyle açıklamıştır. Eserde “حَرَدَ” (kırmak), “أَحْرَدَ” fiili “bırakmak, temizlemek, kızmak” olarak üç manada, “كَفَأَ” (ters çevirmek), “أَكْفَأَ” fiili “kafiyesini bozmak, sapmak” olarak iki manada kullanılmış ve bu anlamların hepsi ayrı ayrı örneklendirilmiştir.

Örneğin:

حَرَدَ الرَّجُلُ الشَّيْءَ Adam bir şeyi kırdı. إِذَا قَصَدَهُ Bu fiil bir şey kırıldığı zaman kullanılır.

أَحْرَدْتُهُ Onu yalnız bıraktım. Eş anlamlısı أَفْرَدْتُهُ dür.

أَحْرَدَ الْأَدِيمَ Derinin kıllarını temizledi. إِذَا أَلْقَى عَنْهُ شَعْرَهُ Bu fiil bir şeyden kıllar atıldığı zaman kullanılır.

أَحْرَدْتُ الرَّجُلَ Adama kızdım. Eş anlamlısı أَغْضَبْتُهُ dur.³⁷⁸

كَفَأْتُ الْإِنَاءَ Kabı baş aşağı ettim. إِذَا قَبَلْتَهُ لِيَصَّبَ شَيْءٌ مِنْهُ Bu fiil bir şeyin içindekileri dökmek için ters çevrildiği zaman kullanılır.

أَكْفَأْتُ فِي الشِّعْرِ إِكْفَاءً Şiirde hareketlere uymayıp şiirin kafiyesini bozdu.

إِذَا خَالَفْتُ بَيْنَ الْقَوَائِمِ فِي الْحَرَكََةِ Bu fiil harekedeki kafiye yanlış yapıldığı zaman kullanılır.

إِذَا جُرْتُ عَنِ الْقَصْدِ Yolumdaki amacımdan saptım. إِذَا جُرْتُ عَنِ الْقَصْدِ Bu fiil bir amaçtan çıkıldığı zaman kullanılır.³⁷⁹

4.7.4. Sadece Fe'altu Sigasında Gelen Fiilin Farklı Anlamlarını Belirtme

ez-Zeccâc eserinde, sadece fe'altu sigasında kullanılan fiilin iki ya da üç farklı manaya gelenleri varsa bu anlam farklarını beraber vermek suretiyle belirtmiştir. Eserde “حَسَأَ” fiili “yıkılıp gitmek, zayıf ve fersiz olmak” olarak iki mamada, “زَوَى” fiili “yüzünü ekşitmek, men edilmek” olarak iki manada, “عَبَأَ” fiili “karıştırmak, dikkat etmek” olarak iki manada kullanılmış ve bu anlamların hepsi ayrı ayrı açıklanmıştır.

³⁷⁷ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abduettevâb, s. 86; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 47.

³⁷⁸ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abduettevâb, s. 70; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 29-30.

³⁷⁹ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abduettevâb, s. 114; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 82.

Örneğin:

خَسَأَ كَلْبٌ خَسَأَ Köpek sürülmekle yıkılıp gitti.

خَسَأَ بَصْرَهُ Göz zayıf ve fersiz oldu.³⁸⁰

زَوَى الرَّجُلُ وَجْهَهُ عَنِّي Adam yüzünü ekşitti.

زَوَى الْمِيرَاثَ عَنِ الْوَرَثَةِ Miras mirasçılara men edildi.³⁸¹

عَبَأْتُ الطَّيِّبَ وَ غَيْرَهُ Koku veya başka bir şeyi karıştırdım. Eş anlamlısı خَلَطْتُهُ dur.

عَبَأْتُ بِالشَّيْءِ Bir şeye dikkat ettim. Eş anlamlısı بَوَّأْتُ بِهِ dur.

مَا عَبَأْتُ بِفُلَانٍ Bir şeye dikkat etmedim. Eş anlamlısı مَا بَوَّأْتُ بِهِ dur.³⁸²

4.7.5. Sacece Ef'altu Sigasında Gelen Fiilin Farklı Anlamlarını Belirtme

ez-Zeccâc, sadece ef'altu sigasında gelen fiilin iki ya da üç farklı manası varsa fiilin bu farklı anlamlarını belirtmiştir. Eserde “أَرَبَعَ” fiili “sonbahara girmek, genç yaşta çocukları olmak” olarak iki manada, “أَسْهَبَ” fiili “uzattı, ulaştı” olarak iki manada kullanılmış ve bu anlamların hepsi ayrı ayrı örneklendirilmiştir.

Örneğin:

أَرَبَعَ الْقَوْمُ Toplum sonbahara girdi. دَخَلُوا فِي الرَّبِيعِ Sonbahar mevsimine girmek.

أَرَبَعَ الرَّجُلُ Adam erken doğdu. وَ وُلِدَ لَهُ فِي شَبَابِهِ، وَ وَكَدَهُ رَبِيعِيُونَ. Bu fiil bir kişi erken doğduğu zaman kullanılır.³⁸³

أَسْهَبَ الرَّجُلُ مِنْ مَنْطِقِهِ Adam sözü uzattı. إِذَا بَلَغَ فِي الْقَوْلِ مَا كَثُرَ. Bu fiil bir kişi konuşmada çok söz söylediği zaman kullanılır.

حَفَرَ الرَّجُلُ فَأَسْهَبَ Adam kazdı ve kuma ulaştı. أَيُّ بَلَغَ الرَّمْلَ. Yani kuma ulaşmak.³⁸⁴

³⁸⁰ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 150; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 130-131.

³⁸¹ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 151; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 133.

³⁸² ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 155; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 137.

³⁸³ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 137; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 112.

³⁸⁴ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 138; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 113.

4.8. Fiilde Harf ve Hareke Değişiminin Etkisini Belirtme Yöntemi

ez-Zeccâc eserinde fe‘altu ve ef‘altu sigasında olan fiilleri verirken harfin değişmesi veya fiildeki hareketlerin değişmesi ile fiilin anlamında değişme olup olmadığını belirlemiştir.

4.8.1. Harf Değişiminin Etkisini Belirtme

ez-Zeccâc eserinde fiilleri verirken harfin değişmesi ile fiilin anlamında değişme olup olmadığını belirttiği durumlar bulunmaktadır. Eserde “حَمَسَ-أَحْمَسَ” (sinirlenmek), “أَخْنَفَ-خَنَفَ” (alay etmek) fiilleri verilirken bu durum görülebilir.

Örneğin:

حَمَسَهُ Ona sinirlendi. أَحْمَسَهُ aynı manaya gelir. إِذَا أَغْضَبَهُ Bu fiil bir kişi öfkelenildiği zaman kullanılır.

حَمَسَهُ Ona sinirlendi. أَحْمَسَهُ aynı manaya gelir. حَمَسَ-أَحْمَسَ-أَخْمَسَ fiilleri aynı manaya gelir.³⁸⁵

Denilir ki: وَخَنَيْتُ أَخْنَيْتُ وَخَنَفْتُ أَخْنَفْتُ Bu fiiller alay etmek anlamına gelir.

إِذَا أَسَأْتُ الْقَوْلَ Bu fiil bir kişi kötü söz söylediği zaman kullanılır.³⁸⁶

4.8.2. Hareke Farklılıkların Fiildeki Etkisini Belirtme

ez-Zeccâc eserinde, bazen hareke farklılıklarını belirterek hareke farklılığının anlam farkına sebep olup olmadığını belirtmiştir. Eserde “حَمَسَ-أَحْمَسَ” (öfkelenmek), “بَرَأَ” (iyileşmek), “بَرَأَ” (kurtarmak), “قَذَى” (gözdeki çapağı atmak), “أَفَذَى” (gözde çapak olmak), fiilleri verilirken bu durum görülebilir.

Örneğin:

حَمَسْتُ الرَّجُلَ Adamı öfkelendirdim. أَحْمَسُهُ وَأَحْمَسُهُ aynı manaya gelir.

إِذَا جَلَسَ إِلَيْكَ فَأَذَيْتُهُ وَأَسْمَعْتُهُ مَكْرُوهًا Bu fiil bir kişi ile oturduğunda sana eziyet ettiği ve ondan kötü sözler duyduğun zaman kullanılır. Mastar hali إِحْفَامًا şeklindedir.³⁸⁷

Denilir ki: بَرَأْتُ مِنَ الْمَرَضِ Hastalıktan iyileştim. بَرَأْتُ fiili de aynı manaya gelir.

³⁸⁵ ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Ramazan Abduettevâb, s. 64; ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 23.

³⁸⁶ ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Ramazan Abduettevâb, s. 73; ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 32.

³⁸⁷ ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Ramazan Abduettevâb, s. 65; ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 24/23.

أَبْرَأْتُ الرَّجُلَ مِنَ الدَّيْنِ Adamı borçtan kurtardım.³⁸⁸

إِذَا رَمَتْ بِالرُّمْسِ إِذَا رَمَتْ بِالرُّمْسِ Gözdeki çapağı atmak. قَدَّتِ الْعَيْنُ Bu fiil bir şeyi saklayarak attığın zaman kullanılır. Fiili muzari hali نَقَذِي dir.

إِذَا وَقَعَ فِيهَا الْقَدَى Gözde çapak olmak. جَعَلْتُ فِيهَا الْقَدَى Gözünde leke yaptın.³⁸⁹

4.9. Fiilin Manasındaki Küçük Anlam Farklarını Belirtme Yöntemi

ez-Zeccâc eserinde, Arap dilinde fiilin fe'altu ve ef'altu sigasında kullanımı hususunda fiilin anlamında bazı ufak anlam farkları mevcutsa bu durumu örnekler vererek açıklama yoluna gitmiştir. Eserde “أَبَتَّ-بَتَّ” (kesmek), “قَابَ” (geri gelmek), “أَقَابَ” (mükâfat vermek), “وَعَدَ” (hayır vaat etmek), “أَوْعَدَ” (şer vaat etmek), “صَبَأَ” (dinden çıkmak, çıkıp belirlemek), “طَبَبَ” (tedavi etmek), “أَدَمَّ” (kınanacak bir iş yapmak, kınanan bir evladı olmak), “أَعْشَبَ” (ot bitmek, ota rastlamak) fiilleri verilirken bu durum görülebilir.

Örneğin:

بَتَّ عَلَيْهِ الْحُكْمُ وَأَبَتَّهُ عَلَيْهِ إِذَا قَطَعَهُ ، وَ كَذَلِكَ بَتَّ الْحَبْلُ Denilir ki: Hükümü kesti (kesinleştirdi).

Aynı şekilde “ipi kesti” manası vermek içinde bu fiil kullanılır. أَبَتَّهُ aynı manaya gelir.³⁹⁰

Denilir ki: قَابَ الْمَاءُ وَ عَوَدَ Su geri geldi. Eş anlamı عَادَ dir.

Bu fiil قَابَ إِلَيْهِ عَقْلُهُ Aklı başına geldi şeklinde de kullanılır. Eş anlamı رَجَعَ dır.

أَقَابَ فُلَانٌ فُلَانًا عَلَيَّ فِعْلِهِ Bir kişi diğerine yaptığından dolayı mükafat verdi.³⁹¹

وَعَدْتُ الرَّجُلَ وَعَدْتُ الرَّجُلَ وَ عَدَاً فِي الْخَيْرِ Adama hayırlı olanı vaat ettim.

أَوْعَدْتُهُ إِعَادَاً وَ وَعِيداً فِي الشَّرِّ Ona şer olanı vaat ettim.

³⁸⁸ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 56; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 11-12.

³⁸⁹ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 111; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 79.

³⁹⁰ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 53; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 8-9.

³⁹¹ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 58-59; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 14-15.

وَعَدَّ فَإِذَا ذَكَرْتَ الْخَيْرَ وَالشَّرَّ قُلْتَ فِيهِمَا جَمِيعاً وَعَدَّتْهُ بِغَيْرِ أَلْفٍ
olarak elifsiz kullanılmalıdır.³⁹²

صَابِ صَابِ صَابِ صَابِ صَابِ صَابِ صَابِ صَابِ صَابِ صَابِ صَابِ صَابِ صَابِ صَابِ صَابِ صَابِ صَابِ
Adam dinden çıktı. Sabi oldu.

طَلَعَ صَباً نَابِ Hayvanın dişi çıkıp belirdi. Eş anlamıdır.³⁹³

صِرْتُ لَهُ طَبِياً Tedavi ettim. Ona doktor oldum.

صِرْتُ رَفِيقاً بِالشَّيْءِ فَهَمَّ بِهِ Bir şeyi anlamak için onun
yanında durdum.³⁹⁴

أَدَمَ الرَّجُلُ Adam kınanacak bir iş yaptı, adamın kınanan bir evladı oldu.

وُلِدَ لَهُ وَوَلَدٌ مَذْمُومٌ أَوْ فَعَلَ فِعْلاً مَذْمُوماً Bu fiil birinin utanacak iş yapması yada utanacak bir
evladının doğması anlamındadır.³⁹⁵

إِذَا انْتَبَتْ عُشْبَةُ Yer ot bitirdi. Bu fiil ot çıktığı zaman kullanılır.

إِذَا صَادَفَ عُشْباً Ota rastlamak. Bu fiil bir yeşilliğe rastlanıldığı zaman
kullanılır.³⁹⁶

4.10. Fiilin İlk Anlamını Terk Etme Yöntemi

ez-Zeccâc eserinde bazen kelimenin ilk manasını terk ettiği ve fiilin ikinci manalarından birini kullandığı görülmüştür. Eserde “جَمَلَ” fiilinin ilk manası “deveye binmek” iken eserde “eritmek” manasında , “عَذَرَ” fiilinin ilk anlamı “özür dilemek” iken eserde “sünnet etmek” manasında kullanılmıştır.

Örneğin:

جَمَلْتُ الشَّحْمَ جَمَلاً Devenin yağını erittim. Bu fiil gözde çapak oluştuğu zaman kullanılır.

أَجْمَلْتُ فِي الْأَمْرِ إِجْمَالاً İş güzel bir şekilde tamamladım. İş güzel şekilde yapmak.³⁹⁷

³⁹² ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 126; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 97.

³⁹³ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 153; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 135.

³⁹⁴ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 154; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 136.

³⁹⁵ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 136; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 111.

³⁹⁶ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 140; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 116-117.

عَدَرَ الرَّجُلُ الْغُلَامَ Adam çocuğu sünnet etti. أَعْدَرَهُ aynı manaya gelir. إِذَا حَنَّتهُ Bu fiil bir kişi sünnet edildiği zaman kullanılır.

4.11. Fiilin Eş Anlamalarını Verme Yöntemi

ez-Zeccâc eserinde, nadiren de olsa bazı fiillerin eş anlamlarını fiille beraber zikrettiği olmuştur. Eserde “أَغْسَقَ-غَسَقَ” (karanlık olmak), “مَجَنَ” (sert yüzlü olmak), “أَجَنَ” (kokusu değişmek) fiilleri verilirken bu durum görülebilir.

Örneğin:

عَسَقَ اللَّيْلُ Gece karanlık oldu. أَعْسَقَ aynı manaya gelir. إِذَا أَظْلَمَ Bu fiil karanlık olduğu zaman kullanılır. غَطِطَ-أَغْطَشَ و غَبِشَ-أَغْبَشَ و غَسَى-أَغْسَى fiillerinin hepsi de عَسَقَ gibi أَظْلَمَ manasına gelmektedir.³⁹⁸

عَدَرَ الرَّجُلُ Adam laubali oldu. مَجَنَ فِي مَعْنَى مَرَنَ و مَسَأَ Bu fiil laubali olduğu zaman kullanılır ve مَسَأَ ve مَرَنَ fiilleri de aynı manaya gelir.³⁹⁹

أَجَرَ الْمَاءُ Suyun tadı değişti. إِذَا تَغَيَّرَتْ رَائِحَتُهُ Bu fiil bir şeyin kokusu değiştiği zaman kullanılır. Fiilin muzari hali يَأْجِنُ و يَأْجِنُ şeklinde gelir. أَسِنَ fiili de kokusu değişmek manasına gelir. Fiilin muzari hali يَأْسِنُ و يَأْسِنُ olarak iki şekilde de okunabilir.⁴⁰⁰

4.12. Dil Âlimlerinin Görüşlerinden Faydalanma Yöntemi

ez-Zeccâc eserinde, dil âlimlerinden aldığı görüşlere atıf yaparak onların fiiller hakkındaki görüşlerine yer vermiştir. Ebû ‘Ubeyde, Ebû Zeyd, el-‘Asma‘î, Ebû'l-Haţţâb gibi dil âlimlerinin fiiller hakkındaki görüşlerine değinmiştir.

4.12.1. Dil Âlimlerinin Sadece İsmi ve Görüşünü Zikretme

ez-Zeccâc, dil âlimlerinin bazı fiiller hakkındaki görüşlerine isimlerini zikretmek suretiyle eserinde değinmiştir.

Örneğin:

³⁹⁷ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abduţtevvâb, s. 62; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 20.

³⁹⁸ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abduţtevvâb, s. 103; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 69-70.

³⁹⁹ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abduţtevvâb, s. 157; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 141.

⁴⁰⁰ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abduţtevvâb, s. 160; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 145.

Ebû 'Ubeyde ve Ebû Zeyd Ensârî dedi ki: بَرَقَ الرَّجُلُ Adam parladı. Tehdit ve azarlama olduğu zaman böyle denir. أَبْرَقَ fiili aynı manaya gelir. بَرَقَتِ السَّمَاءُ وَ أَبْرَقَتْ Şimşek çaktı.

Her iki örnekte bu fiil için seçilebilir.⁴⁰¹

جَاَزَ الرَّجُلُ الْوَادِيَّ Adam vadiyi kat etti(geçti). أَجَاَزَهُ aynı manaya gelir. Fiilin eş anlamlıları نَفَذَتْهُ : أَجَذَتْهُ : قَطَعَتْهُ : “geçmek” manasına, نَفَذَتْهُ : أَجَذَتْهُ : قَطَعَتْهُ “kesmek” manasına geldiğini ve ayrı manalar taşıdığını söylemiştir.⁴⁰²

Ebû Zeyd Ensârî dedi ki: صَمَتَ الرَّجُلُ صَمْتًا Adam sustu. أَصَمَّتْ aynı manaya gelir. إِذَا سَكَتَ Bu fiil suskun olduğu zaman kullanılır. Fiilin mastar hali إِصْمَاتًا dir.⁴⁰³

Ebû Zeyd Ensârî dedi ki: ظَلَفْتُ الْأَثَرَ ظَلْفًا İzimi onlardan gizledim.

إِذَا إِتْبَعْتَ الْعَلَطَ مِنَ الْأَرْضِ لَيْلًا يُقْصِرُ أَثْرَكَ Bu fiil yerdeki izleri azaltmak için izler takip edildiği zaman kullanılır. Mastar hali إِظْلَامًا dir. أَظْلَفْتُ الْأَثَرَ aynı manaya gelir.⁴⁰⁴

Ebû 'Ubeyde ve el-'Asma'î dedi ki: فَرَيْتُ الشَّيْءَ Bir şeyi kestim. أَفْرَيْتُهُ aynı manaya gelir. إِذَا قَطَعْتُهُ Bu fiil bir şey kesildiği zaman kullanılır.⁴⁰⁵

el-Ahfeş dedi ki: نُبِجَتِ الْبَاقَةُ Deve yavruladı. أُنْبِجَتْ aynı manaya gelir.⁴⁰⁶

Ebû 'Ubeyde dedi ki: رَابِي الشَّيْءَ Bir şey beni şüpheye düşürdü, kuşkulandırdı. أَرَابِي aynı anlamdadır.⁴⁰⁷

Denilir ki: لَاقَ الرَّجُلُ الدَّوَاءَ Adam diviti yumuşattı.

قَالَ أَهْلُ اللَّغَةِ: أَصْلُ هَذَا أَنْ يَحْتَسِبَ الْأَنْفَاسَ فِيهَا حَتَّى تَلْصَقَ أَقْلَهَا Lügat ehli demiştir ki, bunun aslı mürekkep koyulaşınca kadar mürekkep burada tutmaktır.⁴⁰⁸

⁴⁰¹ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 51; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 6.

⁴⁰² ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 61; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 16-17.

⁴⁰³ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 93; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 56-57.

⁴⁰⁴ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 99; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 63.

⁴⁰⁵ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 106; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 73.

⁴⁰⁶ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 122; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 92.

⁴⁰⁷ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 80; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 41-42.

⁴⁰⁸ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 115; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 83.

4.12.2. Dil Âlimlerinin Görüşleriyle Birlikte Şevâhidlerini de Zikretme

ez-Zeccâc eserinde, dil âlimlerinin bazı fiillerin anlamına dair görüşlerine yer verirken onların getirdikleri şevâhidlere de atıf yapmak suretiyle vermiştir.

Örneğin:

Ebû 'Ubeyde ve Ebû Hattâb diyor ki: قَوَى الرَّجُلُ بِالْمَكَانِ Adam burada ikamet ediyor. أنَوَى aynı manaya gelir. Eş anlamlısı أَقَامَ dir.

Ebû 'Ubeyde ve Ebû Hattâb el-A'sâ'nın şiirinden delil getirdiler:(Kâmil)

أَنَوَى وَ قَصَرَ لَيْلَةً لِيَزُودَا فَمَضَى وَ أَخْلَفَ مِنْ قُتَيْلَةَ مَوْعِدَا

*Gece orada konaklayacakken geceyi kısa tuttuk. Sonra sözümüze muhalif olarak Kuteyle'nin arkasından yola koyulduk.*⁴⁰⁹

شَبْرًا وَ شَبْرًا وَ شَبْرًا Filana kılıç ve mal verdim. Fiilin mastar halleri شَبْرًا وَ شَبْرًا وَ شَبْرًا dir.

إِذَا أُعْطِيَتْهُ Bu fiil bir şey verildiği zaman kullanılır. أَشْبَرَتْهُ aynı manaya gelir.

Evs b. Hacer şu şiirle delil getirdi:(Tavîl)

وَ أَشْبَرَ فِيهَا الْهَالِكِي كَأَنَّهَا غَدِيرٌ جَرَّتْ فِي مَتْنِهِ الرِّيحُ سَلْسَلٌ

*Demirci bana bir (zırh) verdi ki: sanki o, gölün yüzeyinin rüzgârla dalgalanarak parladığı gibidir. (Onun gibi parlıyor)*⁴¹⁰

سَقَيْتُ الرَّجُلَ Adama su verdim. أَسْقَيْتُهُ aynı manaya gelir.

Lebid b. Rebi'â şiirinde şöyle diyor: (Vâfir)

سَقَى قَوْمِي بَنِي مَجْدٍ وَ أَسَقَى نُمَيْرًا وَالْقَبَائِلَ مِنْ هِلَالٍ

*O benim kavmim Benî Necd'i suladı ve Nümeyr kabilesini ve Benî Hilalden olan tüm kavimleri suladı.*⁴¹¹

4.12.3. Dil Âlimlerinin Görüşlerini Zikredip Farklı Şevâhid Kullanma

ez-Zeccâc eserinde, dil âlimlerinin isimlerine atıf yaparak onların fiiller hakkındaki görüşlerine yer vermiştir. Ancak fiiller hakkında getirdikleri şevâhidlere atıf yapmayı kendi seçtiği şevâhidi kullanmıştır. Bazen de nahivcilerin fiille alakalı

⁴⁰⁹Bu şiir A'sâ, *Dîvân*'ında geçmektedir. Bkz. ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 58; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 13-14.

⁴¹⁰Evs b. Hacer'e ait bu şiir, kendine ait *Dîvân* isimli eserinde geçmektedir. Bkz. ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 90; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 52-53.

⁴¹¹Şiir Lübeyd bin Rebî'a'ya aittir. Bkz. ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 88; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 50-51.

genel görüşlerine yer vermiştir. Ancak bu görüşlere katılmadığı durumlarda delil getirmek suretiyle bu duruma itiraz etmiştir.

Örneğin:

بَاعَ الرَّجُلُ الْفَرَسَ أَيْمَانُهُ aynı manaya gelir. Ancak Ebû ‘Ubeyde ve bazı nahivciler أَبَعَهُ “Satış için göstermek” manasına gelir dediler.

Şu şiirle buna itiraz edilir: (Kâmil)

وَرَضِيْتُ آلَاءَ الْكَمِيَّةِ فَمَنْ يَبِيعُ فَرَسًا فَلَيْسَ جَوَادَنَا بِمَبَاعِ

*Kim bir doru at satmak istiyorsa bu ne güzeldir. Ancak bizim atımız satılık değildir.*⁴¹²

4.13. İstîşhâd Yöntemi

ez-Zeccâc eserinde, fe‘altu ve ef‘altu kalıbında olan fiilleri incelerken verdiği şevahit yönteminde genellikle toplum içinde kullanılan basit cümleleri kullanmayı tercih etmiştir. Ancak eserde Kur’ân âyetlerini, hadisleri, şiir ve deyimleri kullanılarak şevahit gösterme yöntemi de azımsanmayacak orandadır.

4.13.1. Ayetlerden İstîşhâd

ez-Zeccâc eserinde, fe‘altu ve ef‘altu kalıbında olan fiilleri incelerken verdiği şevahitlerde bazen Kur’ân âyetlerini örnek göstererek fiili açıklamıştır.

Örneğin:

تَبِعَ الرَّجُلُ الشَّيْءَ Adam bir şeyin ardı sıra gitti (bir şeye tabi oldu). أَتَبِعَ aynı manaya gelir.

Allah(cc) şöyle buyurmuştur:

فَمَنْ تَبِعَ هُدَايَ “Kim hidayetime tabi olmuşsa”⁴¹³

Yine başka bir ayette şöyle buyurmuştur:

فَأَتْبَعَهُمْ فِرْعَوْنُ بِجُنُودِهِ “Derken Firavun ordusuyla onların peşine düştü”⁴¹⁴

Denilir ki: رَصَدْتُ الرَّجُلَ بِالْخَيْرِ Adamı iyilikle gözetledim. (İyi olduğunu gördüm).

⁴¹² Bu şiir Mâlik el-Hemedânî’ye aittir. Bkz. ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Ramazan Abduttevvâb, s. 52; ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 7.

⁴¹³ Bakara 1/38.

⁴¹⁴ Tâ-hâ, 20/78; ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Ramazan Abduttevvâb, s. 56; ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 12.

فَأَنَا أَرْصَدُهُ وَ أَنَا لَهُ رَاصِدٌ. Ben onu gözetledim ve ben onu gözetleyiciyim. Fiilin mastar hali مُرْصِدٌ dir. اِرْصَادًا aynı manaya gelir. Fiilin mastar hali اِرْصَادًا dir. İsmi faili مُرْصِدٌ şeklindedir.⁴¹⁵

Ayette Allah(cc) şöyle buyurmaktadır:

وَأَرْصَادًا لِمَنْ حَارَبَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ مِنْ قَبْلُ “Daha önce Allah ve Resulü ile harp eden kimseye gözetleme yeri (yapmak için bir mescit edinenler vardır)”.⁴¹⁶

هُوَ يُرْصِدُ كَالرَّجُلِ بِالسَّيْفِ Kılıçla adamın üzerine yıldırım gibi indim. اِهْوَيْتُ إِلَيْهِ aynı manaya gelir.

وَمِنْهُ قَوْلُهُ تَعَالَى: (وَالنَّجْمُ إِذَا هَوَىٰ) “Allah Te‘alanın âyeti buna örnektir. (İndiği vakitte and olsun o yıldız)”⁴¹⁸

4.13.2. Hadislerden İstişhâd

ez-Zeccâc eserinde, fe‘altu ve ef‘altu kalıbında olan fiilleri incelerken bazen hadisleri istişhâd olarak göstermiştir.

Örneğin:

أَحْرَضْتُهَا Hayvanı yolculukta yordum. اِهْرَأْتُهَا aynı manaya gelir. Eş anlamlı fiili اِهْرَأْتُهَا dır.

يَا أَيُّهَا الرَّجُلُ نَفْسُهُ خَرَّتْ Adam kendini yordu. اِهْرَأْتُهَا aynı manaya gelir. اِهْرَأْتُهَا Bu fiil birisi yorulduğu zaman kullanılır.

مَا فَعَلْتُمْ نَوَاصِحِكُمْ؟ قَالُوا: خَرَّتْنَاهَا يَوْمَ بَدْرٍ أَيُّ أَهْرَأْنَاهَا “Su sulamakta kullanılan hayvanlarınıza ne oldu. Dediler ki: Onları Bedir günü çok yorduk.” Yani zayıf düşürdük.⁴¹⁹

رَوَوْا: إِنَّ عَذَابَكَ بِالْكَفَّارِ مُلْحِقٌ Kavme tabi oldum. اِهْرَأْتُهَا aynı manaya gelir. اِهْرَأْتُهَا “Rivayetlerde muhakkak ki çetin azap kafirleri yakalar” denilmektedir. İsmi faili اِهْرَأْتُهَا

⁴¹⁵ ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 78; ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 40.

⁴¹⁶ Tevbe, 9/107.

⁴¹⁷ Necm, 53/1.

⁴¹⁸ ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 127; ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 98.

⁴¹⁹ ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 67; ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 26/27.

şeklinde de gelir. مُلْحَقٌ بِالْكَسْرِ وَالْفَتْحِ Ebû İshâk dedi ki; مُلْحَقٌ kelimesini fethalı veya kesralı okumak caizdir.⁴²⁰

4.13.3. Şiirlerden İstişhâd

ez-Zeccâc eserinde, fe‘altu ve ef‘altu kalıbında olan fiilleri incelerken verdiği örneklemelelerde bazen cahiliye dönemine, Emevîler dönemine veya ez-Zeccâc’ın yaşadığı döneme ait şairin şiir beyitlerini örnek olarak göstermiştir.

4.13.3.1. Yazarını Belirterek Şiiri İstişhâd Gösterme

ez-Zeccâc eserinde, fe‘altu ve ef‘altu kalıbında olan fiilleri incelerken verdiği örneklemelelerde şiirin yazarını belirtmek suretiyle vermiştir.

Örneğin:

Denilir ki: بَكَرَ الرَّجُلُ فِي حَاجَتِهِ Adam işini erkenden yaptı. Fiili muzari hali يَبْكُرُ dur.

Mastar hali بُكُورًا dır.

Züheyr şiirinde dedi ki: (Kâmil)

فَهَنَّ وَوَادَى الرَّسَّ كَأَلِيدٍ لِلْفَمِّ بَكَرْنَ بُكُورًا وَاسْتَحَرْنَ بِسَحْرَةٍ

Onlar (bayanlar) ress vadisinde dudağın üstündeki el gibi erkenden kalkıp seher vaktine kadar uyanık kaldılar.

بَكَرَ aynı manaya gelir. بُكُورًا mastar halidir.⁴²¹

İbn Ebû Rebî’a şiirinde şöyle dedi: (Tavîl)

أَمَّنَ آلَ نِعَمٍ أَنْتَ غَادٍ فَمُبَكِّرٌ غَدَاةَ غَدٍ أَمْ رَائِحَ فَمُهَبِّجٌ

*Ey rahatına düşkün kişi inan ki ya yarın sabah buradan erkenden ayrıl ya da şafak vakti göç ettirilip gideceksin.*⁴²²

Denilir ki: ذَرَا نَابِ الْفَحْلِ Erkeğin dişi ince ve zayıf oldu. إِذَا كَلَّ وَرَقَّ Bu fiil bir şey ince ve zayıf olduğu zaman kullanılır. Fiili muzari hali يَذْرُو dur. Mastar hali ذُرُوٌّ dır. أَذْرَى aynı manaya gelir. Fiili muzari hali يَذْرِي dir. Mastar hali إِذْرَاءٌ dir.

Evs b. Hacer şiirinde şöyle demektedir: (Tavîl)

⁴²⁰ ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 116; ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 84-85.

⁴²¹ Bu şiir Züheyr’in, *Divan*’ında geçmektedir. Bkz. ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 53; ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 8-9.

⁴²² ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Ramazan Abduettevvâb, s. 53; ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 8-9.

إِذَا مُقْرَمٌ مِمَّا ذَرَا حَدُّ نَابِهِ تَحَمَّطَ فِينَا نَابٌ آخَرَ مُقْرَمٌ

Bizim kavmin azı dişi zayıf ve güçsüzleştiğinde başka azı dişler(yöneticiler) bizi hakir görüp çiğnerler.

فِيَا رَاكِبًا إِذَا عَرَضَتْ فَأَبْلَغَا عَلِي النَّأْيِ مَيْمُونًا وَ عَمْرُو بْنَ أَخْرَقًا
رِسَالَةً مَنْ لَا يَرْتَجِي الْعَطْفَ مِنْكُمْ إِذَا الْحَرْبُ أَذْرَى نَابُهَا ثُمَّ حَرَقَا

*Ey süvari sana sunulanı ilet. Uzaktaki Meymun ve Amr bin Ahrak'a. Sizden şefkat dilemeyen kimsenin mesajını. Savaş azı dişini törpüleyip yakıp yıktığında...*⁴²³

Adam kendini rezil etti. Bu fiil bir kişi rezil olduğu zaman kullanılır. Fiilin muzari hali يَذِلُّ dür.

Bu fiil birisi rezillik yaptığı için kullanılır.⁴²⁴

Muhabbel şiirinde şöyle söyler: (Tavîl)

تَمَنِّي حُسَيْنٌ أَنْ يَسُودَ جِدَاعَهُ فَأَضْحَى حُسَيْنٌ قَدْ أَدَلَّ وَأَقَهَرَا

*Hüseyin onun kabilesine efendilik etmeyi temenni etti. Sonuçta Hüseyin rezil rüsva oldu.*⁴²⁵

Bir kişinin kahredici şekilde rezil olması.⁴²⁶

Bu fiil bir şeyin içindeki suyu döktüğün zaman kullanılır. Aynı manaya gelir. Mastar hali زَغَلَا dır.

Bu fiil kuş yavrusunu yedirdiği zaman kullanılır.

İbn Aşmer şiirinde şöyle diyor: (Vâfir)

فَأَزْغَلَتْ فِي حَلْقِهِ زَغْلَةً لَمْ تُخْطِئْ الْجَدِيدَ وَ لَمْ تَشْفَقْتِزْ

*Kuş yavrusunu ağzından beslemektedir. Hiç sinirlenmeden ve hata yapmadan.*⁴²⁷

⁴²³ Bkz. ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 76-77; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 38.

⁴²⁴ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 77; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 39.

⁴²⁵ Ezherî, Ebû Mansur, *Tehzîbu'l-Luga*, tah. Heyet, Dâru'l-Misriyye, Kahire, V, 395.

⁴²⁶ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 78; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 39-40.

فَتَقَّ الرَّجُلُ الشَّيْءَ إذا فَتَحَ التَّنَامَةَ و لَحَامَهُ Bu fiil bir şey yarılıp kesildiği zaman kullanılır.

أَفْتَقَّ الْهَلَالُ وَالشَّمْسُ Güneş ve ay görünecek kadar bulutlar açıldı.

إِذَا انْفَرَجَ عَنْهُمَا السَّحَابَ حَتَّى يُرِيَا Bu fiil güneş ve ay bulutlar açılıp görüldüğü zaman kullanılır.

Zu'r-Rumme şiirinde şöyle demektedir: (Vâfir)

تُرِيكَ بَيَاضَ لَبَّتَيْهَا وَوَجْهًا كَقَرْنِ الشَّمْسِ أَفْتَقَّ ثُمَّ زَالَا

*O kadının yüzü ve boynu öyle beyaz görünüyor ki, Güneşin (doğuşundan evvel zuhur eden) çemberi gibi parlayıp sonra kaybolmaktadır.*⁴²⁸

إِذَا بَاعَدَ بَيْنَهُمَا فَفَرَّقَ الرَّجُلُ بَيْنَ الشَّيْئَيْنِ Adam iki şeyin arasını ayırdı. Bu fiil iki şeyin arası ayrıldığı zaman kullanılır.

إِذَا بَدَأَ خُرُوجَهُ مِنْهَا حَتَّى يَخْرُجَ مِنَ الْعِلَّةِ Hasta hastalığından iyileşmeye başladı. Bu fiil bir şeyden çıkılmaya başlandığı zaman kullanılır.⁴²⁹

إِذَا أَعْتَبْتَهُ سَبَعْتُ الرَّجُلَ سَبْعًا Adamın gıybetini ettim. Bu fiil birinin gıybeti yapıldığı zaman kullanılır.

إِذَا أَسْبَغْتَهُ Onu ihmal ettim. Bu fiil bir şeyin içindeki suyu döktüğün zaman kullanılır.

Ebû Züeyb şiirinde şöyle diyor: (Kâmil)

صَحْبُ السُّوَارِبِ لَا يَزَالُ كَأَنَّهُ عَبْدُ لَالٍ أَبِي رَبِيعَةَ مُنْبَعٍ

Heybetli olan adam (onun heybetine kanmayın) sanki (babası belli olmayan) Ebî Rebî'a ailesinin kölesi gibidir.

أَيُّهُمُ الْمُهْمَلُ Yani ihmal edilmiş biridir.⁴³⁰

أَزْحَفَ الْقَوْمُ لِلْقَوْمِ Bir toplum bir topluma savaşmak için yavaşça gidiyor.

إِذَا صَارُوا لَهُمْ زَحْفًا يُقَاتِلُونَهُمْ Bu fiil savaşacak tarafların sürüldüğü zaman kullanılır.

Accâc şiirinde şöyle demektedir

⁴²⁷ Bu şiir İbn Ahmer'in, *Dîvân*'ında geçmektedir. Bkz. ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 86; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 47.

⁴²⁸ Zu'r-Rumme, *Dîvân*, s. 521. Bkz. ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 107; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 74-75.

⁴²⁹ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 108; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 75.

⁴³⁰ Bu şiir Ebû Züeyb'in, *Dîvân*'ında geçmektedir. Bkz. ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 89; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 51-52.

مِيلَيْنِ ثُمَّ أَزْحَفَتْ وَأَزْحَفَا

*İki milden sonra erkekler ve kadınlar yavaşlayıp savaşıma isteksiz gitmeye başladılar.*⁴³¹

أَعْرَبَ الرَّجُلُ Adam Arap atı sahibi oldu. صَارَ صَاحِبَ خَيْلٍ عَرَابٍ Arap atı sahibi olmak. Bu fiilin ismi faili مُعْرَبٌ dur.

Ca'dî şiirinde şöyle diyor: (Müteķârîb)

وَيَضْهَلُ فِي مَثَلِ جَوْفِ الطُّورِيِّ صَهِيلاً يُبَيِّنُ لِمُعْرَبٍ

At sesi aç birinin sesi gibi temiz olur. Atların en iyisi olan asil at bu sesiyle kendini belli eder.

إِذَا صَهَلَ فَتَبَيَّنَ بِصَهِيلِهِ أَنَّهُ عَرَبِيٌّ. Bu fiil at kişnediğinde arap atı olduğu ortaya çıktığı zaman kullanılır.

إِذَا كَفَّرَ عُزْفُهُ أَعْرَبَ الدَّابَّةُ Devenin yelesi çok oldu. Bu fiil atın yelesi çok olduğu zaman kullanılır.⁴³²

Ebû Necm şiirinde dedi ki:

يَقُولُنَّ لِلرَّائِدِ أَعْشَبَتْ أَنْزِلُ

*Öncüye: gittiğın yerlerde yeşilliğē rastladığında orada konakla denildi.*⁴³³

إِذَا وَجَدَ نَبْتَهَا قَدْ هَاجَ، أَي يَبَسَ. Adam yeryüzünde kuru otlar buldu. أَمِيحَ الرَّجُلُ الْأَرْضَ Bu fiil ot sararmış halde bulunduğu yani kuruduğu zaman kullanılır.

Rueyb şiirinde dedi ki;

وَأَمِيحَ الْخُلَصَاءِ مِنْ ذَاتِ الْبُرْقِ

*Ve Zatı Burkta Yeşillikler soldu.*⁴³⁴

⁴³¹ Bu şiir el-Accâc'ın, *Divan*'ında geçmektedir. Bkz. ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abduţtevvâb, s. 137; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 112.

⁴³² Şiir Nâbiğâ Ca'dî'ye aittir, Bkz. Ezherî, *Tehzîbu'l-luga*, II, 365; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abduţtevvâb, s. 140; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 116-117.

⁴³³ Ezherî, *Tehzîbu'l-Luga*, "عشب", I, s. 441. Bkz. ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abduţtevvâb, s. 140; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 116-117.

⁴³⁴ Bu şiir İbn Ru'be'nin *Dîvân*'ında geçmektedir. Bkz. ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abduţtevvâb, s. 145; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 122.

4.13.3.2. Yazarını Belirtmeden Şiiri İstişâh Gösterme

ez-Zeccâc'ın eserinde şevahid olarak gösterdiği şiirlerde kime ait olduğu belli olan şiirler şahid olarak verildiği gibi, yazarı belli olmayan şiirler de şahid olarak verilmiştir. Bu durumu “قَالَ الشَّاعِرُ” ve “أَنْشَدَ” ifadeleri ile belirtmiştir.

Örneğin:

Rivayet edilir ki: سَلَامٌ يَأْتِيكَ سَلَامٌ يَا سَلَامٌ Selamı yaydı. أَيُّ مَلَائِكَةٍ سَلَامٌ Yani selam vermeyi karkter edindi.

Bu fiille ilgili şu şiir dile getirilir: (Vâfir)

أَلَا يَا نَخْلَةَ مِنْ ذَاتِ عِرْقِي بَرُودَ الظِّلِّ شَاعَكُمْ السَّلَامَ

*Ey Zat-ı Irk'taki hurma ağacı koyu gölgede selamet içinde ol.*⁴³⁵

لَاخَ الشَّيْءِ Bir şey parladı. أَلَاخَ aynı manaya gelir. إِذَا بَرَقَ Bu fiil bir şey parladığı zaman kullanılır.

Şair diyor ki: (Basît)

قَدْ أَلَاخَ شَهَيْلٌ بَعْدَمَا هَجَعُوا كَأَنَّهُ ضَرَمَ بِالكَفِّ مَقْبُوسٌ

*Süheyl yıldızı önce görünüp parladı sonra söndü. Sanki O, Avucumuzun içinde tuttuğumuz bir alev kor gibidir.*⁴³⁶

Denilir ki: اللَّهُ بِكَ عَيْنًا Allah sana sıhhat versin. أَنْعَمَ اللَّهُ بِكَ عَيْنًا aynı manaya gelir.

Şair diyor ki: (Remel)

أَنْعَمَ اللَّهُ بِالرَّسُولِ الَّذِي أُرِّسِلَ وَبِالرَّسُولِ الرَّسَالَةَ عَيْنًا

*Resulün bize getirdiği İslamı kabul eden kişiye Allah, sıhhat, afiyet, huzurla nimetlendirsin.*⁴³⁷

Denilir ki: أَوْفَيْتُ بِرَأْسِي Sözüme yerine getirdim. أَوْفَيْتُ بِرَأْسِي aynı manaya gelir.

Şair dedi ki: (Basît)

أَمَّا ابْنُ طَوْقٍ فَقَدْ أَوْفَى بِذِمَّتِهِ كَمَا وَفَى بِقِلَاصِ النَّجْمِ حَادِيهَا

*Ancak İbn Tavk'ın ahdine vefası, sanki üzerinde şarkı söylenen hızlı saf develerin vefası gibidir.*⁴³⁸

⁴³⁵ Bu şiir ez-Zeccâc'ın hocası es-Sa'leb'in meclisinde bir kişiye nispet edilmeden söylenmiştir. Bkz. ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 91; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 54-55.

⁴³⁶ Bu beyt Mutelemmis'in divanında geçmektedir, s. 83. Bkz. ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 116; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 84-85.

⁴³⁷ Bu beyit es-Sa'leb'in *Mecâlisü Sa'leb* adlı eserinden rivayet edilmiştir. Bkz. ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb, s. 120; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 89.

جَزَأْتُ بِالشَّيْءِ Bir şeyle yetindim. إِذَا اكْتَفَيْتُ بِهِ Bu fiil bir şeyle yetinildiği zaman kullanılır.

أَجْرَأْتُ الشَّيْءَ Bir şey yetti. Eş anlamlısı كَفَانِي fiilidir.

أَجْرَيْتُ عَنْ فُلَانٍ Onun seviyesine yetiştim(geldim). إِذَا قُمْتُ مَقَامَهُ Bu fiil bir kişinin makamına ulaştığın zaman kullanılır.

أَجْرَأْتُ السِّكِّينَ Bıçağın parçasını(sapını) tamamladım(taktım). جَعَلْتُ لَهَا جُرْأَةً Bir şeyin parçası yapılması.

أَجْرَأَتِ الْمَرْأَةُ Kadın kendi cinsiyle yetindi.(Sadece kız doğurdu). إِذَا وَلَدَتِ الْإِنَاثَ دُونَ الذُّكُورِ Bu fiil bir kişi kız doğurup erkek doğurmadığı zaman kullanılır.

Şair şiirinde şöyle demektedir: (Basît)

إِنْ أَجْرَأَتْ حُرَّةٌ يَوْمًا فَلَا عَجَبٌ قَدْ تُجْرِيءُ الْحُرَّةُ الْمَذْكَارُ أَحْيَانًا

*Eğer bir gün hür kadın kız doğurursa bunda şaşılacak bir şey yoktur. Çünkü erkek doğuran hür bir kadın nadiren kız çocuk doğurur.*⁴³⁹

أَدَانَ الرَّجُلُ Adam borç aldı. Fiilin muzari hali يَدِينُ dür.

أَدَانَ Borç aldı. إِذَا لَرِمَهُ الدَّيْنُ Bu fiil bir kişiden borç alındığı zaman kullanılır. Fiilin muzari hali يَدَانُ dür.

أَدَانَ فُلَانٌ فُلَانًا Filan filana borç verdi. إِذَا أَعْطَاهُ بِالذَّيْنِ Bu fiil bir kişiye borç verildiği zaman kullanılır.

Şair diyor ki: (Vâfir)

أَدَانَ وَ أَنْبَأَهُ الْأَوْلُونَ بِأَنَّ الْمُدَانَ مَلِيٌّ وَفِي

*Borç verdiğini eskilere haber ver. Muhakkak ki borçlu zengin ve vefalıdır.(Borcuna sadıktır)*⁴⁴⁰

رَبَعَ الرَّجُلُ الْحِجْرَ Adam taşı kaldırdı. إِذَا رَفَعَهُ Bu fiil bir şey kaldırıldığı zaman kullanılır.

رَبَعَ بِالمَوْضِعِ Bir yerde oturdu. إِذَا أَقَامَ فِيهِ Bu fiil bir kişi oturduğu zaman kullanılır.

أَرْبَعَتُهُ الْحُمَى O, dört kez humma hastalığına yakalandı. إِذَا دَارَتْ عَلَيْهِ رَبْعًا Bu fiil bir şey dört kez olduğu zaman kullanılır.

⁴³⁸ Bu şiir cahiliye şairlerinden Tafili'l-Ganevî'nin *Divan*'ında geçmektedir. Bkz. ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abduttevvâb, s. 123; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 93.

⁴³⁹ Ebû İshak ve Ezherî bu şiirin kime ait olduğunu bulamamışlar ve bu konuda örnek olarak kabul etmemişlerdir. Bkz. ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abduttevvâb, s. 63; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 21-22.

⁴⁴⁰ Ebû Zueyb Hezeli'nin bu şiiri, *Dîvânı Hezeli'de* geçmektedir. Bkz. ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abduttevvâb, s. 75; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 36-37.

أَزْبَعَ الرَّجُلُ Adamin genç yaşta çocuğu oldu. إِذَا وُلِدَ لَهُ فِي شَبَابِهِ Bu fiil birinin genç yaşta çocuğu olduğu zaman kullanılır.⁴⁴¹

Şair diyor ki: (Recez)

إِنَّ بَنِيَّ صَبِيئَةً صَبِيئُونَ أَفْلَحَ مَنْ كَانَ لَهُ رَبِيعِيُونَ

*Ey benim genç bir çocuğu olmayan çocuklarım. Genç çocukları olan kişi kurtulur.*⁴⁴²

فَقَأَتْ الْمَاءَ Su kaynayıp durgunlaştı. سَكَنَتْ غُلْيَانَهُ Kaynaması saskinleşti.

Şair diyor ki: (Tavîl)

تَفُورُ عَلَيْنَا قِدْرُهُمْ فَتُدْبِمُهَا وَ نَفَعْنَا مَا عَنَّا إِذَا حَمِيمُهَا غَلَا

*Tencerenin içindekiler kaynıyor. Kaynadıkça uzaklaşıyor.*⁴⁴³

إِذَا قَرَأْتُهُ Kitabı okudum. أَذْبَرُهُ aynı manaya gelir. Bu fiil bir şey okunduğu zaman kullanılır. Fiilin mastar hali ذَبْرًا dır.

Şair dedi ki: (Müteķârib)

عَرَفْتُ الدِّيَارَ كَرَقَمِ الدَّوَا ة يَزُبُّرُهَا الْكِتَابُ الْحَمِيمِرِيُّ

*Himyer kitabında yazılı bulunan mürekkep yazısı gibi bu diyarı apaçık bildim.*⁴⁴⁴

4.13.3.3. Ayet ve Şiirle Birlikte İstişhâd

ez-Zeccâc eserinde, fe‘altu ve ef‘altu kalıbında olan fiilleri incelerken verdiği örneklemelelerde bazen hem Kur’ân âyeti hem de şiir ile örnek gösterdiği fiiller vardır.

Örneğin:

Denilir ki بَدَأَ اللَّهُ الْخَلْقَ Allah onları ilkten yaratmaya başladı. Fiilin muzari hali يَبْدَأُهُمْ şeklindedir. Mastar hali بَدَأٌ dir. اَبْدَأَهُمْ aynı manaya gelir. Fiilin mastar hali اِبْدَاءٌ dir.

Allah(c.c) Kur’ân’da şöyle buyurmuştur:

⁴⁴¹ ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Ramazan Abduţtevvâb, s. 82; ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 44.

⁴⁴² İbn Manzur bu şiirin Sa‘id b. Mâlik’e ait olduğunu söylemiştir. Bkz. İbn Mazûr, *Lisânu’l-‘Arab*, (صيف), XI, s. 104; ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Ramazan Abduţtevvâb, s. 83; ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 44-45.

⁴⁴³ Bu beyit “Nâbiĝa Ca‘dî’ye aittir. Bkz. ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Ramazan Abduţtevvâb, s. 155; ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 138.

⁴⁴⁴ Bu şiir Ebû Zueyb’in *Şerh-i Dîvân*, isimli eserinde bulunmaktadır. Bkz. ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Ramazan Abduţtevvâb, s. 150; ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Mâcid Hasan, s. 131-132.

أَوَلَمْ يَرَوْا كَيْفَ يُبْدِئُ اللَّهُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ إِنَّ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرٌ

“Onlar, Allah’ın başlangıçta yaratmayı nasıl yaptığını, sonra onu nasıl tekrarladığını görmüyorlar mı? Şüphesiz bu, Allah’a göre kolaydır.”

قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ بَدَأَ الْخَلْقَ

“De ki: “Yeryüzünde dolaşın da Allah’ın başlangıçta yaratmayı nasıl yaptığını bakın.”⁴⁴⁵

Cerîr bir şiirinde şöyle dedi: (Vâfir)

بَدَأْنَا بِالزِّيَارَةِ ثُمَّ عُدْنَا فَلَا بُدْئِي جَفَوْتَ وَلَا مَعَادِي

Ziyaretimize başladık sonra ne başlangıcına zulmettim ne de dönüşüme⁴⁴⁶

حَلَّ الرَّجُلُ مِنْ إِحْرَامِهِ إِذَا خَرَجَ مِنْهُ Adam ihramını çıkardı. Aynı manaya gelir. Bu fiil bir şey çıkarıldığı zaman kullanılır.

Allah (c.c) şöyle buyuruyor:

وَإِذَا حَلَلْتُمْ فَاصْطَادُوا

“İhramdan çıktığınızın vakit avlanın(avlanabilirsiniz).⁴⁴⁷

Zehîr şiirinde şöyle diyor: (Tavîl)

جَعَلْنَ الْقَنَانَ عَنِ يَمِينٍ وَحَزْنَهُ وَكَمْ بِالْقَنَانِ مِنْ مُجَلٍّ وَ مُحْرِمٍ

O bayanlar Ganan⁴⁴⁸ dağını ve düz araziye sağlarına aldılar. Bu Ganan dağından haram ve helal aylarda nice geçenler vardır.⁴⁴⁹

4.13.4. Deyimlerle İstişhad

ez-Zeccâc eserinde, fe‘altu ve ef‘altu kalıbında olup manası bir olan fiilleri incelerken verdiği şevahitleri (örneklemeler) bazen deyimlerden kullanmıştır.

Örneğin:

إِذَا سَنَحَ لَكَ إِذَا سَنَحَ لَكَ Bir şey bana kolay oldu. Aynı manaya gelir. Bu fiil bir şey sana kolay olduğu zaman kullanılır.

⁴⁴⁵ Ankebut, 29/19-20.

⁴⁴⁶ Bu şiir el-Cerîr’in, *Divan*’ında geçmektedir. Bkz. ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Ramazan Abdu-ttevvâb, s. 51; ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Mâcid Hâsan, s. 6

⁴⁴⁷ Maide, 5/2.

⁴⁴⁸ Bir dağ ismidir. Bkz. Yâkût el-Ĥamevî, *a.g.e*, IV, 401.

⁴⁴⁹ ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Ramazan Abdu-ttevvâb, s. 66; ez-Zeccâc, *Fe‘altu ve Ef‘altu*, tah. Mâcid Hâsan, s. 25-26.

Denilir ki: *خُذْ مَا طَفَّتْ لَكَ ، خُذْ مَا أَطَفَّتْ لَكَ* Kolayına geleni al. *أَيُّ مَا اِزْتَفَعَ وَ سَنَحَ* Yani yüksekte ve kolay olan şeyi al.⁴⁵⁰

el-'Asma'î şöyle diyor: Araplar der ki: *مَا سَمَرَ آبْنَا سَمِيرٍ* Semir oğulları gibi günlerce sohbet etme. *مَا اِخْتَلَفَ اللَّيْلُ وَالنَّهَارُ* Gece ve gündüzün karıştığı şeydir.⁴⁵¹

4.13.5. Deyim ve Şiilerle Birlikte İstişhâd

ez-Zeccâc, fe'altu ve ef'altu kalıbında olup manası aynı olan fiilleri incelerken verdiği şevahitleri kullanırken bazen deyimlerden ve şiirlerden beraber faydalanmıştır. Örneğin;

كَزَى الرَّجُلُ النَّهْرَ إِذَا حَفَرَهُ Adam su arkı kazdı. Bu fiil bir şey kazıldığı zaman kullanılır.

Fiilin muzari ve mastar hali *يُكْرِيهُ كَرْيًا* dir.

إِذَا أُجْرَهَا Evi kiralamak. Bu fiil bir şey kiralandığı zaman kullanılır. Fiilin muzari ve mastar hali *يُكْرِيهُ الْإِكْرَاءَ* dir.

إِذَا نَقَصَ Yolluk azığı azaldı. Bu fiil bir şey eksildiği zaman kullanılır.

كَذَلِكَ أَكْرَى الظِّلُّ إِكْرَاءَ Aynı şekilde gölge içinde bu tabir kullanılır.

İbn Aḥmer dedi ki: (Seri'a)

تَوَافَقَتْ أَخْفَافُهَا طَبَقًا وَ الظِّلُّ لَمْ يَفْضُلْ وَ لَمْ يُكْرِ

*Deve toynakları uyum içindeydi (birbirine uydu). Devenin gölgesi ne fazlalaşıyor ne de azalıyordu.*⁴⁵²

⁴⁵⁰ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abduṭṭevvâb, s. 98; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Ḥasan, s. 62.

⁴⁵¹ ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abduṭṭevvâb, s. 88; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Ḥasan, s. 50-51.

⁴⁵² Bu şiir şairin şiirinin 113. beyitte geçmektedir. Bkz. ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Ramazan Abduṭṭevvâb, s. 114; ez-Zeccâc, *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Ḥasan, s. 82.

SONUÇ

ez-Zeccâc, hicrî IV. asırda Abbâsî Devleti'nde ilim dünyasının merkezi konumunda olan Bağdat'ta yaşamıştır. ez-Zeccâc'ın yaşadığı bu dönem, her ne kadar siyasî açıdan karışık bir dönem ise de fikri ve ilmî açıdan zirvede olan bir dönemdir. Zira bu asırda ilim, edebiyat ve akaid alanlarında üretilen bilgiler, bu alanlarda yazılmış en değerli eserler arasında sayılmaktadır.

Arap dilinin önde gelen isimlerinden biri olan ez-Zeccâc, el-Mubberred, eş-Şa'leb, el-Cehdâmî ve Abdullah b. Ahmed b. Hânel gibi zamanın önemli âlimlerinden lügat, nahiv, edebiyat, tefsir, kıraat, fıkıh ve hadis dersleri almıştır. Edebiyat, nahiv ve aruz konularındaki yetkinliği eserlerinde açıkça görülmektedir. ez-Zeccâc, Arap grameri ve Arap edebiyatı alanındaki öğrenimini bizzat eş-Şa'leb ile el-Mubberred'den almış, dolayısıyla Kûfe ve Basra mekteplerini ilk kaynaktan öğrenme fırsatı bulmuştur. Bu iki dil ekolü arasında tercih yapması gerektiğinde çoğunlukla Basra ekolünün görüşlerini tercih etmiştir. Bununla birlikte kimi zaman Kûfe ekolünün görüşlerini de tercih etmiş, bazen de kendi görüşlerini ortaya koymuştur. Bu durum da onun Arap dili alanında yetkin birisi olduğuna delalet etmektedir.

İleri düzey bir ilmî donanıma sahip olan ez-Zeccâc çok değerli eserler telif etmiştir. *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuh* adlı eseri en değerli eserlerinden birisidir. ez-Zeccâc Arap dili alanında gerek yazdığı eserlerle, gerekse yetiştirdiği talebelerle sonraki dönemleri etkilemiş bir âlimdir. Onun Arap dili alanına en büyük etkisi yetiştirdiği talebeleri vasıtasıyla olmuştur. Eserleriyle dönemlerine damga vuran İbnu's-Serrâc, el-Mes'ûdî, Ebû'l Kâsım ez-Zeccâcî, el-Ezherî, en-Neḥḥâs, el-Kâlî, el-Âmidî, er-Rummânî, Ebû Ali el-Fârisî, ez-Zeccâc'ın ilim halkasında yetişmiş ilim dünyasındaki önemli âlimlerden bazılarıdır.

ez-Zeccâc'ın Arap dili'nin iyi kavranıp Kur'ân'ın anlaşılması noktasında önemli gayretlerinin olduğu görülmektedir. Onun eserleri, geçmişte olduğu gibi günümüzde de Arap dili sahasında önemli başvuru kaynaklarından biri olmaya devam etmektedir. Yapılan araştırmalar sonucu ez-Zeccâc'ın görüşleri ile kendinden sonraki dil âlimlerini ve müfessirleri oldukça etkilediği görülmüştür. Bu açıdan o, günümüzde Kur'ân'ı anlama ve Arap dilinin inceliklerini kavrama konusundaki tesirini göz ardı edemeyeceğimiz dilcilerdendir.

ez-Zeccâc'ın *Kitâbu Fe'altu Ef'altu* adlı eseri Arap dili çalışmalarının en ileri seviyede olduğu dönemlerinden biri olarak kabul edilen hicrî üçüncü asırda yazılan

önemli eserlerdendir. Bunun yanında fe‘altu ef‘altu babı ile ilgili yazılmış ilk eserlerden biri olması bakımından da önemszenmesi gerekir.

Ebû İshâk ez-Zeccâc *Kitâbu Fe‘altu ve Ef‘altu* adlı bu eserinde Araplarca fe‘altu ve ef‘altu vezinlerinde kullanılan ve anlam değışikliği bulunan veya anlamında değışiklik olmayan fiilleri ele almaktadır. ez-Zeccâc’ın *Kitâbu Fe‘altu Ef‘altu* adlı eserinin yeni bir üslup ve sınıflandırmayla yazıldığı görölmektedir. Bunu bu türden bize ulaşan en eski kaynakların üslup ve tertibine bakarak söylemek mümkündür. Üslup ve düzenleme açısından bu kitap ana konuların altında tüm harflerden oluşan alfabetik başlıklarla oluşturulmuştur. ez-Zeccâc’ın mukaddimesinde de belirttiği gibi bu eserin bu şekilde tanzim ve tertip edilmesi öğrencilere kolaylık sağlamak amacını gütmektedir. ez-Zeccâc eserinde bu fiilleri “fe‘altu ve ef‘altu vezninde kullanılıp anlamı aynı olanlar” “fe‘altu ve ef‘altu vezninde kullanılıp anlamı farklı olanlar” “yalnızca fe‘altu vezninde kullanılanlar” “yalnızca ef‘altu vezninde kullanılanlar” olmak üzere başlıca dört grupta incelemiştir.

Kitabın yazılış uslubüne baktığımız zaman ez-Zeccâc’ın genellikle fiili günlük hayatta kullanılan bir cümleyle açıklama yoluna gittiği görölmektedir. Bunun yanında fiilin anlamını açıklamak için fiilin çeşitli sigalarını verme, fiilin tüm manalarını verme gibi çok çeşitli yöntemlerle fiili açıkladığı durumlarda mevcuttur. Bazen ise bir fiili diğer dil âlimlerinin açıklamalarını kullanarak verdiği görölmektedir. Eserde fiilleri açıklamak için verilen istişhâd sayısının Arap dili hakkında yazılan kitaplarda verilen istişhâd sayılarına bakıldığında çok fazla olmamakla birlikte yeterli oranda olduğu söylenebilir. Bu istişhâdlar Kur’ân ayetleri, hadis ve deyimler ile cahiliye ve Emevî dönemine ait şiirler ile ez-Zeccâc’ın yaşadığı döneme ait şiir beyitleridir. Bu şiirler içerisinde yazarı zikredilenler olduğu gibi, yazarı zikredilmeyen şiirler de mevcuttur.

Bu kitap, Arap dili ve edebiyatı’nda ilim tahsili yapacak kimseler başta olmak üzere, Arap dili’nin kurallarını belirlemek isteyen dilciler ve ilk dönem kaynaklarını tahkik edecek araştırmacılar için önemli veriler ihtiva etmektedir. ez-Zeccâc’ın dil konusunda sahip olduğu engin birikim, esere farklı bir değer katmaktadır. Bu sayılan tespitlere binaen ez-Zeccâc’ın *Kitâbu Fe‘altu Ef‘altu* adlı eserinin Arap dili ve edebiyatı’nda önemli bir konuma sahip olduğu ortaya çıkmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdu'l-Bâkî, Ahmed, *min A'lâmi 'Ulemâi'l-'Arab fi'l-Ḳarni's̄ S̄âliṣi'l-Hicrî*, Dirâsatu'l-Arabiyye, Beyrût, 1990.
- Abdulhamîd, Muhammed Muhyiddîn, *Durûsu't-Taşrîf*, Kahire, 1378/1958.
- Avcı, Casim, "Mes'ûdî", *DİA*, XXVIV, İstanbul, 2004.
- Aydın, İsmail, *Kur'ân'ın Filolojik yorumu-Tarihsel Gelişim ve Sorunlar-*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2004.
- el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî el-Hâtip, *Târîhu Bağdâd*, Dâru'l-Kuttâb el-'Arabî, Beyrût, 2001.
- Berel, Abdulcelîl, *Ebû'l-Abbâs, el-Mubberred Hayâtuhu ve Âsâruhû ve Mezhebûhu'n-Nahv*, Câmî'atu Dimeşk, 1984.
- Bilgin, Mustafa, *Tefsirde Mutezile Ekolü*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1991.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatu'l-Mufessirîn*, Ravza Yayınları, İstanbul, 2008.
- Bulut, Ali, "Filolojik Tefsirle Rivâyet Tefsirinin Buluşma Noktası: Zeccâc'ın Me'âni'l-Kur'ân'ı", *İlim Yayma Vakfı Kur'ân ve Tefsir Akademisi*, İstanbul, 2009.
- el-Câbirî, Muhammed Âbid, *Kur'ân'a Giriş*, trc. Muhammed Çoşkun, Mana Yayınları, '2. Baskı, İstanbul, 2011.
- el-Cevâlîkî, Ebû'l Mansûr, *mâ Cæe 'alâ Fe'altu bi Ma'nen Vaḥidin*, Daru'l Fikr, 1982.
- Dâvudî, Şemseddîn, *Tabakâtu'l-Mufessirîn*, Dâru'l-Kutubu'l-'İlmî, Beyrut, 1983.
- Demirayak, Kenan, *Abbâsi Edebiyâtı Tarihi*, Şafak Yayınevî, Erzurum, 1988.
- Durmuş, İsmail, "Amidî", *DİA*, III, İstanbul, 1991.
- "Mubberred", *DİA*, XXXI, İstanbul, 2006.
- "İbn Keysân", *DİA*, XX, İstanbul, 1999.
- "Şa'leb", *DİA*, XXXVI, İstanbul, 2009.
- ed-Dihlevî, Abdülaziz, *Bustânu'l-Muhaddisîn*, trc. Ali Osman Koçkuzu, Ankara, 1986.
- el-Enbârî, İbrâhîm *el-Kâmil-li'l-Mubberred*, Mevsûâ'tu't-Turâsi'l-İnsâniyye, Kâhire, tsz.
- el-Endelusî, Ebû Hayyân, *İrtişâfu'd-Ḍarb fi Lisâni'l-'Arab*, Mektebetu'l-Hancî, Kâhire, 1419/1998.

- *el-Bahru'l-Muḥîṭ*, tah. Adil Ahmet, Ali Muhammed, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2001.
- Elmalı, Hüseyin, "Kâlî", *DİA*, XXIV, İstanbul, 2001.
- el-Mensûbu İle'z-Zeccâc, *İ'râbu'l-Kur'ân*, tah. İbrâhîm el-Ebyârî, Dâru'l-Kutubi'l-İslâmiyye, Kahire, 1963.
- el-Enbârî, Ebû'l-Berekât, Kemaluddîn, *Nuzhetu'l-Elibbâ' fî Tabakâti'l-'Udebâ*, tah. İbrâhîm es-Sâmerrâî, Mektebetu'l-Menâr, Zerķâ'/Ürdün, 1985.
- Enîs, İbrâhîm, *el-Aşvâtu'l-Luĝaviyye*, Dâru't-Ṭibâ'ati'l-Ḥadîse, tah. Hâlid Abdulkerîm, Kuveyt, 1989.
- Eroĝlu, Muhammed, "Nehḥâs", *DİA*, XXXII, İstanbul, 2006.
- er-Râcihî, Abduh, *Tatbîkus-Şarf*, Dâru'n-Nahda, Beyrut, 1973.
- el-Esterâbâzî, Muhammed b. el-Hasan er-Razi, *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Ḥâcib*, tah. Muhammed Nur Hasan ve Muhammed Zagraf, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1982.
- et-Teḥânevî, Muhammed b. A'la b. Ali el-Fârukî el-Ḥaneḫî, *Keşşâfu Istilâhâtı'l-Funûn*, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1984.
- Fayda, Mustafa, "Taberî", *DİA*, İstanbul, 2010, XXXVIV.
- el- Ferrâ, Ebû Zekerriyya Yahyâ b. Ziyâd, *Meânî'l-Kur'ân*, nşr. M. Ali en-Neccâr - A. Yusuf Necati, Beyrut, 1980.
- Furat, Ahmet Suphi, *Arap Edebiyatı Târîhi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1996.
- Gündüzöz, Soner, Nahiv ve Sarf İlimlerinin Doĝuşu Üzerine, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 9, Samsun, 1997.
- Güney, Fikri, *Ebû'l-'Abbas Sa'leb Hayatı Eserleri ve Arap Dilindeki Yeri*, AÜSBE Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Erzurum, 2011.
- Hâc, İbrahim, *Sarf Tercümesi*, İstanbul, 1304.
- Ḥalvânî, Muhammed Hayr, *el-Muĝni'l-Cedîd fî 'İlmi's-Şarf*, Beyrut, t.y.
- Ḥamevî, Yâkût, *Mu'cemu'l-Udebâ*, tah. İhsân Abbâs, Dâru'l-Gari'l-İslâmî, Beyrut, 1993.
- Hanay, Necattin, "Zeccâc'ın Kıraat Tasavvuru ve Kendine Yöneltilen Tenkitler" , *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 1.
- Hasan İbrahim Hasan, "Siyasi, Dîni, Kültürel, Sosyal" *İslam Târîhi*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1985.

- Hasan Mîlâd-Hâlid Mezyû, “ez-Zeccâc Ebû İshâk İbrahim es- Sırrî” *Mevsûatu A'lâmi'l-Ulemâ ve'l-Udebâ el-Arab el-Muslimîn*, Beyrut, 1427/2006.
- Huart, Clément, *Arab ve İslam Edebiyatı*, trc. Cemal Sezgin, Ankara, t.y.
- İbn 'Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Huseyn b. Hibetullah b. Abdullah eş-Şâfî, *Târîhu Medîneti Dimeşk*, tah. Ali Şîrî, Dâru'l-Fıkr, Beyrut, 1996.
- İbn Âşur, Muhammed Fâzıl, *et-Tefsîr ve Ricâluh*, Mecme'u'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, Tunus, 1997.
- İbn Atiyye, el-Enddelûsî, *el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-'Azîz*, tah. Abdüselâm Abdüşşâfî Muhammed, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2001.
- İbn Hallikân, Şemseddîn Ebû'l-'Abbâs, *Vefeyâtu'l-A'yân*, nşr. İhsan Abbas, I-VIII, Beyrut, 1968.
- İbn Kesîr, *el-Bidâye ven-Nihâye*, çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul, I-XV, 1995.
- İbnu'l-Eşîr, Abdulkerim b. Abdu'l-Vâhid eş-Şeybânî (ö. 630), *el-Kâmilu fî't-Târîh*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1987.
- İbnu'l-Ğıftî, Ebu'l-Hasen, *İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât*, tah. Ebu'l-Azî İbrâhîm, Dâru'l-Fıkrî'l-'Arabî-Müessesetu'l-Kutubi's-Sekâfiyye, Kahire-Beyrut, 1986.
- İbnu'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec, *el-Fihrist*, tah. Rıza Teceddud, Tahran, 1971.
- İmam Birgivî, *Maksûd Şerhi*, t.y, y.y.
- İnanç, Yonis-Harun Abacı, Zeccâc'ın Kıraatlere Yaklaşımı, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014, cilt: XVI, sayı: 30.
- İşler, Emrullah “Zeccâc”, *DİA*, XLIV, İstanbul, 2013.
- Kahyaoğlu, Yasin, “Ebû'l-Abbâs el-Muberrred'in Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve el-Kâmil Adlı Eseri”, *Nüşa Dergisi*, Yıl: 3, Sayı: 10, 2003.
- Kandemir, M. Yaşar, “Ahmed b. Hanbel”, *DİA*, II, İstanbul, 1989.
- Karagöz, Mustafa, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an'ı Anlamaya Katkısı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2010.
- Kayapınar, Durmuş Ali, “ez-Zeccâc'a Nispet Edilen “İ'râbu'l-Kur'an” Kimindir? Ve Bu Kitasbın Gerçek Adı Nedir?”, *SÜİFD*, 1997.
- Kaya, Mahmut, “Beytu'l-Hikme”, *DİA*, VI, İstanbul, 1992.
- Kılıç, Hulusi “İştikak”, XXIII, *DİA*, İstanbul, 2001.

Komisyon (Hayrettin Karaman, Mustafa Çağrırcı, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş), Kuran Yolu Türkçe Meal ve Tefsir, DİB yayınları, 3. baskı, Ankara, 2007.

Mâzin el-Mubârek, *er-Rummânî en-Nahvî fî Dav'ı Şerhihi li Kitâbi Sibeveyhi*, İkinci Baskı, Dâru'l-Fikr, Dımeşk, 1995.

el-Mubârek, Abdülhuseyn, “min A'lâmi'n-Nahvî'l-Basrî Ebû İshâk ez- Zeccâc”, *Mecelletu Kulliyeti'l-Âdâb fî Câmiati'l-Basra*, Sayı 7, Yıl 5, Basra, 1392/1972.

Muhammed Ebû Zehrâ, *İslamda Fikhî Mezhepler Tarihi*, çev. Abdülkâdir Şener, Hisar Yayınevi, t.y.

Muhammed Esed, *Kur'ân Mesajı, Meal-Tefsir*, çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk, İşaret Yayınları, İstanbul, 2002.

Muhammed Zağlûl Sellâm, *el-Edep fî Aşri'l-Abbasiyyîn*, Munşietu'l-Ma'ârif, İskenderiyye, 1999.

Muḥaysin, Muhammed Sâlim, *Taşrîfu'l-Ef'âl ve'l-Esmâ fî Dav'i Esâlibi'l-Kur'ân*, Beyrut, 1987.

Nebîl Ebû 'Ameşe, “Zeccâc” *el-Mevsûatu'l-Arabiyye*, Dimaşk, 2004.

en-Neḥḥâs, Ebû Ca'fer, *Şerhu Ebyâti Sibeveyh*, Mektebetu'ş-Şebâb, Kâhire, 1985.

Eroğlu, Ali, “Kur'ân-ı Kerim'in Tefsiri ve Meâni'l-Kur'ân Müelliflerinin Kur'ân Özeydın, Abdülkerim, “Bağdat”, *DİA*, IV, İstanbul, 1991.

Özbalıkçı, Mehmet Reşit, “Ebû Ali El-Fârisî”, *DİA*, X, İstanbul, 1994.

Özçelik, Ziya, *Ebû'l-Abbas Sa'leb ve el-Fasîh'i*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1997.

Özdoğan, M. Akif, “Abbâsîler Dönemi Tercüme Faaliyetlerinin Arap Edebiyatına Etkisi”, *Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, V/16, 2005.

Öztürk, Mustafa *Kur'an-ı Kerim Meali-Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri*, Anakara Okulu Yayınları, Ankara, 2014.

Polat, Salahattin, “Abdullah b. Ahmed b. Hanbel” *DİA*, I, İstanbul, 1988.

Seyithanoğlu, Kenan ve diğerleri, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ yayınları, İstanbul, 1986.

Sibeveyh, Ebû Bişr 'Amr b. 'Usmân b. Kanber, *el-Kitâb*, nşr. 'Abdusselâm Muhammed Hârun, 3. Baskı, Mektebetu'l-Hancî, Kâhire, 1408/1988.

Sinanoğlu, Mustafa, “İlhâd” XXII, *DİA*, İstanbul, 2000.

es-Suyûtî, Celâleddin Abdurrahmân, *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1988.

- Şensoy, Sedat, “Rummânî”, *DİA*, XXXV, İstanbul, 2008.
- Şevkî Dayf, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, Dâru'l-Meârif, Kâhire, t.y.
 el-Medârisu'n-Nahviyye, Mısır, 1968.
- et-Taberî, *Tarihu'l-Umem ve'l-Muluk*, tah. Muhammed Fağl İbrâhîm, Dâru'l-Me'ârif, I- X, Mısır, 1119/1707.
- Tala, Murat, *ez-Zeccâcî ve el-Emâlî Adlı Eserinin Arap Dili ve Edebiyatında Yeri ve Değeri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2011.
- Tatlı, Alican, “Cehdamî”, *DİA*, VII, İstanbul, 1993.
- Tayyâr, Müsâid, *et-Tefsîrul-Luğavî li'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru İbni'l-Cevzî, Demmâm, h. 1422.
- Topaloğlu, Bekir, “Esmâ-i Hüsnâ”, *DİA*, XI, İstanbul, 1995.
- Tuna, Bekir, *ez-Zeccâcî ve İştikâku Esmâillâh Adlı Eserinin Arap Dilindeki Yeri*, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2010.
- Ya'kûb, Emîl, *Kâmûsu'l-Muštalahati'l-Luğaviyye ve'l-Edebiyye*, Beyrut, 1987.
- Yağût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, Dâru'l-Musteşrika, Beyrut, t.y.
- Yanyevî, Abdussamed Refi', *el-Muhtaşar*, Dersa'âdet, 1307.
- Yazıcı, Hüseyin, “İbnu's-Serrâc”, *DİA*, XXI, İstanbul, 2000.
- Yetik, Şahin, *Arap Dilinde Kur'ân-ı Kerim Bağlamında İf'âl ve Tef'îl Babları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çorum, 2014.
- Kıyıcı, Selahattin, “Ezherî”, XII, *DİA*, İstanbul, 1995.
- Yıldırım, Kadri, “Sülesi Mücerred Fiillerin Mezid Olmakla Kazandıkları Yeni Anlamlar”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 2, 2000.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “Abbasiler”(Siyasi, Medeniyet Tarihi)”, *DİA*, İstanbul 1998.
 Ebû İshâk ez-Zeccâc'ın Esmâ-i Hüsnâ ve Besmele Hakkında İki Eseri, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 24 (2015/1).
- Yıldız, İbrahim, Ebû İshâk ez-Zeccâc ve Tefsir İlmindeki Yeri, *Harakani Dergisi*, sayı 2, 2014.
- Yıldız, Musa, “Zeccâcî”, XXXIV, *DİA*, İstanbul, 2013.
- ez-Zeccâc, Ebû İshâk, *Tefsîru Esmâ'illâhi'l-Husnâ*, tah. Ahmed Yûsuf ed-Dekkâk, Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, Dımeşk / 1975, Beyrut / 1979.
Fe'altu ve Ef'altu, tah. Ramazan Abdülvehhâb-Subayh et-Temimî, Mektebetü'Sikâfeti'd-Dîniyye, Bulak, 1995.

-*Kitâbu'l-Halkı'l-İnsân*, tah. Velid b. Ahmed el-Huseyn, Al-Bukary İslamic Center, Manchester, 2004.
-*Kitâbu'l-İbâne ve't-Tefhîm 'an Ma'âni Bismillâhirrahmânirrahim*, tah. Abdülfettâh Selîm, Mektebetu'l-Âdâb, Kahire, 2003.
-*Me'âni'l-Kur'ân ve 'İlâbu h*, tah. Abdülcélîl Abdüh Şelebî, Âlemu'l-Kutub, Beyrut, 1998.
- *Fe'altu ve Ef'altu*, tah. Mâcid Hâsan Zehebî, Dîmeşk t.y
ez-Zeccâcî, Ebu'l-Kâsım, *İştikâku Esmâillâh*, nşr. Abdulhuseyn Mubarek, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1406/1986.
-*Mecâlisu'l-'Ulemâ*, tah. Abdusselam Harun, Mektebetu'l-Hancı, Kahire, 1999.
-*el-Îdâh fî 'İleli'n-Nahv*, Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 1979.
-*Hurûfu'l-Me'âni*, tah. Ali Tefvîk el-Hamed, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, Dâru'l-Emel, İrbid, 1986
- ez-Zehebî, Şemseddîn, *Siyeri A'lâmu'n-Nubelâ'*, tah. Hasan Abdülmennân, Beytü'l-Efkâri'l-Devliyye, Beyrut, 2004.
- ez-Zerkânî, *Menâhilu'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, tah: Fevvâz Ahmed Zümerlî, Beyrut, Dâru'l-Kitâb, 1995.
- ez-Zerkeşî, Bedreddîn, *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, tah. Muhammed Ebu'l-Fağl İbrâhîm, Dâru't-Turâs, Kahire, 1984.
- Zettersteen, K. V., "Abbâsîler", *İA*, I, İstanbul, 1978.
- Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, nşr. Z. Meğâmiz, Sad. Mümin Çevik, İstanbul, 1976.
- ez-Zeyyât, Ahmet Hasan, *Tarihu'l-Edebi'l 'Arabî*, Kahire, t.y.

**EK - 1 Kitâbu Fe‘altu ve
Ef‘altu Eserinde Geçen Fiiller
Fe‘altu ve Ef‘altu Farklı Mana
Babındaki Fiiller⁴⁵³**

أَيْفَ:	Korunup uzak olmak.
أَنْفَ:	Burnuna vurmak.
أَنْفَ:	Artırmak.
أَنْفَ:	Burnuna vurmak.
أَسَى:	Üzülme.
أَسَى:	Yarayı iyileştirmek.
أَسَى:	Onu aileden kılmak.
أَيْسَفَ:	Üzülme.
أَسَفَ:	Sinirlenme.
بَهَلَّ:	Serbest bırakmak.
أَبْهَلَ:	Kendi iradesine göre hareket etmek.
بَارَّ:	Kuyu kazmak.
أَبَارَّ:	Başkasına kuyu kazıverme.
بَلَغَ:	Bir mekâna ulaşmak.
أَبْلَغَ:	Kötü haber ulaştırmak.
بَصُرَ:	Öğrenme.
أَبْصَرَ:	Görme.
بَارَّ:	Tecrübe etme.

أَبَارَّ:	Helak etme.
بَسَّ:	kariştirdi.
أَبَسَّ:	Bes bes diye çağırma.
بَثَّ:	Dağıtma.
أَبْثَثَ:	İfşa etme.
بِرَأَّ:	İyileşme.
أَبْرَأَّ:	Kurtarma.
بَرَى:	Yontma.
أَبْرَى:	Halka yapma.
بَرَبَّ:	Fakir olma.
أَبْرَبَّ:	Zengin olma.
بَلَبَّ:	Heyecanlanma.
أَبْلَبَّ:	Sıkıntı ve derde duçar olma.
تَاعَ:	Erime.
أَتَاعَ:	Kusma.
تَلَعَّ:	Yükselme.
أَتَلَعَّ:	Boynu uzama.
تَابَ:	Geri gelme.
تَابَ:	Aklı başına gelme.
أَتَابَ:	Mükafat verme.
تَخَّنَ:	Kalınlaştırmak.
أَتَخَّنَ:	Düşmanı yenme.
تَنَّى:	Bükmek.
أَتَنَّى:	Yad etme.
تَقَلَّ:	Temkinli olma.
أَتَقَلَّ:	Ağır olma.
تَنَّى:	Sökmek.

⁴⁵³ Fiiller “Kitâbu Fe‘altü Ef‘altü” eserinde geldiği sıra ile verilmiştir. Ayrıca fiillerin anlamları Zeccâc’ın verdiği anlamda verilmiştir. Zeccâc, aynı fiili farklı anlamlarda kullanmışsa bu fiiller de arka arkaya verilmiştir.

أَقْبَى:	Tekzip etmek.	أَجْنَبَ:	Güneye gitmek.
جَاَزَ:	İstemek.	حَمَأَ:	Temizlemek.
أَجَاَزَ:	Ödül vermek.	أَحْمَأَ:	Balçığı atmak.
جَزَلَ:	İkiye bölmek.	حَسَّ:	Öldürmek.
أَجَزَلَ:	Çok bağış vermek.	أَحَسَّ:	Bilmek.
جَدَبَ:	Ayıplamak.	حَصَرَ:	Sınırlandırmak.
أَجَدَبَ:	Kuraklığa düşer olmak.	أَحْصَرَ:	Alıkoymak.
جَزَزَ:	Kısaltmak.	حَمَى:	Muhafaza etmek.
أَجَزَّ:	Kurumak.	أَحْمَى:	Isıtmak.
جَمَلَ:	Devenin yağını eritmek.	حَلَى:	Ücretini Ödemek.
أَجَمَلَ:	İşi güzel yapmak.	أَحَلَى:	İşi iyi yapmak.
جَحَدَ:	Hakkını inkar etmek.	حَلَبَ:	Sağmak.
أَجَحَدَ:	Aşırı derecede cimri olmak.	أَحَلَبَ:	Birlikte süt sağmak.
جَمَدَ:	Buz donmak.	حَرَمَ:	Mahrum etmek.
أَجَمَدَ:	Aşırı derecede cimri olmak.	أَحْرَمَ:	Haram iş yapmak.
جَبَلَ:	Yaratmak.	حَسِبَ:	Hesaplamak.
أَجَبَلَ:	Sert zemine ulaşmak.	أَحْسَبَ:	Münasip olan miktar vermek.
جَلَبَ:	Bir yerden bir yere götürmek.	حَمَرَ:	Deriyi yüzme.
أَجَلَبَ:	Düşmanları zorlamak.	أَحْمَرَ:	Çok yem vermek.
جَمَعَ:	Toplamak.	حَلَأَ:	Soymak.
أَجْمَعَ:	İttifak etmek.	حَلَأَ:	Vurdum.
جَزَأَ:	Yetinmek.	حَلَأَ:	Engellemek.
أَجَزَأَ:	Yetmek.	أَحَلَأَ:	Kaşımak.
أَجْزَى:	Seviyesine yetişmek.	حَرَقَ:	Eğelemek.
أَجْرَأَ:	Tamamlamak.	حَرَقَ:	Dişlerini gıcırdatmak.
أَجْرَأَ:	Kendi cinsiyle yetinmek.	أَحْرَقَ:	Yakmak.
جَنَبَ:	Esmek.	حَجَمَ:	Kanatmak.

أَحْجَمَ:	Yakalamak.	خَزَى:	Rezil rüsva etmek.
حَمَشَ:	İncelmek.	أَخْرَى:	Uzaklaştırmak.
أَحْمَشَ:	Öfkelenmek.	خَفَى:	Meydana çıkarmak.
خَرَدَ:	Kırmak.	أَخْفَى:	Gizlemek.
أَخْرَدَ:	Yalnız bırakmak.	دَلَى:	Sarkıtmak.
أَخْرَدَ:	Kılsız yapmak.	دَلَى:	Sulamak.
أَخْرَدَ:	Kızmak.	أُدْلَى:	Delilleri ortaya sunmak.
حَفَى:	Yasaklamak.	دَانَ:	Borç almak.
أَحْفَى:	Kısaltmakta aşırı gitmek.	أَدَانَ:	Borç vermek.
حَمِدَ:	Teşekkür etmek.	دَرَجَ:	Vefat etmek.
أَحْمَدَ:	Ziyade hamdetmek.	دَرَجَ:	Yola gitmek.
خَفَرَ:	Kiralamak.	أَدْرَجَ:	Kağıdı dürmek.
أَخْفَرَ:	İptal etmek.	دَبَرَ:	Rüzgar esmek.
خَسَّ:	Değeri eksilmek.	أُدَبَرَ:	Sırtını dönmek.
أَخَسَّ:	Alçakça bir fiil yapmak.	دَرَأَ:	Uzaklaştırmak.
خَلَّ:	İnceltmek.	أُدْرَأَ:	Sütünü indirmek.
أَخَلَّ:	Kesmek.	دَلَّ:	Kılavuzluk etmek.
خَلَا:	Boş olmak.	أُدَلَّ:	Göstermek.
أَخْلَى:	Bomboş olmak.	دَكَرَ:	Anmak.
خَبَلَ:	Kesmek.	أُدْكَرَ:	Erkek çocuğu olmak.
أَخْبَلَ:	Ödünç vermek.	دَرَى:	Savurmak.
خَرَبَ:	Hırsızlık yapmak.	أُدْرَى:	Kurtarmak.
أَخْرَبَ:	Harap etmek.	دَمَّ:	Kınamak.
خَسَفَ:	(Ay) tutulmak.	أُدَمَّ:	Kınanmak.
أَخَسَفَ:	Yıkmaq.	دَلَّ:	Rezil etmek.
خَبَرَ:	Yeri sürüp ekmek.	أُدَلَّ:	Rezil olmak.
أَخْبَرَ:	Haber vermek.	دَبَّ:	Savunmak.

أَدَبٌ:	Çok sineklenmek.	أَرَفًا:	Yanaştırmak.
دَالَ:	Uzun olmak.	أَرَدًا:	Bozulmak.
أَذَالَ:	Aşağılamak.	أَرَدًا:	Kötü bir işe uğramak.
رَبَا:	Terbiye etmek.	رَدِي:	Düşüp ezilmek.
أَرَبِي:	Zulüm etmek.	أَرَدِي:	Helak etmek.
رَشَقَ:	Bakmak.	رَدَمَ:	Set çekmek.
أَرَشَقَ:	Dikkatlice bakmak.	أَرَدَمَ:	Devam etmek.
رَادَ:	Deveyi gütmek.	رَبَّ:	Korumak (devam etmek).
أَرَادَ:	İstemek.	رَبَّ:	Sahiplenmek.
رَاقَ:	Hayrete düşürmek.	أَرَبَّ:	İkamet etmek.
أَرِاقَ:	Dökmek.	رَمَّ:	İslah etmek.
رَعَا:	Böğürmek.	أَرَمَّ:	Susmak.
أَرُعِي:	Taşmak.	رَمَلَ:	Koşarak yürümek.
رَكِبَ:	Binmek.	أَرَمَلَ:	Tükenmek.
أَرَكَبَ:	Binilecek duruma gelmek.	رَلَّ:	Dili sürçmek.
رَزَمَ:	Bağlamak.	رَلَّ:	Bir şeyden geri çekilmek.
رَزَمَ:	Hareketsiz olmak.	أَرَلَّ:	İkram etmek.
أَرَزَمَ:	Gök gürlemek.	رَهَدَ:	Bir şeye rağbet azalmak.
رَبَعَ:	Kaldırmak.	أَرُهَدَ:	Az yapmak.
رَبَعَ:	Yerde oturmak.	رَمَّ:	Kibirleşmek.
أَرَبَعَ:	Dört kez olmak.	رَمَّ:	Bağlamak.
أَرَبَعَ:	Genç yaşta çocuğu olmak.	أَرَمَّ:	Bağlamak.
رَعَى:	Yayılmak.	رَغَلَ:	Boşaltmak.
أَرَعَى:	Alıkoymak.	أَرُغَلَ:	Yedirmek.
رَجَأَ:	Ümit etmek.	رَزَّ:	Sıkıca bağlamak.
أَرَجَأَ:	Ertelemek.	رَزَّ:	Vurmak.
رَفَأَ:	Dikmek.	رَزَّ:	Düğmelek.

أَزْرَرَ:	Düğme yapmak.	شَافَ:	Bakım yapmak.
سَفَرَ:	Meydana çıkarmak.	أَشَافَ:	Denetlemek.
سَفَرَ:	Arasını düzeltmek.	صَفَدَ:	Bağlamak.
أَشْفَرَ:	Bir şey belli olmak.	أَصْفَدَ:	Mal veya hizmetçi vermek.
سَرَّرَ:	Sevindirmek.	صَبَرَ:	Engellemek.
سَرَّرَ:	Çocuğun göbek bağıni kesmek.	أَصْبَرَ:	Sabretmek.
أَسْرَرَ:	Bir şeyi gizlemek.	أَصْبِرَ:	terk etmek.
سَجَدَ:	Secde etmek.	صَبَحَ:	Sabah vermek.
أَسْجَدَ:	Başını eğmek.	أَصْبَحَ:	Sabah vaktine girmek.
سَافَ:	Koklamak.	صَحَّ:	Hastalıktan iyileşmek.
أَسَافَ:	Helak olmak.	أَصَحَّ:	Sağlıklı olmak.
سَبَغَ:	Gıybet etmek.	صَرَخَ:	Bağırarak.
أَسْبَغَ:	İhmal etmek.	أَصْرَخَ:	İcabet etmek.
شَرَّقَ:	Güneş doğmak.	صَرَمَ:	Kesmek.
أَشْرَقَ:	Parlamak.	أَصْرَمَ:	Zamanına erişmek.
شَرَعَ:	Suya girmek.	صَاحَ:	Bağırarak.
شَرَعَ:	Geçmek.	أَصَاحَ:	Gök gürlemek.
شَرَعَ:	Dini açıklamak, vaaz etmek.	صَحَبَ:	Arkadaşlık etmek.
أَشْرَعَ:	Doğrultmak.	أَصْحَبَ:	İtaat etmek.
شَعَرَ:	Bir şeyi bilmek.	صَافَ:	Hedefinden sapmak.
أَشْعَرَ:	Hidayete erişmek.	أَصَافَ:	Yaşlandıktan sonra çocukları olmak.
شَرِبَ:	İçmek.	صَمَّ:	Sağır olmak.
أَشْرَبَ:	Sevgisini kalbine yerleştirmek.	أَصَمَّ:	Başkasını sağır etmek.
شَنَفَ:	Nefret etmek.	صَبَا:	Meyletmek.
أَشْنَفَ:	Küpe takmak.	أَصْبَا:	Saba rüzgarına yakalanmak.
شَوَّى:	Kızartmak, pişirmek.	صَجَدَ:	Tırmanmak.
أَشْوَى:	isabet etmemek.		

أَصْعَدَ:	Yerden yüksekte olmak.	عَمَدَ:	Kastetmek.
ضَاقَ:	Bir şey dar olmak.	أَعْمَدَ:	Bir şeyi direk yapmak.
أَصَاقَ:	Çolak olmak.	عَزَزَ:	Galip gelmek.
ضَلَّ:	Amacından sapmak.	أَعَزَزَ:	Aziz kılmak.
أَضَلَّ:	Kaybetmek.	عَجَمَ:	Bir şeyi ısırarak.
ضَبَّ:	Kan akmak.	أَعْجَمَ:	Noktalayarak açıklamak.
أَضَبَّ:	sıkı sarılmak.	عَرَبَ:	Midesi bozulmak.
ضَافَ:	Hedefinden sapmak.	أَعْرَبَ:	Açıklamak.
ضَافَ:	Misafir etmek.	عَنَى:	Gözetmek.
أَضَافَ:	Misafir etmek.	أَعْنَى:	Yarmak.
ضَجَّ:	Üzülmek.	عَوَّرَ:	Uzun ömürlü olmak.
أَضَجَّ:	Feryat etmek.	عَمَرَ:	Mamur olmak.
ضَاعَ:	Hareket etmek.	أَعَمَرَ:	Uzun ömür sağlayan şeyler vermek.
أَضَاعَ:	Yok etmek.	عَالَ:	Fakir olmak.
طَلَبَ:	Bir şey istemek.	أَعَالَ:	Ailesi çok olmak.
أَطَلَبَ:	Sormak.	عَرَفَ:	Bilmek.
طَرَأَ:	Gelmek.	أَعْرَفَ:	Yelesi uzun olmak.
أَطْرَى:	Övmek.	عَلِقَ:	Sevmek.
طَرَقَ:	Demiri dövmek.	أَعْلَقَ:	Alakası olmak veya giymek.
أَطْرَقَ:	Sukut etmek.	عَضَلَ:	Hapis etmek.
طَرَفَ:	Gözünü açıp açıp bakmak.	أَعَضَلَ:	Kurtulma zor olmak.
أَطْرَفَ:	Elbiseyi kıvrırmak.	عَبَى:	İşe yönelmek.
ظَهَرَ:	Üstün gelmek.	أَعَبَى:	Yorgunluktan canı çıkmak.
أَظْهَرَ:	Görünmek.	غَارَ:	Azaldı.
ظَلَّ:	Bir şeyi gündüz yapmak.	أَغَارَ:	Akın etmek.
أَظَلَّ:	Denetlemek.	غَارَ:	Çukurlaşmak.
عَمَدَ:	Bir şeyi yerine getirmek.		

أَغَارَ:	Eğirmek.	قَبِلَ:	Üstlenmek.
غَرِقَ:	Batmak.	أَقْبَلَ:	Yönelmek, rağbet etmek.
أَغْرَقَ:	Boğulmak).	قَلَّ:	Bir şey az olmak.
عَلِقَ:	Kelepçelenmek.	أَقْلَّ:	Kaldırıp taşımak.
أَغْلَقَ:	Kapatmak.	قَامَ:	İcra etmek.
غَلَا:	Borcunda aşırılık etmek.	أَقَامَ:	İkamet etmek.
أَغْلَى:	Suyu kaynatmak.	فَرَأَ:	Doğurmak.
فَرِحَ:	Sevinmek.	أَفْرَأَ:	Hayız görmek.
أَفْرَحَ:	Ağırlaşmak.	قَالَ:	Kaylule yapmak.
فَرِغَ:	Boş olmak.	أَقَالَ:	Bozmak,fesih etmek.
أَفْرَغَ:	Dökmek,boşaltmak.	قَدَى:	Gözde çapak olmak.
فَرَعَ:	Tırmanmak.	أَقْدَى:	Gözü çapaklanmak.
أَفْرَعَ:	Yukarıdan aşağıya inmek.	فَرَعَ:	Sopayla vurmak.
فَطَرَ:	Nesneyi yarmak.	أَفْرَعَ:	Sitem etmek.
أَفْطَرَ:	Orucu iftar etmek.	فَمَعَ:	Bastırmak, zelil etmek.
فَلَقَ:	Yarıya bölmek.	أَقَمَعَ:	İnkar etmek.
أَفْلَقَ:	Afet olmak.	فَسَطَ:	Zulüm etmek.
فَلَحَ:	Tarlayı sürmek.	أَفْسَطَ:	Adil olmak.
فَلَحَ:	Kesmek.	قَمَرَ:	Adama galip gelmek.
أَفْلَحَ:	Kurtuluşa ermek.	أَقْمَرَ:	Oyunda onu yendim.
فَضَلَ:	Bir şey üstün olmak.	أَقَمَرَ:	Ay doğmak.
فَضَلَ:	Erdemli,faziletli,üstün olmak.	قَبَرَ:	Adamı defnetmek.
أَفْضَلَ:	Şeref kazanmak.	أَقْبَرَ:	Kabir kazmak.
فَتَقَ:	Yarmak.	فَطَعَ:	Delille susturmak.
أَفْتَقَ:	Bulutlar açılmak.	أَقْطَعَ:	Kesmek.
فَرَقَ:	İki şeyin arasını ayırmak.	قَمَرَ:	Dibine kadar inmek.
أَفْرَقَ:	İyileşmeye başlamak.	أَقَمَرَ:	Yere atmak.

قَرَفَ:	Şüphe duymak.	أُكْرِبُ:	Azalmak.
قَرَفَ:	Kaşımak.	كَزَبَ:	Ağır gelmek.
أَقْرَفَ:	Kusurlu yapmak.	كَزَبَ:	Batmaya yaklaşmak.
فَنَيْ:	Kazanmak.	أَكْرَبَ:	Sarkıtmak.
فَنَيْ:	Hayalı olmak.	كَزَعَ:	İçmek.
أَقْنَيْ:	Zenginleştirmek.	أَكْرَعَ:	İsabet etmek.
فَصَّ:	İlhak etmek.	كَبَّ:	Yüzü koyun düşmek.
أَقَصَّ:	Kıyas etmek.	أَكَبَّ:	Üzerine eğilmek.
قَتَّ:	Koğuculuk etmek.	لَامَ:	Azarlamak.
أَقَتَّ:	Koku sürmek.	أَلَامَ:	Kınanacak iş yapmak.
قَادَ:	Çekip götürmek.	نَمَّ:	Toplamak.
أَقَادَ:	öldürmek.	أَلَمَّ:	Bir şeyi bir süre için ziyaret etmek.
قَرَّ:	Yerleşmek,sabit olmak.	أَلَمَّ:	Küçük günah işlemek.
أَقَرَّ:	İtiraf etmek.	لَبَسَ:	İşi karıştırmak.
قَفَّ:	Hırsızlık yapmak.	أَلْبَسَ:	Elbise giymek.
أَقَفَّ:	Ara vermek.	لَبَنَ:	Yoğurt yedirmek.
قَبَّ:	Kaybolmak.	أَلْبَنَ:	Yoğurt yapmak.
أَقَبَّ:	Gizlemek.	لَوَى:	Bükmek.
كَنَفَ:	Görüp gözetmek.	أَلَوَى:	Ulaşmak.
أَكْنَفَ:	Yardım etmek.	مَشَى:	Yürümek.
كَفَأَ:	Baş aşağı etmek.	أَمَشَى:	Çok fazla yürümek.
أَكْفَأَ:	Kafiyesini bozmak.	مَلَكَ:	Sahip olmak.
أَكْفَأَ:	Amaçtan sapmak.	أَمَلَكَ:	Evlendirmek.
كَلَّ:	Zayıf düşmek.	مَلَقَ:	Övmek.
أَكَلَّ:	Yormak.	أَمَلَقَ:	Fakir düşmek.
كَزَى:	Kazmak.	مَأَى:	Genişletmek.
أَكْرَى:	Kiralamak.		

أَمَّأَي: Yüz yapmak.
 نَشَدَ: Yitik aramak.
 أُنْشَدَ: Tanımak.
 نَشَدَ: İstemek.
 أُنْشَدَ: Şiir okumak.
 نَصَفَ: Hizmette bulunmak.
 أَنْصَفَ: Adaletle muamele etmek.
 نَضَفَ: Elbiseyi çıkarmak.
 أَنْضَفَ: Zayıflatmak.
 نَابَ: Başına iş geldi.
 أَنَابَ: Tövbe edip Allaha dönmek.
 نَشَأَ: Büyümek.
 أُنْشَأَ: Başlamak.
 نَسَأَ: Şiddetle sürdü.
 أُنْسَأَ: Vadeli vermek.
 نَجَدَ: Galip gelmek.
 أُنْجَدَ: Yardım etmek.
 هَرَبَ: Kaçmak.
 أَهْرَبَ: Başlamak.
 هَابَ: Korkmak.
 أَهَابَ: Çağırarak.
 هَدَى: Doğru yolu göstermek.
 أَهْدَى: Hediye vermek.
 هَدَرَ: Böğürmek.
 أَهْدَرَ: Akıtmak.
 هَجَرَ: İlgiyi kesmek.
 هَجَرَ: Anlamsız sözler söylemek.

أَهَجَرَ: Daha büyük olmak.
 هَمَّ: Üzmek.
 أَهَمَّ: Üzüntü duymak.
 هَالَ: Korku vermek.
 أَهَالَ: Toprağı dökmek.
 هَرَزَ: Tiksinmek.
 أَهْرَزَ: Çağırarak.
 وَعَى: Ezberlemek.
 أَوْعَى: Korumak.
 وَعَدَ: Hayır vaat etmek.
 أَوْعَدَ: Şer olanı vaat etmek.
 وَجَبَ: Batmak.
 وَجِبَ: Yürek çarpmak.
 وَجِبَ: Yıkılmak.
 أَوْجِبَ: İşi yapmak.
 وَدَى: Diyet vermek.
 أَوْدَى: Yok olmak.
 وَزَعَ: Bir araya toplamak.
 أَوْزَعَ: İlham etmek.

Fe‘altu ve Ef‘altu Aynı Mana Babındaki Fiiller

أَلِفَ/أَلْفَ: Alışmak.
 أَجَرَ/أَجَرَ: Karşılık vermek, kiralamak, ücretini ödemek.
 أَدَمَ/أَدَمَ: Arasını uzlaştırmak, karıştırmak.
 أَمَرَ/أَمَرَ: Çoğaltmak.

آوى/أوى:	Şefkat etmek.	أَقَابَ/فَابَ:	Dönmek.
آدب/أدب:	Ziyafet vermek.	أُتْرِي/فُرِي:	Islatmak.
أَبْشَرَ/بَشَرَ:	Sevinmek.	أُتْلَجَ/فُلَجَ:	Kar yağmak.
أَبَلَ/بَلَ:	Hastalıktan iyileşmek.	أَجَدًا/جَدًا:	Ayak üzere durmak.
أَبْدَأَ/بَدَأَ:	Başlamak.	أَجْنٌ/جَنْ:	Gece olmak.
أَبْرَقَ/بَرَقَ:	Parlamak, şimşek	أُجْنِي/جْنِي:	Gömmek.
أَبْرَقَ/بَرَقَ:	Parlamak, şimşek	أُجْلَا/جَلَا:	Çıkarmak.
أَبَانَ/بَانَ:	Terk etmek.	أُجْنَبَ/جَنْبَ:	Cünüplükten
أَبَوَّ/بَوَّ:	Boş boğazlık etmek.	uzaklaşmak.	
أَبَاعَ/بَاعَ:	Satmak.	أُجْفَلَ/جَفَلَ:	Hezimete uğramak.
أَبْضَعَ/بَضَعَ:	Sözü açıklamak.	أُجْفَأَ/جَفَأَ:	Kapatmak.
أَبْكَرَ/بَكَرَ:	Erken ayrılmak.	أُجْدَّ/جَدَّ:	Doğru olmak.
أَبْشَرَ/بَشَرَ:	Önceden müjdelemek.	أُجَاخَ/جَاخَ:	Helak etmek.
أَبْرَدَ/بَرَدَ:	Soğutmak.	أُجْرَمَ/جْرَمَ:	Günah işlemek.
أَبَتْ/بَتْ:	Hükmü kesinleştirmek.	أُجْرَى/جْرَى:	Niyet etmek.
أَبْطَأَ/بَطَأَ:	Yavaş yapmak.	أُجَارَ/جَارَ:	Geçmek.
أَبْلَقَ/بَلَقَ:	Kapatmak.	أُجَدَّ/جَدَّ:	Kesmek.
أَبْقَلَ/بَقَلَ:	Yeni sakal çıkmak.	أُجْفَأَ/جَفَأَ:	Çıkarmak.
أَبَثَّ/بَثَّ:	İfşa etmek.	أُجَبَّرَ/جَبَّرَ:	Zorlamak.
عَا أَبْهَى/مَا بَهَى:	Dikkat etmek.	أُجْهَدَ/جْهَدَ:	Gayret etmek.
أَبْلَمَ/بَلَمَ:	Deve erkek deve	أُجْدَعُ/جْدَعُ:	Kesmek.
istemek.		أُجْدَبَ/جْدَبَ:	Kurak olmak.
أَتَمَّ/تَمَّ:	Tamamlamak.	أُجْهَدَ/جْهَدَ:	Az olmak.
أَتَبَعَ/تَبَعَ:	Tabi olmak.	أُجَمَّ/جَمَّ:	Hazırlamak.
أُتْرِبَ/فُرِبَ:	Toprağa bulaşmak	أُجْهَشَ/جْهَشَ:	Hıçkırarak ağlamak.
أُنْعَسَ/تَعَسَ:	Helak etmek.	أُجَالَ/جَالَ:	Gezinmek.
أُنْوَى/نْوَى:	İkamet etmek.	أُجَلَبَ/جَلَبَ:	Yara kabuk bağlamak.

أَجْنَحَ / جَنَحَ:	Gece karanlığında	أَحْكَمَ / حَكَمَ:	Hükmetmek.
olmak.		أَحْصَرَ / حَصَرَ:	Sınırlandırmak.
أَجَلَدًا / جَلَدًا:	Kaplamak.	أَحْرَأَ / حَرَأَ:	Isınmak.
أَجْمَزَ / جَمَزَ:	Sıçramak.	أَحَاطَ / حَاطَ:	Çevrelemek.
أَجْهَرَ / جَهَرَ:	İlan etmek.	أَحْرَثَ / حَرَثَ:	Yormak.
أَجْدًا / جَدًا:	Fazlaca vermek.	أَحْتَرَّ / حَتَرَّ:	Bağlamak.
أَجَزَلَ / جَزَلَ:	Kesmek.	أَحَالَ / حَالَ:	Olduğu hal üzere
أَحَبَّ / حَبَّ:	Sevmek.	kalmak, verimsiz olmak.	
أَحَقَّ / حَقَّ:	İncelemek (araştırmak).	أَحْكَلَ / حَكَلَ:	Güç(müşkül) olmak.
أَحْمَنَ / حَمَنَ:	Sinirlenmek.	أَحْيَى / حَيَّى:	Kurumak(ölmek).
أَحْمَسَ / حَمَسَ:	Sinirlenmek.	أَحْبَسَ / حَبَسَ:	Vakfetmek.
أَحَالَ / حَالَ:	Sırtına çıkmak(binmek).	أَحْقَنَ / حَقَنَ:	Çişini tutmak.
أَحَلَّ / حَلَّ:	Çıkarmak.	أَحْفَدَ / حَفَدَ:	Hizmet etmek.
أَحْصَبَ / حَصَبَ:	Yüz çevirmek.	أَحْرَمَ / حَرَمَ:	Vermemek.
أَحْدَقَ / حَدَقَ:	Dikkatle bakmak.	أَحْسَرَ / حَسَرَ:	Takip etmek.
أَحْزَنَ / حَزَنَ:	Hüzünlü olmak.	أَخْلَسَ / حَلَسَ:	Dağınık olmak.
أَحْمَ / حَمَ:	İhtiyaç hasıl olmak.	أَخْطَأَ / حَطَأَ:	Hata yapmak.
أَحَدَّ / حَدَّ:	Terk etmek.	أَخْضَعَ / حَضَعَ:	Tevazu göstermek.
أَحَدَّ / حَدَّ:	Seçmek.	أَخْفَقَ / حَفَقَ:	Kanat çırpılmak.
أَحْمَنَ / حَمَنَ:	Öfkelenmek.	أَخْنَبَ / حَنْبَ:	Helak olmak.
أَحْدَرَ / حَدَرَ:	İndirmek.	أَخْمَمَ / حَمَمَ:	Kokmak.
أَحْشَى / حَشَى:	Felç olmak.	أَخْلَقَ / حَلَقَ:	Eskimek.
أَحْمِيَّ / حَمِيَّ:	Korumak.	أَخْلَفَ / حَلَفَ:	Değişmek.
أَحْقَى / حَقَى:	Şişmanlamak.	أَخْرَطَ / حَرَطَ:	Sağmak.
مَا أَحَاكَ / مَا حَاكَ:	Vurmak ama	أَخْدَجَ / حَدَجَ:	Doğum yapmak.
işlememek.		أَخْدَرَ / حَدَرَ:	Gizlemek.
أَخْنَكَ / حَنَكَ:	Terbiye etmek.	أَخْلَى / حَلَى:	Arı halde tutmak.

أَخْلَدَ/خَلَدَ:	Yarışmak.	أَزَاعَ/زَاعَ:	Yiyecek tedarik etmek.
أَخْضَبَ/خَضِبَ:	Verimli olmak.	أَزْدَفَ/زَدَفَ:	Terkisine binmek.
أَخْمَسَ/خَمَسَ:	Beşlemek.	أَزْدَحَ/زَدَحَ:	Sürgülemek.
أَخْبَى/خَبَى:	Örtü yapmak.	أَزْفَدَ/زَفَدَ:	Beslemek.
أَخْسَرَ/خَسَرَ:	Hasar vermek.	أَزْفَدَ/زَفَدَ:	Yardım etmek.
أَحْشَى/خَشَى:	Halkasını takmak.	أَرْسَنَ/رَسَنَ:	Takmak.
أُخْتَى/خَتَى:	Alay etmek.	أَرْحَبَ/رَحَبَ:	Genişlemek.
أَخْنَفَ/خَنَفَ:	Alay etmek.	أَرْفَسَ/رَفَسَ:	Küfürlü konuşmak.
أُدْجَى/دَجَى:	Karanlık çökmek.	أَرْشَحَ/رَشَحَ:	Terlemek.
أُدْجَنَ/دَجَنَ:	Bulutlanmak.	أَرْشَقَ/رَشَقَ:	Fırlatmak, atmak.
أُدِيرَ/دِيرَ:	Geri çevirmek.	أَرْثَ/رَثَ:	Yıpranmak, eskimek.
أُدِيمَ/دِيمَ:	Sürekli olmak.	أَرْجَعَ/رَجَعَ:	Karşılık vermek
أُدْبَرَ/دَبَرَ:	Bitmek.	أَرَابَ/رَابَ:	Şüpheye düşürmek,
أَدَادَ/دَادَ:	Tatmak.		kuşkulandırmak.
أُدْسَمَ/دَسَمَ:	Kapağını kapatmak.	أَرْغَثَ/رَغَثَ:	Peyderpey yaralamak.
أُدْخَنَ/دَخَنَ:	Tütme.	أَرْعَدَ/رَعَدَ:	Gök gürlemek, tehdit
أُدْلَعَ/دَلَعَ:	Dili çıkarmak.		etmek (korkutmak).
أُدْرَى/دَرَى:	İnce ve zayıf olmak.	أَرْعَطَ/رَعَطَ:	Takmak.
أُدْرَا/دَرَا:	Savurmak.	أَرْعَصَ/رَعَصَ:	Sallamak.
أُدْرَقَ/دَرَقَ:	Pislemek.	أَرْجَنَ/رَجَنَ:	Toplayıp bırakmamak.
أُرْصَدَ/رَصَدَ:	Gözetlemek.	أَرْبَعَ/رَبَعَ:	Dörtte birini almak.
أُرْمَى/رَمَى:	Geçmek.	أُرْزَنَ/رَزَنَ:	Zannetmek.
أُرْمَلَ/رَمَلَ:	Dokumak.	أُرْكَى/رَكَى:	Büyüme.
أُرْكَسَ/رَكَسَ:	Tepetaklak etmek.	أُرْهَى/رَهَى:	Kızarmak, olgunlaşmak.
أُرَاحَ/رَاحَ:	Koklamak.	أُرْبَبَ/رَبَبَ:	Batmaya hazırlanmak.
أُرْدَرَّ/رَدَّرَ:	Gök gürlemek.	أُرْهَمَ/رَهَمَ:	Sızlamak.
أُرْعَشَ/رَعَشَ:	Titremek.	أُرْهَفَ/رَهَفَ:	Bitkin düşmek.

أَزَفَّ/زَفَّ:	Gelini getirmek.	أَسْلَكَ/سَلَّكَ:	Yola sokmak.
أَزَلِقَ/زَلِقَ:	Tıraş etmek.	أَسْقَى/سَقَى:	Su vermek.
أَزَالَ/زَالَ:	Uzaklaşmak.	أَسَفَّ/سَفَّ:	Hasır örmek.
أَزْهَرَ/زَهَرَ:	Çiçeklenmek.	أَسْعَدَ/سَعَدَ:	Yukarı çekmek.
أَزْمَهَرَ/زَمَهَرَ:	Öfkeden kızarmak.	أَسْفَرَ/سَفَرَ:	Halka takmak.
أَزْعَفَ/زَعَفَ:	Öldürmek.	أَسْحَقَ/سَحَقَ:	Bulutlar kaybolmak.
أَسْعَدَ/سَعَدَ:	Mutlu olmak.	أَسْفَتَ/سَفَتَ:	Bulutlar dağılmak.
أَسْنَدَ/سَنَدَ:	Tırmanmak.	أَسْرَأَ/سَرَأَ:	Binip gitmek.
أَسْكَنَ/سَكَنَ:	Miskin,zavallı olmak.	أَسَاغَ/سَاغَ:	Kolay yutmak.
أَسْمَحَ/سَمَحَ:	Bahşetmek, ihsan etmek.	أَسْبَرَ/سَبَرَ:	Vermek.
أَسْحَتَ/سَحَتَ:	Kökünü kurutmak.	أَشْتَرَ/سَتَرَ:	Ters dönmek.
أَسْنَعَ/سَنَعَ:	Yeşerip uzamak.	أَشْصَعَ/سَشْصَعَ:	Verimsiz olmak.
أَسْفَقَ/سَفَقَ:	Yanıtlamak.	أَشْغَلَ/سَغَلَ:	Meşgul etmek.
أَسْلَمَ/سَلَّمَ:	Arasını uzlaştırmak.	أَشْقَنَ/سَقَنَ:	Başını kaldırmak.
أَسْمَلَ/سَمَلَ:	Eskimek.	أَشْنَقَ/سَنَقَ:	Asmak.
أَسْقَى/سَقَى:	Mihrini vermek.	أَشْسَعَ/سَشْسَعَ:	Bağlamak.
أَسْرَعَ/سَرَعَ:	Süatli davranmak.	أَشْمَسَ/سَمَسَ:	Güneşli olmak.
أَسَّاسَ/سَّاسَ:	Kurtlanmak, bitlenmek.	أَشْطَطَ/سَطَطَ:	Kapatmak.
أَسْتَفَّ/سَتَفَّ:	Semerini bağlamak.	أَشْرَأَ/سَرَأَ:	Kurutmak, sermek.
أَسْرَى/سَرَى:	Gece yolculuğu yapmak.	أَشَاعَ/سَاَعَ:	Selamet vermek.
أَسَمَّ/سَمَّ:	Zehir olmak.	أَشَارَ/سَارَ:	Hasat etmek.
أَسْأَى/سَأَى:	Kötü zan beslemek.	أَشْكَرَ/سَكَرَ:	Yeşermeye başlamak.
أَسْعَرَ/سَعَرَ:	En şerlisi olmak.	أَشْكَلَ/سَكَلَ:	Müşkül olmak.
أَسَكَّتَ/سَكَّتَ:	Susmak.	أَشْطَطَ/سَطَطَ:	Fazla almak, aşmak
أَسْقَطَ/سَقَطَ:	Hata etmek.	أَشْكَدَ/سَكَدَ:	Yemek vermek, ikram etmek.
		أَشْجَا/سَجَا:	Üzmek.

أَصَمَّتْ/صَمَّتْ:	Susmak.	أَطْفَلَ/طَفَلَ:	Batmaya yaklaşmak.
أَصْفَحَ/صَفَحَ:	Karşı çıkmak.	أَطْفَأَ/طَفَأَ:	Kolay olmak.
أَصَلَّ/صَلَّ:	Değişmek.	أَطْلَفَ/ظَلَفَ:	Gizlemek.
أَصْفَقَ/صَفَقَ:	Kapatmak.	أُظْلِمَ/ظَلِمَ:	Karanlık çökmek.
أَصَدَّ/صَدَّ:	Vazgeçirmek.	أَعْمَرَ/عَمَرَ:	mamur eylemek.
أَصَفَّ/صَفَّ:	Yünden yapmak.	أَعْرَشَ/عَرَشَ:	Çardak yapmak.
أَصْعِي/صَعِي:	Batmaya meyiletmek.	أَعْصَبَ/عَصَبَ:	Kesmek.
أَصْرَّ/صَرَّ:	Sesi dinlemek.	أَعْلَمَ/عَلِمَ:	Yarmak.
أَصَابَ/صَابَ:	Doğrultmak, bırakmak.	أَعْدَرَ/عَدَرَ:	Sünnet etmek, özür dilemek.
أَصْلَى/صَلَى:	Ateşe atmak.	أَعْصَفَ/عَصَفَ:	Esmek.
أَصْلَوُ/صَلَوُ:	Uyulğunu oynatmak.	أَعْجَفَ/عَجَفَ:	Zayıflamak.
أَصْرَدَ/صَرَدَ:	Öteye geçirmek.	أَعَادَ/عَادَ:	Etrafında dolaşmak.
أَصَمَّ/صَمَّ:	Sağır olmak.	أَعْصَدَ/عَصَدَ:	Lapa yapmak.
أَضَاءَ/ضَاءَ:	Parlamak.	أَعْصَنَ/عَصَنَ:	Ağzını bağlamak.
أَضْبِعَ/ضْبِعَ:	Erkek istemek.	أَعْتَنَ/عَتَنَ:	Durdurmak.
أَضْرَرَ/ضَرَرَ:	Zarar vermek.	أَعْتَمَ/عَتَمَ:	Karanlık çökmek.
أَضْرَبَ/ضَرَبَ:	Yüz çevirmek.	أَعْلَفَ/عَلَفَ:	Yemlemek.
أَضْبِرَ/ضَبِرَ:	Sıçramak.	أَعَاضَ/عَاضَ:	Karşılığını vermek.
أَطَاعَ/طَاعَ:	İtaat etmek.	أَعْقَمَ/عَقِمَ:	Kısır olmak.
أَطَاعَ/طَاعَ:	Meyve vermek.	أَعْتَرَ/عَتَرَ:	Vakıf olmak.
أَطَّلَ/طَلَّ:	Kanı akıtılmak.	أَعْوَرَ/عَوَرَ:	Tahrip etmek.
أَطَشَ/طَشَ:	Çisenti yağmak.	أَعَقَى/عَقَى:	Gebe kalmak.
أَطَافَ/طَافَ:	Dolaşmak.	أَعَافَ/عَافَ:	İyileştirmek.
أَطْلَعَ/طَلَعَ:	Gözetmek, tomurcuklanmak.	أَعَاكَلَ/عَاكَلَ:	Müşkül, zor, güç olmak.
أَطْلَقَ/طَلَقَ:	Hayrı çok vermek.	أَعْمَرَ/عَمَرَ:	İmar etmek, tamir etmek.
أَطَالَ/طَالَ:	Uzamak.		

أَعَسَرَ/عَسَرَ:	Güçlkle yapmak.	م. أَفْتَى/مَا فَيْتَى:	Devam etmek.
أَعَدَمَ/عَدِمَ:	Kaybetmek.	أَفَاخَ/فَاخَ:	Ses hasıl olmak.
أَعَدَّرَ/عَدَّرَ:	Kusur ve günahı çok olmak.	أَفَرَّتْ/فَرَّتْ:	Kabuğunu soymak.
أَعْنَدَ/عَنَدَ:	Akmak.	أَفْسَحَ/فَسَحَ:	Genişlemek.
أَغْلَّ/غَلَّ:	Hırsızlık yapmak.	أَفْتَكُ بِهِ/فَتَكُ بِهِ:	Ona haksızlık etmek.
أَعَمَدَ/عَمَدَ:	Kınına koymak.	أَفْرَقَ/فَرَقَ:	Lohusa yemeği ikram etmek.
أَعَسَقَ/عَسَقَ:	Karanlık olmak.	أَفْتَرَ/فَتَرَ:	Açmak.
أَغْبَى/غَبَى:	Bayıltılmak.	أَفْرَى/فَرَى:	Kesmek.
أَعَبَّ/عَبَّ:	Değişmek.	أَفْشَعَ/فَشَعَ:	Kamçıyla vurmak.
أَعَثَّ/عَثَّ:	Bozulmak.	أَقْبَلَ/قَبَلَ:	Başlamak, kabul etmek.
أَعْرَضَ/عَرَضَ:	Yular bağlamak.	أَقْبَلَ/قَبَلَ:	Alış verişi bozmak.
أَعْرَى/عَرَى:	Düşkün ve çok istekli olmak.	أَقْدَعَ/قَدَعَ:	Alı koymak.
أَغَامَ/غَامَ:	Kapalı olmak.	أَقْصَرَ/قَصَرَ:	Yüceliğinden düşmek.
أَغَارَ/غَارَ:	Çöküş içine girmek.	أَقْهَى/قَهَى:	İştahı kaçmak, yemek istememek.
أَعْرَسَ/عَرَسَ:	Dikmek, ekmek.	أَقْهَمَ/قَهَمَ:	İştahı kaçmak.
أَغِينَ/غِينَ:	Aklı gitmek, bayılmak, uğunmak.	أَقْبَلَ/قَبَلَ:	Yamamak.
أَفْلَجَ/فَلَجَ:	Yenmek.	أَقْدَعَ/قَدَعَ:	Sözlü hakaret etmek.
أَفْرَشَ/فَرَشَ:	Yatak sermek.	أَفْرَنَ/فَرَنَ:	Sürekli yağmak.
أَفَاخَ/فَاخَ:	Yayılmak.	أَقْوَى/قَوَى:	Güçlenmek.
أَفْرَزَ/فَرَزَ:	Payı ayırmak.	أَفْتَرَ/فَتَرَ:	Nafakası dar olmak, lüzumlu olmak.
أَفْتَكُ/فَتَكُ:	Yalan söylemek.	أَقْمَعَ/قَمَعَ:	Kahretmek.
أَفْتَنَ/فَتَنَ:	Fitneye düşürmek.	أَقْطَعَ بِ/قَطَعَ بِ:	Engel olunmak.
أَفْحَشَ/فَحَشَ:	Kötülük yapmak.	أَقْطَرَ/قَطَرَ:	Su damlatmak.
أَفْحَلَ/فَحَلَ:	Erkek olanı vermek.	أَقَمَّ/قَمَّ:	Gebe bırakmak.

أَقْبَسَ/قَبَسَ:	İlim öğretmek.	أَلْغَطَ/لَغَطَ:	Şamata etmek.
أَقَصَّ/قَصَّ:	Kısaltmak, kesmek.	أَلْبَدَ/لَبَدَ:	Semere oturmak.
أَقَمَرَ/قَمَرَ:	Kumarda yenmek.	أَلْخِيَ/لَخِيَ:	Sevindirmek.
أَقَصَّ/قَصَّ:	Şeker atmak.	أَلَاخَ/لَاخَ:	Parlamak.
أَقَصَّرَ/قَصَّرَ:	Kısaltmak.	أَلَادَ/لَادَ:	Kuşatmak, etrafında
أَقَرَزَ/قَرَزَ:	Su dökmek.		dolanmak.
أَقْحَدَ/قَحَدَ:	Hörgücü büyük olmak.	أَطَّ/لَطَّ:	Gizlemek.
أَقْمَسَ/قَمَسَ:	Suya batırmak.	أَلَاتَ/لَاتَ:	Uzak olmak.
أَقْطَبَ/قَطَبَ:	Su katmak.	أَلَبَّ/لَبَّ:	İkamet etmek.
أَقْحَدَ/قَحَدَ:	Ortaya çıkmak.	أَلَامَ/لَامَ:	Suçlamak.
أَكَنَّ/كَنَّ:	Gizlemek.	أَمْتَعَ/مَتَعَ:	Ömrünü uzatmak.
أَكَابَ/كَابَ:	Kederli olmak.	أَمْطَرَ/مَطَرَ:	Yağmur yağmak.
أَكْنَبَ/كَنْبَ:	Eli nasırlanmak.	أَمَحَّ/مَحَّ:	Eskimek, çürümek,
أَكْشَفَ/كَشَفَ:	Keşfetmek.		silinmek.
أَكْمَأَ/كَمَأَ:	Mantar yedirmek.	أَمَاطَ/مَاطَ:	Gidermek.
أَكْمَى/كَمَى:	Şahadetini gizlemek.	أَمَلَأَ/مَلَأَ:	Dolmak.
أَكْرَفَ/كْرَفَ:	Hayvanın başını yukarı kaldırması.	أَمْلَكَ/مَلَكَ:	Yoğurmak.
أَكْأَلَ/كْأَلَ:	Yayılmaya başlamak,	أَمْرًا/مَرًّا:	Acı olmak.
yeşillik yemek.		أَمْرًا/مَرًّا:	Yemek boğazdan kolay
أَكْبَبَ/كَبَبَ:	Kırbayı delmek.		geçmek.
أَلَاقَ/لَاقَ:	Diviti yumuşatmak.	أَمْهَرَ/مَهَرَ:	Mehir vermek.
أَلْحَفَ/لَحَفَ:	Elbise giydirmek.	أَمْلَحَ/مْلَحَ:	Tuzlu olmak.
أَلْمَعَ/لَمَعَ:	İşaretlemek.	أَمَلَّ/مَلَّ:	Uzun sürmek.
أَلْحَدَ/لَحَدَ:	Sapmak.	أَمَكَّرَ/مَكَّرَ:	Gece kararmak.
أَلْحَدَ/لَحَدَ:	Defnetmek.	أَمَذَى/مَذَى:	Mezi akıtmak.
أَلْحَقَ/لَحِقَ:	Tabi olmak.	أَمَنَى/مَنَى:	Meni akıtmak.
		أَمْرَجَ/مَرَجَ:	Otlatmak.

أَمْلَسَ/مَلَسَ:	Karanlık olmak.	أَنْضَرَ/نَضَرَ:	Güzel,parlak, hoş
أَمَكَّنَ/مَكَّنَ:	Yumurtlamak.	أَنْفَلَ/نَفَلَ:	Bir şey vermek, nasip
أَمَحَصَ/مَحَصَ:	Samimi yapmak.	أَنْفَلَ/نَفَلَ:	etmek.
أَمَرَ/مَرَّ:	Sıkıca bağlamak.	أَنْفَلَ/نَفَلَ:	etmek.
أَمَجَلَ/مَجَلَ:	Elde kabarcıklar	أَنْحَا/نَحَا:	Gözünü çevirip bakmak.
أَمَجَلَ/مَجَلَ:	çıkma.	أَنْبَجَ/نَبَجَ:	Yavrulamak.
أَمَضَحَ/مَضَحَ:	Namusuna laf atmak	أَنْهَدَ/نَهَدَ:	Hediyeyi büyük, iri
أَمَضَحَ/مَضَحَ:	,ayıplamak.	أَنْهَدَ/نَهَدَ:	yapmak.
أَمَدَدَ/مَدَدَ:	Mürekkep yapmak,	أَنْسَأَ/نَسَأَ:	Tehir etmek.
أَمَدَدَ/مَدَدَ:	ısrarcı olmak, uzun süre yapmak.	أَنْجَمَ/نَجَمَ:	Görünmek.
أَمَدَى/مَدَى:	Göndermek.	أَنْسَلَ/نَسَلَ:	Dökülmek.
أَمَشَقَ/مَشَقَ:	Kamçıyla vurmak.	أَهَجَدَ/هَجَدَ:	Uyumak.
أَمَسَّ/مَسَّ:	Dokunmak.	أَهَجَمَ/هَجَمَ:	Hücum etmek.
أَنْعَمَ/نَعَمَ:	Sıhhat vermek.	أَهَبَطَ/هَبَطَ:	Eksiltmek, düşürmek,
أَنْصَفَ/نَصَفَ:	Yarısı olmak.	أَهَبَطَ/هَبَطَ:	indirmek.
أَنْجَدَ/نَجَدَ:	Terlemek.	أَهْلَكَ/هَلَكَ:	Helak etmek,öldürmek.
أَنْزَفَ/نَزَفَ:	Kan almak, suyunun	أَهْرَأَ/هَرَأَ:	Öldürmek veya öldüre
أَنْزَفَ/نَزَفَ:	hepsini çekmek.	أَهْرَأَ/هَرَأَ:	yazmak fazla pişirmek.
أَنْكَرَ/نَكَرَ:	Tanımamak.	أَهْدَى/هَدَى:	Gerdeğe sokmak, hediyeye
أَنْوَى/نَوَى:	Niyet etmek, işini	أَهْوَى/هَوَى:	vermek.
أَنْوَى/نَوَى:	bitirmek, atmak.	أَهْوَى/هَوَى:	Yıldırım gibi inmek.
أَنْجَى/نَجَى:	Deriyi yüzmek.	أَوْفَى/وَفَى:	Sözünü yerine getirmek.
أَمَّا أَنْجَا/مَا نَجَا:	Tuvaletini yapmak.	أَوْجَرَ/وَجَرَ:	İlacı adamın ağzına
أَنَا/نَالَ:	Vermek.	أَوْجَرَ/وَجَرَ:	koymak.
أَنْمَى/نَمَى:	Kaldırmak.	أَوْتَدَ/وَتَدَ:	Kakmak,çakmak.
أَنْبَتَ/نَبَتَ:	Ot çıkmak, yeşermek.	أَوْضَحَ/وَضَحَ:	İzah etmek, açıklamak.
أَنْصَعَ/نَصَعَ:	İtiraf etmek.	أَوْقَعَ/وَقَعَ:	Savaşta tesir etmek.
أَنْصَعَ/نَصَعَ:		أَوْقَفَ/وَقَفَ:	Vakfetmek.

أَوْكَفَ / وَكَفَ:	Tavanı akmak.
أَوْحَى / وَحَى:	Gizli sözle bir söz söylemek.
أَوْمَأَ / وَمَأَ:	İşaret etmek, ima etmek, göstermek.
أَوْهَنَ / وَهَنَ:	Maddi ve manevi zayıflatmak.
أَوْغَلَ / وَغَلَ:	Uzaklaşmak.
أَوْرَسَ / وَرَسَ:	Rams ağacı sararmak.
أَوْضَعَ / وَضَعَ:	Hızlı gitmek.
أَوْهَبَ / وَهَبَ:	Tembihlemek.
أَوْخَفَ / وَخَفَ:	Hatmi bitkisiyle başını ovalamak.
أَقْدَا / قَدَا:	Sakat bırakacak kadar dövme.
أَوْتَرَ / وَتَرَ:	Yalnız bırakmak.
أَوْسَعَ / وَسَعَ:	Müreffeh kılıp zenginleştirmek.
أَوْهَمَ / وَهَمَ:	Vehmetmek, yanılmak.
أَوْصَبَ / وَصَبَ:	Hastalanmak.
أَوْهَطَ / وَهَطَ:	Kırmak.
أَوْضَعَ / وَضَعَ:	Kaldırmak.
أَوْكَسَ / وَكَسَ:	Zarar etmek.
أَوْفَعَ / وَفَعَ:	Ergenlik çağına yaklaşmak.
أَوْذَى / وَذَى:	Eksiltmek, azaltmak.
أُفِعَ / فِعَ:	Boy atıp büyüme.
أُيْدَى / يْدَى:	Nimet edinmek.

أُيْنَعُ / يْنَعُ: Olgunlaşmak.

Yalnızca Ef'altu Babındaki Fiiller

أَهْلَكَ:	O işin ehli olmak.
أَسَدَ:	Havlamak.
أَدَى:	Çok olmak.
آتَى:	Vermek.
آلَى:	Yemin etmek.
أَبَّ:	İkamet etmek
أَبَّرَ:	Galip gelmek
أَبْدَعَ:	Bidat ihdas etmek.
أَبْطَأَ:	Gecikmek.
أَبْدَدَ:	Sabit yer edinmek.
أَبْلَغَ:	Doğum yapmak.
أَنْدَدَ:	Eski mal sahibi olmak.
أَنْأَرَ:	Gözle takip etmek.
أَنْأَمَ:	İkiz doğurmak.
أَنْمَرَ:	Hurması çok olmak.
أَنْعَبَ:	Yorulmak.
أَنْرَأَ:	Doldurmak.
أَنْعَمَ:	Carüd denilen beyaz ot hasıl etmek.
أَنْغَلَ:	Tortu biriktirmek.
أَنْلَجَ:	Balçığa saplanmak.
أَجْدَى:	Açıkça görünmek.
أَجْمَلَ:	Çok güzel olmak.
أَجَنَ:	Bozulmak.

أَجَادَ:	Atı soylu olmak.	أَزُحِفَ:	Yavaşça gitmek.
أَجْرَبَ:	Uyuz olmak.	أَسْمَنَ:	Şişmanlamak.
أَجْرَزَ:	Çorak olmak.	أَسْنَتَ:	Kıtlık isabet etmek.
أَجْهَى:	Açık alanda olmak.	أَسْهَلَ:	Kolay olmak.
أَجْدَلَ:	Beraber yürümek.	أَشَقَّبَ:	Erkek doğurmak.
أَخْرَفَ:	Sonbahara girmek.	أَسْنَةَ:	Yeni seneye girmek.
أَخْيَفَ:	Tepesinden inmek.	أَسْعَنَ:	Uzun zaman sürmek.
أَخَلَّ:	Otlamak.	أَسْهَبَ:	Sözü uzatmak.
أَخْسَفَ:	Kuyu vurmak.	حَفَرَ:	Kazmak.
أَدَمَّ:	Bodur çocuğu olmak.	أَشْفَى:	Şifa vermek.
أَدَابَ:	Böceklenmek.	أَشْهَبَ:	Gri renkli olmak.
أَدَمَنَ:	Devam etmek.	أَشْبَّ:	Genç olmak.
أَدْهَى:	Dahi biri olarak kabul etmek.	أَشْحَمَ:	Yağlı olmak.
أَذَعَنَ:	İtaat etmek.	أَشْهَرَ:	Şöhret olmak.
أَذُكَّرَ:	Erkek çocuk doğurmak.	أَصْنَّ:	Kibirli olmak.
أَذَمَّ:	Kınanacak bir iş yapmak.	أَضَبَّتَ:	Küçük çocukları olmak.
أَزَدَّ:	Artması için yardım etmek.	أَضْعَبَ:	Zor olmak.
أَذَمَمَ:	Kınanmak.	أَصَمَمَ:	Sağır etmek.
أَرْعَى:	Otlar çıkmak.	أَصْحَبَ:	Kumral doğmak.
أَمْنَكَ:	Mümkün olmak.	أَضَبَّ:	Öfkelenmek.
أَزَكَبَ:	Binmek.	أَضَبَّ:	Çok sisli olmak.
أَزْهَمَ:	Zayıf bir yağmur yağmak.	أَضَانَّ:	Koyunları çok olmak.
أَرْبَعَ:	Sonbahara girmek, genç yaşta çocukları olmak.	أَضَائَلُ:	Gölgeli olmak.
أَرْزَغَ:	Kuyu kazmak.	أَضْنَأُ:	Çocuğu çok olmak.
أَرْقَعَ:	Otlar bitmek.	أَطَابَ:	Güzel bir çocuğu olmak.
أَمَاعَ:	Karar vermek.	أَطَابَ:	Güzel bir işle gelmek.
		أَطْنَبَ:	Uzunca anlatmak.

أَطْلَى:	Boynu eğilmek.	أَقْفَرَ:	Issız olmak.
أَطْرَدَ:	Kovmak.	أَقْلَقَ:	Sallanmak.
أَظْهَرَ:	Öğle vakti giriş yapmak.	أَقْوَى:	Güçlü olmak.
أَظْلَمَ:	Karanlık vakte girmek.	أَقْطَفَ:	Deve olgunlaşmak.
أَعْرَبَ:	At sahibi olmak.	أَفْرَحَ:	Yaralanmak.
أَعْرَبَ:	Asil at olmak.	أَقْتَلَ:	Öldürmeye teşebbüs etmek.
أَعْرَبَ:	Yelesi çok olmak.	أَقْدَمَ:	Üstün gelmek.
أَعْوَا:	Hastalanmak.	أَقَدَّ:	Tahmin etmek.
أَعْوَزَ:	Akıp bitmek.	أَكْثَرَ:	Çok olmak.
أَعْطَنَ:	Develeri yerinde koymak.	أَكْشَفَ:	Yıllık doğum yapmak.
أَعْشَبَ:	Ot bitirmek.	أَكْلَبَ:	Uyuz olmak.
أَعْشَبَ:	Ota rastlamak.	أَكَاسَ:	Zeki çocukları olmak.
أَغْوَزَ:	Sütü çok olmak.	أَكْعَرَ:	Yeleleri çıkmaya başlamak.
أَغَدَّ:	Gudde hastalığı isabet etmek.	أَكْسَدَ:	Alış-verişi durgun olmak.
أَغْفِي:	Uyumak.	أَلَامَ:	Davranışını düzeltmek.
أَغْمَزَ:	Saygısızlığa karşı yumuşak davranmak.	أَلَامَ:	Ayıplamak.
أَفْرَدَ:	Tek bırakmak.	أَلْمَحَ:	Yüzünü birazcık açıp kapamak.
أَفْقَرَ:	Binmeye müsait olmak.	أَلْهَجَ:	Emmeyi bırakmakta geç kalmak.
أَفْشَى:	Çok yürüme.	أَلْحَمَ:	Eti çok olmak.
أَفْرَضَ:	Yaşlanmak.	أَمْضَغَ:	Pişip yemeğe müsait olmak.
أَفْلَى:	Taya binmek.	أَمَاتَ:	Ölmek.
أَفْخَرَ:	Fitne fücurla gelmek.	أَمْعَلَ:	Ürünü bozulmak.
أَقَمَرَ:	Ay ışığına girmek.	أَمَكَّنَ:	Fazla olmak.
أَقْلَبَ:	Pişirmek.	أَمَخَّ:	İliklenmek.
أَقْلَصَ:	Hörgücü çıkmaya başlamak.	أَمْلَحَ:	Tuzlanmak.
أَقْطَفَ:	Toplama zamanı gelmek.	أَمْعَزَ:	Keçisi çok olmak.

أَنْفَقَ: Pazarı canlı olmak.
 أَنْهَلَ: Önce suyu içmek.
 أَنْشَطَ: Aktif olmak.
 أَنْتَجَعَ: Ürün verme vakti gelmek.
 أَنْوَكَ: Bön olmak.
 أَنْقَى: İlikli olmak.
 أَنْزَعَ: Vatanlarına bırakmak.
 أَنْحَرَ: Nühaz denilen bir hastalığa yakalanmak.
 أَنْعَمَ: Esmek.
 أَهْيَجَ: Kuru otlar bulmak.
 أَهْمَلَّ: İhmal etmek.
 أَهْزَلَ: Zayıf yürümek.
 أَوْهَفَ: Yükselmek.
 أَوْشَى: Koyunları çok olmak.
 أَوْصَبَ: Çocukları hastalanmak.
 أَوْسَعَ: Zenginlemek.
 أَوْعَتَ: İşi zor yapmak.
 أَوْقَرَ: Yükü çok olmak.
 أَوْسَرَ: Varlıklı olmak.
 أَوْيَسَ: Kuru bir mekanda olmak.
 أَوْيَمَنَ: Sağ tarafa yönelmek.

Yalnızca Fe‘altu Babındaki Fiiller

أَجَرَ: Eğri tutmak.
 أَقَلَ: Batmak.
 أَهَرَ: Aşılacak.

أَدَمَ: Katık katmak.
 أَمَمَ: İmam olmak.
 أَجَنَ: Tadı değişti.
 أَطَرَ: Çerçeve yapmak.
 أَصَرَ: Acımak.
 أَشَرَ: Yarmak.
 أَسَرَ: Esir etmek.
 بَهَأَ: Alışık olmak.
 بَسَأَ: Alışık olmak.
 بَرَدَ: Sürme çekmek.
 بَرَدَ: Soğutmak.
 بَحَرَ: Yaralamak.
 بَتَرَ: Aslından ayırmak.
 تَنَخَّ: İkamet etmek.
 تَمَكَ: Hörgücü yüksek ve iri olmak.
 ثَنَى: Bükmek.
 ثَلَمَ: Delmek.
 ثَبَرَ: Helak etmek.
 ثَرَوَ: Serveti çok olmak.
 ثَلَجَ: Gönlünü ferahlatmak.
 ثَمَأَ: Yarmak.
 جَنَبَ: Kuzeyden esmek.
 جَذَفَ: Süratle uçmak.
 جَرَأَ: Bağırarak.
 جَبَأَ: Bir şeyden geri durmak.
 جَسَأَ: Nasırlanmak.
 جَنَأَ: Yüzü koyun düşmek.

جَبَأَ:	Yerinden çıkmak.	دَرَأَ:	Beyazlamak.
جَفَأَ:	Yere atmak.	دَامَ:	Hakir görmek.
جَزَأَ:	İktifa etmek.	ذَبَرَ:	Okumak.
جَهَرَ:	Açığa çıkarmak.	ذَرَفَ:	Gözünden yaş dökülmek.
حَلَأَ:	Yere atmak.	رَعَفَ:	Burnu kanamak.
حَلَأَ:	Uzaklaştırmak.	رَعَبَ:	Korkutmak.
حَدَرَ:	Yukardan aşağıya indirmek.	رَزَا:	İyi olan olmak.
حَطَأَ:	Yere atmak.	رَبَأَ:	Meydana çıkarmak.
حَلَأَ:	Soymak.	رَفَأَ:	Kenara yanaştırmak.
حَسَأَ:	Cima eylemek.	رَمَأَ:	Yere oturmak.
حَزَأَ:	Toplamak.	رَقَأَ:	Göz yaşı kurumak.
حَضَأَ:	Yakmak.	رَبَأَ:	Düzeltemek.
حَدَسَ:	Oranlamak.	رَفَأَ:	Merhamet etmek.
حَنَأَ:	Kına ile boyamak.	رَأَسَ:	Reis olmak.
حَدَقَ:	Becerikli olmak.	زَرَى:	Oyun oynamak.
حَبَرَ:	Denemek.	زَوَى:	Yüzünü ekşitmek.
حَبَلَ:	Kesmek.	زَوَى:	Men edilmek.
حَرَفَ:	Toplamak.	زَعَبَ:	Bir parçasını atmak.
حَرَمَ:	Delmek.	زَيْدَ:	Vermek.
حَمَدَ:	Söndürmek.	زَادَ:	Korkutmak.
حَسَأَ:	Yıkılıp gitmek.	زَنَأَ:	Tırmanmak.
حَسَأَ:	Zayıf ve fersiz olmak.	زَبَرَ:	Okumak.
حَجَأَ:	Cima etmek.	سَحَوَ:	Soymak.
دَمَعَ:	Gözden yaş akmak.	سَبَى:	Esir etmek.
دَرَأَ:	Defetmek.	سَبَأَ:	İçki içmek.
دَهَنَ:	Sütü azalmak.	سَأَبَ:	Boğmak.
دَنَأَ:	Hasis olmak.	سَرَأَ:	Çocuğu çok olmak.

سَلَأَ: Eritip sızdırmak.
شَرَى: Satın almak.
شَمَلَ: Sol taraftan esmek.
شَأَوُ: İleri çıkmak.
شَقَأُ: Meydana çıkmak.
صَرَفَ: Def etmek.
صَرَفَ: Vermek.
صَدَفَ: Yüz çevirmek.
صَمَدًا: Sebatlı olmak.
صَبَبَتْ: Rüzgar esmek.
صَدَرَ: Vazgeçmek.
صَبَأَ: Dinden çıkmak.
صَبَأَ: Belirmek.
صَأَكَ: Yarış yarış olmak.
ضَفَا: Bir şey çok olmak.
ضَمَرَ: Zayıf olmak.
ضَفَرَ: Örmek.
ضَوَى: Sığınmak.
ضَمَّ: Zulmetmek.
ضَبَأَ: Saklanmak.
ضَلَعَ: Kaybolmak.
طَمَّا: Yükselmek.
طَمَرَ: Örtüp gizlemek.
طَمَّ: Kısaltmak.
طَانَ: Mühürlemek.
طَبَا: Çağırarak.
طَبِنَ: Maharetle yapmak.

طَبَّبَ: Tedavi etmek.
طَبَّبَ: Bir işi anlamak için ona bakmak.
طَأَّرَ: Atfetmek.
ظَلَمَ: Bilmeden yapmak.
عَبَأَ: Karıştırmak.
عَبَأَ: Dikkat etmek.
مَا عَبَأَ: Dikkat etmemek.
عَابَ: Oynamak.
عَرَضَ: Sergilemek.
عَلَفَ: Yemlemek.
عَنَا: Endişelenmek.
عَرَزَ: Şerre maruz bırakmak.
عَدَا: Düşmanlık etmek.
غَارَ: Yiyecek getirmek.
غَارَ: Kıskanmak.
غَبِنَ: Hile yapmak.
غَالَ: Kaynamak.
غَاثَ: Sıkıntıya girmek.
غَبِطَ: Gıpta etmek.
فَعَأَ: Teskin eylemek.
فَعَأَ: Kaynayıp durgunlaşmak.
فَأَوُ: Yarmak.
فَأَدَ: Gönlüne dokunmak.
فَرَقَ: Arasını ayırmak.
فَقَأَ: Çıkartmak.
فَاسَ: Ölçmek.

قَلَمَ:	Kesmek.	مَفَرَ:	Salamura yapmak.
قَتَأَ:	Ziyadesiyle kırmızı olmak.	نَفَى:	Kovmak, sürmek.
قَلَبَ:	İçini dışına çevirmek.	نَبَذَ:	Şarap yapmak, terk etmek.
قَلَبَ:	Döndürmek.	نَمَلَ:	Koğuculuk etmek.
قَرَى:	İkram etmek.	نَاءَ:	Ayağa dikilmek, pişmemek.
قَطَطَ:	Ümidini kesmek.	نَسَأَ:	Men etmek.
كَسَبَ:	Kazanmak.	نَبَأَ:	Bir yerden başka bir yere
كَنَفَ:	Himaye etmek.	gitmek.	
كَفَرَ:	Başını yukarı kaldırmak.	نَكَأَ:	Kabuğunu soymak.
كَبَا:	Ateş çıkmamak.	نَكَى:	Yenmek.
كَفَلَ:	Kefil olmak.	نَبَسَ:	Konuşmak.
كَعَّ:	Korkmak.	نَوَى:	Etlenmek.
كَلَمَ:	Yaralamak.	هَنَأَ:	Yaramak.
كَشَأَ:	Kılıçla kesmek.	هَنَأَ:	Kutlamak.
لَبَأَ:	Ağız yedirmek.	هَرَفَ:	Haddinden fazla övmek.
لَطَأَ:	Yere yapışmak.	هَرَقَ:	Dökmek.
لَمَّ:	Düzeltilmek.	هَتَفَ:	Çağırarak, seslenmek.
لَفَأَ:	Ayırmak.	هَمَدَ:	Sönmek.
لَزَزَ:	Bitiştirmek.	هَمَدَ:	Eskimek.
لَحَمَ:	Yedirmek.	هَرَأَ:	Alay etmek.
لَدَدَ:	İlaç içirmek.	هَالَ:	Toprağı dökmek.
لَقَبَ:	Karıştırmak.	هَالَ:	Korkutmak.
لَهَبَ:	Bitkin olmak.	هَبَجَأَ:	Doyurmak.
مَجَنَ:	Sert yüzlü olmak.	وَقَفَ:	Durmak.
مَأَرَ:	Arasını bozmak.	وَوَصَلَ:	Arasını birleştirmek.
مَأَنَ:	Yük yüklemek.	وَدَى:	Kan parası,diyet vermek.
مَرَى:	Silmek.	وَرَأَ:	Atlatmak.

وَسَمَ:	Dağlamak.	وَأَدَ:	Diri diri mezara gömmek.
وَأَلَّ:	Yönelmek.	وَوَتَرَ:	Düşmanlık etmek.
وَوَسَقَ:	Yüklemek.	وَوَصَّيَ:	Çok ve karışık olmak.
وَوَسَقَ:	Toplanmak.	وَوَشَرَ:	Bıçkı ile biçmek.
وَوَشَّى:	Süsleyip nakışlamak.	وَوَيْمَنَ:	Sağını takip etmek.
وَوَلَّقَ:	Hızlı ve akıcı konuşmak.	وَوَعَرَ:	Bağırarak.
وَوَقَمَ:	Geri döndürmek, bastırmak.	وَوَيْسَرَ:	Yakmak.